

การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล
ในพระพุทธศาสนา

A STUDY OF THE NOBLE LAYMEN'S PLANES
OF EXISTENCE IN BUDDHISM

สินชัย วงษ์จำนงค์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๘

ISBN 974-364-420-2

การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล
ในพระพุทธศาสนา

สินชัย วงษ์จำนงค์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๘

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A STUDY OF THE NOBLE LAYMEN'S PLANES
OF EXISTENCE IN BUDDHISM

Mr. Sinchai Wongjamnong

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement For The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา

.....
(พระมหาสมจินต์ สมมาปญฺโญ)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย

.....ประธานกรรมการ
(พระเทพดิลก)

.....กรรมการ
(พระสุธีธรรมมานูวัตร)

.....กรรมการ
(ผศ.รท.ดร. บรรจบ บรรณรุจิ)

.....กรรมการ
(ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร)

.....กรรมการ
(นายรังษี สุทนต์)

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย

พระสุธีธรรมมานูวัตร	ประธานกรรมการ
ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร	กรรมการ
นายรังษี สุทนต์	กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา
ผู้วิจัย : นายสินชัย วงษ์จันทร์
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระสุธีธรรมานุวัตร ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.
: ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร ป.ธ. ๙, พ.ม., พธ.บ., พธ.ม., Ph.D.
: นายรังษี สุทนต์ ป.ธ. ๙, พธ.ม.

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการบรรลุธรรม บทบาท และคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัยพบว่า การบรรลุธรรมของคฤหัสถ์กับบรรพชิตไม่มีความแตกต่างกัน คฤหัสถ์ส่วนมากจะได้ฟังอนุปฐพีภิกขาและอริยสัจ ๔ จากพระพุทธเจ้า หรือจากพระพุทธสาวก แล้วได้พัฒนาจิตตามหลักไตรสิกขา จนละกิเลสได้หมดสิ้น

บทบาทด้านครอบครัว คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลดำเนินชีวิตตามภูมิธรรมของตน คือ ผู้เป็นโสดาบันและสกทาคามีครองเรือนเหมือนปุถุชน มีความรับผิดชอบและรู้จักหน้าที่ของตน ผู้เป็นอนาคามีแม้อยู่ครองเรือนแต่การปฏิบัติหน้าที่สามีหรือภรรยาปฏิบัติต่อกันดุจพี่น้อง ไม่ถูกกามคุณครอบงำ คฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผลเมื่อบรรลุแล้วจะต้องบวชในวันนั้น หรือไม่ก็ต้องปรินิพพานในวันนั้น

บทบาทด้านสังคม คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา เหมือนกับคฤหัสถ์ปุถุชน แต่ประพฤติปฏิบัติได้ยิ่งกว่าปุถุชนทั่วไป

บทบาทด้านศาสนา เมื่อได้บรรลุธรรมแล้ว คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลมีความมั่นคง
ในพระรัตนตรัย ไม่มีความตระหนี่ ทั้งทำนุบำรุงส่งเสริมหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้
แพร่หลาย

คฤหัสถ์โสดาบันและสกทาคามีเมื่อตายแล้วมีคติภพคือไม่เกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต
หรือนรก ภูมิอย่างต่ำที่สุดคือมนุษยภูมิ จะบรรลุมรรคผลที่สูงขึ้นไป คฤหัสถ์อนาคามีจะไปเกิด
ในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสเท่านั้น คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอรหันต์มีคติ ๒ อย่างคือ จะต้องออกบวช
ในพระพุทธศาสนาหรือไม่ก็ต้องปรินิพพานในวันนั้น

Thesis Title : A STUDY OF THE NOBLE LAYMEN'S PLANES OF
EXISTENCE IN BUDDHISM

Researcher : Mr. Sinchai Wongjamnong

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee :

: Phrasuthitammanuwut, Pali ix, M.A.,Ph.D.

: Dr. Samitthipol Netnimit, Pali ix, B.A.,M.A.,Ph.D.

: Mr. Rangsi Suthon, Pali ix, M.A.

Date of Graduation : February, 16, 2006

ABSTRACT

This research is to study the noble laymen's enlightenment of Dhamma, the role in leading their lives and the planes of existence in Buddhism.

From the study, it is found that the laymen's and the monk's enlightenments are not different. Most laymen can listen to the gradual instruction (Anupubbikathâ) and the Four Noble Truths (Catu-Ariyasacca) from The Buddha or the Buddha's disciples after which they can develop their minds according to the Principles of the Triple Study (Ti-Sikkhâ) upto the state of dedicating all defilements.

Regarding the roles in leading their lives, the laymen carry on the lives according their own doctrinal states :- the state of being the Streamer Enterer, and of being a Once Returner, still leading their lives as laymen . They are responsible for their duties and responsibilities. In the case of the Never Returner (Anâgâmî), though they lead their lives in houses, yet they conduct their lives properly without sexual conduct. Whenever the laymen who attain the Fruit of the Worthy One (Arahattaphala), after

attaining the state of the Fruit of the Worthy One, must give up the world and become ordained, or expired on the day of attaining the Fruit of the Worthy One.

The Noble Laymen's roles in practising the Buddhist Dhamma are the same as those played by ordinary laymen, but the former people can practise the BuddhaDhamma better than the ordinary laymen.

The religious roles played by the Noble Laymen are more stable in the Triple Gem than those played by the ordinary laymen. They are without misery and are carried out in support of Buddhist Principles.

Regarding the Stream Winner's and the Once Returner's planes it is true that they will not be born in the state of loss and woe, the state of evil, the state of bad falling or the hell, but they can be born in the state of human beings. The Never Returner will be born only in the Pure Abode (Suddhāvāsa). For the Noble One, there are 2 planes (1) He becomes ordained on that very day. (2) He passes away on that very day.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลงได้ด้วยความอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่าย ซึ่งผู้วิจัยขอระบุนามไว้เพื่อแสดงความขอบคุณดังต่อไปนี้

ขอขอบพระคุณ พระสุธีธรรมานุวัตร คณบดีคณะพุทธศาสตร์ ประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ชี้แนวทางและให้คำปรึกษาในการทำวิจัย ขอขอบคุณ ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่ช่วยให้คำปรึกษาในการทำวิจัย และอาจารย์รังษิ สุหนต์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ที่แนะนำส่งเสริมให้ผู้วิจัยได้ศึกษาต่อ พร้อมทั้งช่วยให้คำปรึกษาในการทำวิจัยในครั้งนี้ตลอดมา

ขอขอบพระคุณ พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย ขอขอบคุณคณาจารย์ทุกท่านที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้ เจ้าหน้าที่ประจำบัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านผู้แนะนำช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ ตลอดระยะเวลาที่เข้าศึกษาและทำการวิจัยครั้งนี้ และขอขอบคุณท่านผู้เป็นเจ้าของตำราและบทความทุกอย่างที่ผู้วิจัยได้ใช้ค้นคว้าสำหรับงานวิจัย

อนึ่ง ขอขอบคุณ อาจารย์แสวง อุดมศรี หัวหน้าฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสตร์ กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อาจารย์ศรีเพ็ญ จิตฺตะศรี ผู้จัดการโรงพิมพ์วิญญาน ผู้ให้โอกาสและสนับสนุนในการศึกษา และคุณเรวดี สมศรี ที่สนับสนุนและให้กำลังใจด้วยดีเสมอมา

ส่วนที่เป็นประโยชน์อันจะพึงมีจากงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณอุปัชฌายาจารย์และขออนุชาคุณของบิดามารดาผู้ให้ทุกสิ่งทุกอย่างเสมอมา และทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการวิจัยครั้งนี้ หากจะพึงมีข้อผิดพลาดบกพร่อง ผู้วิจัยต้องขออภัยและยินดีรับผิดชอบทุกประการ

นายสินชัย วงษ์จ้านงค์

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๖
๑.๗ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๖
บทที่ ๒ วิธีบรรลุธรรมของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา	๗
๒.๑ หลักธรรมที่คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลได้ฟังก่อนบรรลุ	๘
๒.๒ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม	๑๑
๒.๑ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม	๑๔
๒.๔ คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล	๓๐
๒.๔.๑ ลักษณะของคฤหัสถ์ผู้บรรลุโสดาปัตติผล	๔๒
๒.๔.๒ ลักษณะของคฤหัสถ์ผู้บรรลุสกทาคามีผล	๔๓
๒.๔.๓ ลักษณะของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนาคามีผล	๔๕
๒.๔.๔ ลักษณะของคฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผล	๔๖
บทที่ ๓ บทบาทของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา	๕๒
๓.๑ ธรรมสำหรับการครองเรือนของคฤหัสถ์	๕๒

๓.๒ บทบาทด้านครอบครัว	๖๕
๓.๓ บทบาทด้านสังคม	๖๘
๓.๔ บทบาทด้านศาสนา	๗๕
บทที่ ๔ คติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา	๗๘
๔.๑ เรื่องโลก	๗๙
๔.๒ ภูมิในพระพุทธศาสนา	๘๖
- กามาวจรภูมิ	๘๗
- รูปาวจรภูมิ	๙๕
- อรูปาวจรภูมิ	๙๗
- โลกุตตรภูมิ	๙๗
๔.๓ คติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนิพพาน	๑๐๐
๔.๔ คติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนาคามีผล	๑๐๓
๔.๕ คติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนาคามีผล	๑๐๔
๔.๖ คติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลอรหัตผล	๑๐๖
บทที่ ๕ บทสรุปและข้อเสนอแนะ	๑๑๑
๕.๑ บทสรุป	๑๑๑
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๓
บรรณานุกรม	๑๑๔
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง ระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๕/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขุขุททก พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๓ หน้า ๓๖, ที.สี. (ไทย) ๕/๑๓๐/๕๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขุขุททก พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๑๓๐ หน้า ๕๖

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก	จูฬคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	จูฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขุขุททกปาติ (ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขุขุททก (ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
ม.อุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)

ม.อ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อูปริปัณณาสก์ (ภาษาไทย)
สํ.ส. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย สกถวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.ส. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย สกถววรรค (ภาษาไทย)
สํ.น. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย นิตานวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.น. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย นิตานววรรค (ภาษาไทย)
สํ.ข. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย ขนธวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.ข. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย ขันธววรรค (ภาษาไทย)
สํ.สพ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย สพายตนวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.สพ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย สพายตนววรรค (ภาษาไทย)
สํ.ม. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย มหาวารวคคปาลี (ภาษาบาลี)
สํ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก สํยุตตนิคาย มหาวารวรรค (ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย เอกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ทูก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ทูกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ทูก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ทูกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ติก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ติกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ติก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ติกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย จตุกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ปญจกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ฉกก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ฉกกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.ฉกก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ฉกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.สตุตก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย สตุตกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.สตุตก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย สตุตกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.อฏฐก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย อฏฐกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)
อง.อฏฐก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย อฏฐกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ทสก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก องคฺตตรนิกาย ทสกนิปาตปาลี (ภาษาบาลี)

อ.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ข.ข. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐปาติ (ภาษาบาลี)
ข.ข. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
ข.ธ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธมมปทปาติ (ภาษาบาลี)
ข.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
ข.อ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทานปาติ (ภาษาบาลี)
ข.อ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน (ภาษาไทย)
ข.อิติ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกปาติ (ภาษาบาลี)
ข.อิติ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)
ข.สุ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิปาตปาติ (ภาษาบาลี)
ข.สุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต (ภาษาไทย)
ข.เถร. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ข.เถร. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา (ภาษาไทย)
ข.เถรี. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ข.เถรี. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา (ภาษาไทย)
ข.ม. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ข.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ (ภาษาไทย)
ข.จู. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูพนินทุเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ข.จู. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูพนินทุเทศ (ภาษาไทย)
ข.ป. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปุคฺคสมุทฺถนิบาตปาติ (ภาษาบาลี)
ข.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปุคฺคสมุทฺถนิบาต (ภาษาไทย)
ข.พุทธ. (บาลี)	=	ขุททกนิกาย มรุตตวิลาสินี พุทธวสฺสปาติ (ภาษาบาลี)
ข.พุทธ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย มรุตตวิลาสินี พุทธวงศ์ (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก ปุคฺคสมุทฺถนิบาตปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปุคฺคสมุทฺถนิบาต (ภาษาไทย)

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง ระบุ เล่ม/(ชื่อ)/หน้า หลังคำย่อชื่อ คัมภีร์ เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขนฺทวคฺค อรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๔๑๔ หน้า ๓๐๘, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๗๓/๓๑๓ หมายถึง ขุททกนิกาย สัทธรรมปกา สินี ปฏิสัมภิตามรรค อรรถกถาภาษาไทย เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๗๓ หน้า ๓๑๓

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา (ภาษาไทย)
วิ.ม.อ. (บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎิกวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.ม.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย ปปลงฺกุสุทนี มัชฌิมปณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปปลงฺกุสุทนี มัชฌิมปณฺณาสก อรรถกถา (ภาษาไทย)
ม.มฺ.อ. (บาลี)	=	มัชฌิมนิกาย ปปลงฺกุสุทนี มุลปณฺณาสกอรรถกถา (ภาษาบาลี)
ม.มฺ.อ. (ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย ปปลงฺกุสุทนี มุลปณฺณาสก อรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.ส.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสิโน สคาถวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสิโน สคาถวรรค อรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.สพา.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสิโน สพายตนวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.สพา.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสิโน สพายตนวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
สํ.ม.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสิโน มหาวคฺคอรรถกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ม.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสิโน มหาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	=	องคฺคตฺตรนิกาย มโนรทปฺรณี เอกกนิปาตอรรถกถา (ภาษาบาลี)

วิสุทธิ. (ไทย) = วิสุทธิมรรคปกรณ์ (ภาษาไทย)
มหาวิส. (บาลี) = มหาวิโส (ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสศ

ทีปนีฎีกา (บาลี) = อภิธมฺมตฺถสงฺคหทีปนีฎีกา (ภาษาบาลี)
วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) = ปรมตฺถมฺนุสฺสา วิสฺสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา (ภาษาบาลี)
วิสุทธิ.มหาฎีกา (ไทย) = ปรมตฺถมฺนุสฺสา วิสฺสุทฺธิมรรคมหาฎีกา (ภาษาไทย)
ตฺถสงฺคหฎีกา (บาลี) = อภิธมฺมตฺถสงฺคหฎีกา (ภาษาบาลี)
มิลินฺท.ฎีกา (บาลี) = มิลินฺทปญฺหาปกรณ์ฎีกา (ภาษาบาลี)
ชินา.ฎีกา (บาลี) = ชินาลงฺการฎีกา (ภาษาบาลี)

ไวยากรณ

รูปศัพท์ (บาลี) = ปทรูปศัพท์ปกรณ์ (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา นำการศึกษามาเป็นสาระสำคัญในการดำเนินชีวิต โดยดำเนินชีวิตควบคู่ไปกับการศึกษา หลักการศึกษาและปฏิบัติดำเนินชีวิตในพระพุทธศาสนา เรียกว่ามรรค คือทางดำเนินชีวิตที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ ทุกคนมีสิทธิดำเนินไปตามทางนี้ ส่วนจะไปถึงจุดหมายปลายทางหรือไม่ ขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีที่ตั้งสมมา มรรคนั้นพระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นทางเดียวที่บุคคลจะดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา^๑ เป็นทางที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดมีขึ้น ดังที่พระอานนท์บอกแก่โคปกโมคคัลลานพราหมณ์^๒ และพระองค์ตรัสเรียกมรรคหรือทางนี้เรียกว่า เป็นพรหมจรรย์^๓ มรรคหรือทางดำเนินชีวิตนี้เป็นอริยธรรมที่ประเสริฐ ประกอบด้วยองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ องค์ทั้ง ๘ นี้จัดเข้าในไตรสิกขาอันเป็นหลักการการศึกษาและปฏิบัติดำเนินชีวิต

พระพุทธศาสนาถือว่าการพัฒนาจิตด้วยไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญา เป็นสิ่งที่สำคัญมาก ศีลที่บริสุทธิ์ย่อมเป็นพื้นฐานส่งเสริมสมาธิให้แน่นแนบ สมาธิที่แน่นแนบย่อมเป็นพื้นฐานส่งเสริมปัญญาให้แก่กล้า ปัญญาที่แก่กล้าย่อมทำให้จิตสามารถละกิเลสทั้งปวงได้^๔ บุคคลผู้บำเพ็ญเพียรตั้งมั่นในศีลอันผ่องแผ้วจึงเจริญสมาธิตามหลักการ^๕ ผู้มีสมาธิภาวนาอันมั่นคงถือว่าเป็นอันได้เจริญสมาธิตามหลักการแล้วจึงเจริญปัญญา^๖ ไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา ที่บุคคลอบรมอย่างยั่งยืนแล้วย่อมส่งผลต่อ ๆ กัน

จิตที่ได้รับการพัฒนาหรือฝึกฝนอบรมตามหลักการดังกล่าว ย่อมส่งผลให้สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ของชีวิตเป็นไปในทางที่ดีขึ้น สติปัญญาที่เป็นผลจากการพัฒนาจิต มิใช่ทำให้เกิด

^๑ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓๓/๓๕๕, -ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๓๓/๓๔๕-๓๕๑.

^๒ ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๕/๕๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๕๕.

^๓ ส.ม. (บาลี) ๑๕/๖/๖, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๖/๕.

^๔ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๓/๓๖, ๑๕๕/๘๖, ๑๖๒/๘๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๓/๕๒, ๑๕๕/๑๐๔, ๑๖๒/๑๐๘.

^๕ วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๕๐.

^๖ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๔.

การไตร่ตรองหาเหตุผลอันเป็นศิลปะในการดำรงชีพเท่านั้น หากแต่เป็นสติปัญญาที่เมื่อปฏิบัติแล้ว
ย่อมนำไปสู่การดับทุกข์ได้ด้วย บุณฺชนคือบุคคลที่ยังมีกิเลสอยู่ เมื่อปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา
ก็ย่อมจะพบทางสว่างของชีวิตในหลาย ๆ ระดับชั้นตามผลของการปฏิบัติ ผลของการปฏิบัติธรรม
ในระดับสูง คือได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ผู้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา
มี ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^๓ การแบ่งระดับ
ของพระอริยบุคคลเหล่านี้ มิได้แบ่งตามลักษณะทางกายภาพ หากแต่เป็นการแบ่งตามระดับจิต
ของผู้ที่ละกิเลสได้ บุคคลใดเป็นพระอริยบุคคลประเภทใดหรือไม่ นั่น เป็นเรื่องยากที่จะชี้ชัดลงไป
แต่ถ้าหากเป็นผู้ที่มีจิตอยู่ในระดับเดียวกัน ย่อมรู้สภาวะจิตกันได้ง่าย อีกนัยหนึ่ง พระอริยบุคคล
ผู้มีระดับจิตที่เหนือกว่าก็ย่อมรู้วาระจิตของผู้คนที่ต่ำกว่า ในทางตรงกันข้าม ผู้ที่มีสภาพจิตที่ต่ำกว่า
ย่อมไม่สามารถยังรู้สภาพจิตของผู้ที่สูงกว่าได้^๔ การที่จะเข้าใจสถานะของพระอริยบุคคลประเภท
ต่าง ๆ ได้ดีนั้นจำเป็นจะต้องศึกษาประวัติของพระอริยบุคคลที่ปรากฏในคัมภีร์

การบรรลุธรรมนั้น บรรพชิตและคฤหัสถ์ย่อมไม่มีความแตกต่างกัน เมื่อจิตหลุดพ้น
แล้ว คฤหัสถ์ผู้มีจิตหลุดพ้นกับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นต่างก็มีความหลุดพ้นเหมือนกัน^๕ ในครั้งพุทธกาล
มีคฤหัสถ์จำนวนมากบรรลุธรรม เช่น พระเจ้าสุทโธทนะ พระเจ้ามหายานามสากยะ พระเจ้าพิมพิสาร
หมอชีวกโกมารภัจ อนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขา มหาอุบาสิกา จิตตคหบดี หัตถกอุบาสก
ท่านเหล่านี้มีการดำเนินชีวิตอยู่กับสังคมอย่างไร เมื่อสิ้นชีวิตแล้วจะมีคติภพเป็นเช่นไร^๖ บรรลุ
ธรรมขั้นสูงสุดได้หรือไม่ และเพราะเหตุใดคฤหัสถ์ผู้ที่บรรลุอรหัตผล ถ้าไม่ออกบวช จะต้อง
ปรินิพพาน^๗

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ทำให้ผู้วิจัยต้องการทำวิจัยในเรื่องเกี่ยวกับคติภพ
ของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล โดยจะได้ศึกษาค้นคว้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก
อรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์สำคัญต่าง ๆ ทางด้านพระพุทธศาสนา รวมทั้งเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
เพื่อที่จะได้เป็นทฤษฎานุคติแก่พุทธบริษัทผู้สนใจต่อไป

^๓ ที.ที. (บาลี) ๘/๓๗๓/๑๕๖-๑๕๗, ที.ที. (ไทย) ๘/๓๗๓/๑๕๖.

^๔ มลินฺท. (บาลี) ๑๑๖-๑๑๘.

^๕ ตี.ม. (บาลี) ๑๘/๑๐๕๐/๓๕๗, ตี.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๕๐/๕๖๖.

^๖ บุณฺชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามีย่อมไม่อุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส โดยประการ
ทั้งปวง พระอริยเจ้าย่อมไม่อุบัติในอสังญสัคควุฒิและอบายภูมิจึง พระอริยเจ้าและผู้มิใช่พระอริยเจ้าย่อมอุบัติ
ในภูมิอื่น-สงคห. (บาลี) ๑๓/๒๕.

^๗ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑๐๒๘/๕๖๘, มลินฺท. (บาลี) ๒๗๕-๒๗๖, มลินฺท. ฎีกา (บาลี) ๒/๓๕๕.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการบรรลุนิคมของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาบทบาทของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล ๑๒ คน ได้แก่ คฤหัสถ์ผู้เป็นพระโสดาบัน ๓ คน คือ (๑) พระเจ้าพิมพิสาร (๒) อนาถบิณฑิกเศรษฐี (๓) นางวิสาขา มหาอุบาสิกา คฤหัสถ์ผู้เป็นพระสกทาคามี ๓ คน คือ (๑) นางสุนนทาเทวี (๒) นางอุตตรา ธิดาของปุลณเศรษฐี (๓) ช่างไม้ชื่ออสิทตตะ คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอนาคามี ๓ คน คือ (๑) จิตตคฤหบดี (๒) อุกคคฤหบดี (๓) สันธานคฤหบดี คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ๓ คน คือ (๑) พระเจ้าสุทโธทนะ (๒) พระนางเขมา (๓) พากิยทารุจิริยะ

๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๔.๑ บทบาท หมายถึง บทบาทของคฤหัสถ์ทุกชั้นวรรณะที่เข้ามานับถือพระพุทธศาสนาแล้วทำนุบำรุงภิกษุสงฆ์ รั้งตำแหน่งสอนของพระพุทธเจ้า ประพฤติปฏิบัติธรรมจนได้บรรลุนิคม ช่วยเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

๑.๔.๒ พระพุทธศาสนา หมายถึง พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท นิกายพุทธศาสนาฝ่ายใต้ ซึ่งถือตามคติพระอรหันต์พุทธสาวกที่ได้วางหลักธรรมวินัยเป็นแบบแผน เมื่อครั้งปฐมสังคายนา

๑.๔.๓ คฤหัสถ์ หมายถึง พระราชามหากษัตริย์ มเหสีของพระราชา ข้าราชการในราชสำนัก เศรษฐี พ่อค้า ประชาชนทุกชั้นวรรณะ ที่เป็นพุทธมามกะ ได้บรรลุนิคมขั้นใดขั้นหนึ่ง

๑.๔.๔ คติภพ หมายถึง สถานที่ไปเกิดของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล ได้แก่ โสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล และอนาคามีบุคคล

๑.๔.๕ คติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนิคม หมายถึง การบวชในพระพุทธศาสนา และการปรินิพพาน

๑.๔.๖ การบรรลุนิคม หมายถึง การได้บรรลุนิคมขั้นใดขั้นหนึ่งในพระพุทธศาสนา ได้แก่ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหันต์ผล

๑.๔.๗ อริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ที่ได้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าเอกสารงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งได้มีผู้ให้ความสนใจศึกษาในแง่มุมที่แตกต่างกันไป แต่สามารถนำมาช่วยเสริมความรู้แก่กันและกันได้ โดยงานวิจัยเหล่านี้มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

สุนทรีย์ สุริยะรังษี วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เสนอวิทยานิพนธ์ เรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของคฤหัสถ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีอุบาสิกาส่งได้รับเอตทัคคะ ได้กล่าวถึงการบรรลุธรรมของคฤหัสถ์ โดยงานวิจัยนี้สรุปความได้ว่าพระพุทธศาสนามีบุคคลที่จะสืบทอดพระพุทธศาสนา ๔ จำพวก เรียกว่าพุทธบริษัท แยกเป็นนักรบวช คือภิกษุและภิกษุณี กับคฤหัสถ์ ผู้ครองเรือนคืออุบาสกและอุบาสิกา ทั้งสองฝ่ายมีฐานะเท่าเทียมกันในแง่ความสัมพันธ์กับการบรรลุธรรม ดังที่วัจจโคตรปริพาชกกล่าวว่า บริษัทของพระโคตมซึ่งมีทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต มีแต่มุ่งปฏิบัติเพื่อก้าวไปสู่นิพพาน^{๑๒}

พระมหาบุญชิต ญาณส่วโร (สุดโปรด) วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ศาสนาเปรียบเทียบ) มหาวิทยาลัยมหิดล ได้เสนอวิทยานิพนธ์ เรื่องศึกษาคุณสมบัติของพระอรหันต์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยงานวิจัยนี้สรุปความได้ว่า ภาวะของนิพพานเป็นสิ่งที่มียู่ และสามารถปลูกฝังขึ้นได้ในชีวิตจริง พระอรหันต์เป็นบุคคลตัวอย่าง การบรรลุความเป็นพระอรหันต์ทั้งในอดีต ปัจจุบันและอนาคต ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ มนุษย์กำลังเรียกร้องหาวิถีชีวิตแบบพระอรหันต์อยู่โดยไม่รู้ตัว แต่ไม่ใช่เรียกร้องด้วยการอ่อนน้อมจากอำนาจภายนอก เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการปฏิบัติ(กิริยวาท) และเป็นศาสนาแห่งความ پاکเพียร(วิริยวาท) จึงต้องอาศัยการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ในการปลูกฝังคุณสมบัติ

^{๑๒} สุนทรีย์ สุริยะรังษี, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของคฤหัสถ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีอุบาสิกาส่งได้รับเอตทัคคะ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

ทางจิตต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับพื้นฐาน คือ การสั่งสมบารมี พัฒนาจิตขึ้นไปเป็นระดับอภิญญา จนถึงคุณสมบัติพิเศษยิ่งคือปัญญา ก็จะหยุดเดินทางในสังสารวัฏ^{๑๓}

พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง) วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ได้เสนอวิทยานิพนธ์ การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยงานวิจัยนี้สรุปความได้ว่า การบรรลุธรรมสูงสุดคือการสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ต้องสามารถกำจัดกิเลสที่หมักดองอยู่ในสันดานที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการได้ เมื่อบรรลุธรรมแล้ว ภาวะทางความคิด ภาวะทางปัญญา การดำเนินชีวิต และคุณสมบัติพิเศษต่าง ๆ ดังกล่าว เป็นผลของการบรรลุธรรมที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้และการปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม แม้ว่าแต่ละท่านที่บรรลุธรรมจะใช้หลักธรรมใด ช้าหรือเร็วเพียงไร ขึ้นอยู่กับวาทสนาบารมีที่แต่ละท่านได้สั่งสมมาในอดีต และประกอบกับการปฏิบัติในปัจจุบัน ความแตกต่างในช่วงจังหวะการบรรลุธรรมของแต่ละท่าน เป็นสิ่งที่น่าสนใจทั้งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรม^{๑๔}

บรรจบ บรรณรุจิ ได้ศึกษาวิจัยเรื่องอสีติมหาสาวก จากการศึกษาวิจัยดังกล่าวสรุปความได้ว่า การบรรลุธรรมในชาติปัจจุบันของพระสาวกทุกรูป ไม่ได้ขึ้นอยู่กับวรรณะ สถานะทางสังคม กำเนิด การศึกษา มีพระสาวกมาจากวรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์ วรรณะแพศย์ วรรณะศูทร วรรณะจัณฑาล และวรรณะหีนชาติ พระสาวกนั้นมีทั้งที่เคยเป็นกษัตริย์ เคยเป็นพราหมณ์ เคยเป็นนักธุรกิจ และเคยเป็นคนรับใช้ ท่านเหล่านี้ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว ความแตกต่างทางวรรณะมิได้เป็นอุปสรรค เพราะทุกท่านมีอุปนิสัยที่จะบรรลุธรรมได้ อุปนิสัยเป็นคุณสมบัติส่วนตัวของพระสาวกแต่ละรูป^{๑๕}

พระมหาสังเวช ทุมมเนตติโก (เนตรนิมิตร) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องภิกษุณีกับการบรรลุธรรม จากการศึกษาวิจัยดังกล่าวสรุปความได้ว่า การรู้เห็นธรรมในพระพุทธศาสนา ไม่จำกัดเพศทั้งบุรุษและสตรี เมื่อปฏิบัติย่อมได้รับผลการปฏิบัติเหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต หากปฏิบัติชอบแล้วย่อมบำเพ็ญกุศลธรรมให้สำเร็จ บรรพชิตและคฤหัสถ์ย่อมไม่มีความต่างกัน

^{๑๓} พระมหาบุญชิต ญาณส่วโร (สุตโปรัง), “ศึกษาคุณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗).

^{๑๔} พระมหาอำนาจ อานนุโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๔๒).

^{๑๕} บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว การปฏิบัติธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาไม่จำกัดว่าต้องอยู่ในเพศบรรพชิตเท่านั้น จึงจะบรรลุธรรมผลได้ แม้อยู่ในเพศคฤหัสถ์ก็สามารถบรรลุได้^{๑๖}

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเรื่องคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ โดยมีวิธีการศึกษาค้นคว้า ดังนี้

๑.๖.๑ วิจัยจากเอกสาร โดยการศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาต่าง ๆ

๑.๖.๒ วิเคราะห์ตีความและสรุปข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากการค้นคว้า

๑.๖.๓ เรียบเรียงข้อมูล เสนอผลงานวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๗.๑ ทำให้ทราบวิธีบรรลุดุธรรมของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๑.๗.๒ ทำให้ทราบบทบาทของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๑.๗.๓ ทำให้ทราบคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา และเป็นการส่งเสริมให้พุทธศาสนิกชนสังฆมวารมี เพื่อบรรลุธรรมผลในพระพุทธศาสนาต่อไป

^{๑๖} พระมหาสังเวช ฐมมเนตติโก (เนตรนิมิตร), ศึกษาค้นคว้ากับการบรรลุดุธรรม. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประคิพัทธ์, ๒๕๓๗).

บทที่ ๒

วิธีบรรลุนิยามของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

ความหมายของคำว่า “บรรลุนิยาม”

คำว่า บรรลุนิยาม ในภาษาบาลีใช้คำว่า ญาณทัสสนะ เป็นคำสมาสระหว่าง คำว่า ญาณ ที่มีความหมายว่า ความรู้ และคำว่า ทัสสนะ ที่มีความหมายว่า การเห็น เมื่อนำมาสมาสเข้าด้วยกันจึงสำเร็จรูปเป็น ญาณทัสสนะ มีความหมายว่า การเห็นด้วยญาณคือความรู้

คัมภีร์สารัตถปกาสินีได้ให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑. การเห็นด้วยญาณ หมายถึง การเห็นและการมีความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ซึ่งคุณลักษณะ ๓ ประการ คือ (๑) อนิจจตา ความไม่เที่ยง (๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (๓) อนัตตตา ความไม่ใช่ตัวตน ที่รวมเรียกว่า ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นและเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งด้วยญาณ วิปัสสนา มรรคและผล^๑

๒. การเห็นหรือความรู้ หมายถึง การเห็นและความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปริวิภู ๓ หมายความว่าสังขะแต่ละข้อนั้นมีญาณเกิดขึ้น ๓ รอบ รอบที่ ๑ เรียกว่าสังขญาณ คือรู้หรือสังข ๔ ว่าเป็นของจริงไม่แปรผัน รอบที่ ๒ เรียกว่ากิจญาณ คือรู้ว่ากิจที่ต้องทำให้สังขะแต่ละข้อ รู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ต้องละ นิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง มรรคเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เกิดขึ้น รอบที่ ๓ เรียกว่ากตญาณ คือความรู้ถึงหน้าที่ที่ทำแล้วในสังขะแต่ละข้อ โดยรู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่รู้แล้ว สมุทัยเป็นสิ่งที่ละได้แล้ว นิโรธเป็นสิ่งที่ทำให้แจ้งได้แล้ว มรรคเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดมีขึ้นได้ และอาการ ๑๒ หมายความว่าญาณที่เกิดขึ้น ๓ รอบในอริยสังข ๔ นั้น^๒

ความหมายที่กล่าวมานี้ได้ข้อสรุปว่า ญาณทัสสนะ ก็คือการเห็นอริยสังข การเห็นอริยสังขเป็นการเห็นขั้นมรรค โดยเข้าใจอริยสังข ๔ ได้อย่างแจ่มแจ้ง คือการเข้าใจความเป็นจริงของชีวิต ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้นั่นเอง พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายการเข้าใจอย่างนั้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย

^๑ อริยเหติ ปน ทิฏฐุสส ลกขณสส ทสสนํ ปฏิวิฑฐส จ ปฏิวิชฌนํ ฉาเนน วา วิปัสสนาย วา มกคผลเหติ วา ญาณทสสนํ นาม. (ส.สพ.อ.(บาลี) ๓/๑๘๔/๒๐๘).

^๒ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๘/๓๕๐, พ.ป.อ. (บาลี) ๒/๓๐/๒๕๓, สารัตถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๖/๒๑๕.

ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้ใดเห็นเหตุแห่งทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์ ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้ใดเห็นความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุแห่งทุกข์ ทั้งข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้ใดเห็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นทั้งทุกข์ ทั้งเหตุแห่งทุกข์ ทั้งความดับทุกข์”^๓

การเข้าใจอริยสัจดังกล่าวอธิบายนี้ คือการบรรลุธรรมนั่นเอง บุคคลผู้เกิดความเข้าใจอย่างนี้ก็คือบุคคลผู้บรรลุธรรม ซึ่งเรียกว่า อริยะ แปลว่า ผู้ห่างไกลจากกิเลส

๒.๑ หลักธรรมที่คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลได้ฟังก่อนบรรลุ

หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่คฤหัสถ์ เริ่มแรกนั้นพระองค์ทรงแสดงอนุบุพพิกกา ๕ ประการ โดยทรงแสดงจากง่ายไปหายากตามลำดับ เพื่อขัดเกลาอหยาสัยของคฤหัสถ์ผู้ฟังให้ประณีตยิ่งขึ้น ได้แก่

๑. ทานกถา กล่าวถึงการให้ การเสียสละ อันเป็นเหตุแห่งความสุข เป็นบ่อเกิดแห่งสมบัติทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งโภคะทั้งหลาย ทานยอมให้สวรรค์สมบัติ พรหมสมบัติ จักรพรรดิสมบัติ สวากขารมีญาณ ปัจเจกโพธิญาณ อภิสัมโพธิญาณ คัมภีร์อรรธกถาให้ความหมายของทานไว้ ๓ ประการ คือ

๑.๑ ถ้ามุ่งความหมายว่าเป็นที่พ้ออาศัย ก็เปรียบเหมือนสีหาสน์ที่ทำด้วยรัตนะ

๑.๒ ถ้ามุ่งความหมายว่าเป็นที่ตั้ง ก็เปรียบเหมือนผืนแผ่นดินใหญ่

๑.๓ ถ้ามุ่งความหมายว่าเป็นที่หน่วงเหนี่ยว ก็เปรียบเหมือนเชือกโยง^๔

๒. สีลกถา กล่าวถึงความประพุดิตที่ติงาม ศิลยอมให้สมบัติในโลกนี้และโลกหน้า เครื่องประดับใจจะงดงามเช่นกับศิลยอมไม่มี กลิ่นใจจะหอมฟุ้งทั้งตามลมและทวนลม เช่นกลิ่นของผู้มีศิลยอมไม่มี^๕

๓. สักกถา กล่าวเรื่องสวรรค์ กล่าวถึงทิพยสุขและทิพยสมบัติที่น่าปรารถนาอันจะพึงได้รับ จากผลแห่งทานและศีลที่กระทำแล้ว

๔. กามาทีนวกถา กล่าวเรื่องโทษของกาม แม้ความสุขในสวรรค์ก็จัดว่าเป็นของไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน ฉะนั้นผู้มุ่งประโยชน์สูงสุดในชีวิตจึงไม่ควรยินดีพอใจเพียงแก่สวรรค์

^๓ ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๑๑๐/๓๘๑, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๑๑๐/๓๖๑, ส.ม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๘/๓๘๐.

^๔ ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๖๕/๖๘.

^๕ พ.ร. (บาลี) ๒๕/๕๔-๕๕/๒๖, พ.ร. (ไทย) ๒๕/๕๔-๕๕.

๕. เนกขัมมานิสังสกา กล่าวเรื่องอานิสงส์ในการออกบวช ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

อนุப்புพิกถา คือเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่คฤหัสถ์ผู้ครองเรือนส่วนมาก เพื่อเป็นการขัดเกลาอัธยาศัยของผู้ฟังให้หมดจดเป็นขั้น ๆ ไปโดยเบื้องต้นจะทรงชี้ให้เห็นประโยชน์ของการให้ทานเพื่อละความเห็นแก่ตัวและความตระหนี่ เพื่อให้มีจิตใจที่คิดจะแผ่สงเคราะห์ผู้อื่นด้วยกำลังทรัพย์ จากนั้นจะทรงแสดงประโยชน์ของศีล คือความประพฤติเรียบร้อย เพื่อเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ทำอันตรายให้เกิดขึ้นในหมู่นคนที่ตนอยู่อาศัย และเพื่อรู้จักเคารพนับถือผู้อื่น ต่อมาทรงแสดงสมบัติคือความดีงามอันผู้ให้และผู้มีศีลจะพึงได้ พึงถึงในมนุษย์โลกตลอดขึ้นไปถึงสวรรค์ เพื่อให้เห็นอานิสงส์แห่งทานและศีลยิ่งขึ้นไป จากนั้นทรงแสดงโทษแห่งกามว่า แม้ให้สุขแต่ก็เจือด้วยความทุกข์มากมาย สอนไม่ให้ผลิตเพลินจนหลงลืมตัว ให้พิจารณาความจริงจนเกิดความเบื่อหน่ายในสังขาร ในที่สุดทรงแสดงอานิสงส์ของการออกจากกามคือทำจิตไม่ให้หมกมุ่นในกาม เพื่อทำฉันทะให้เกิด คนผู้ไม่เห็นแก่ตัว ให้ทรัพย์ของตนแก่กุลผู้อื่น มีศีลประพฤติเรียบร้อย ไม่ทำร้ายผู้อื่น และไม่เย่อหยิ่งตั้งตนได้ในกามสมบัติแล้วไม่ผลิตเพลินหมกมุ่นอยู่ในสิ่งนั้น มองเห็นโทษและความเบื่อหน่าย มุ่งสุขอันสงบยิ่งขึ้นไปกว่านั้น^๖

หลังจากที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนุப்புพิกถา และทรงทราบว่าบุคคลนั้น ๆ ที่ได้ฟังแล้วมีจิตปราศจากกิเลส ปราศจากนิวรณ์มีกามฉันทนิวรณ์เป็นต้น มีจิตเบิกบานแจ่มใสประกอบด้วยปีติและปราโมทย์ ประกอบด้วยศรัทธาในการปฏิบัติชอบแล้ว ก็จะทรงแสดงอริยสัง ๔ เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุโลกุตตรธรรม อันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ควรศึกษา ควรรู้และควรปฏิบัติตาม เพื่อความสิ้นกิเลสทั้งหลาย และเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏฏะ ในครั้งพุทธกาลพระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนภิกษุอยู่เสมอ ๆ ว่า ชนเหล่าใดทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ทั้งพาลและบัณฑิต ทั้งมั่งมีทั้งขัดสน ล้วนมีความตายเป็นเบื้องหน้า ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำ ทั้งเล็กทั้งใหญ่ทั้งสูงทั้งดิบ ย่อมมีความแตกทำลายเป็นที่สุดฉับใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็ฉับนั้น ฉันททั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

^๖ วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๗/๒๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๓๒, ที.สี. (บาลี) ๕/๒๕๘/๑๐๘, ที.สี. (ไทย) ๕/๒๕๘/๑๐๕, ม.ม.อ. ๒/๖๕/๖๘, พระธรรมวิสุทธิกวี. (พิจิตร วิฑูรย์) อนุப்புพิกถาที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), สุริย์ มีผลกิจ และคณะ. พุทธกิจ ๔๕ พรรษา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕).

เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด^๑ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะไม่ได้ตรัสรู้ ไม่เข้าใจ
ในอริยสังเหล่านี้ ตถาคตและพวกเธอจึงเร่งร้อนไปในภพทั้งหลายสิ้นกาลนาน

อริยสัง คือความจริงของชีวิตที่เมื่อรู้แล้วทำให้ละกิเลสได้ ความจริงดังกล่าวนี้มี ๔ ประการ ได้แก่

๑. ทุกขอริยสัง คือความทุกข์ ได้แก่ การเกิด การแก่ การตาย การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาที่ไม่สมหวัง เป็นทุกข์ทั้งหมด พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าทุกขอริยสังนี้เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ คือควรศึกษาให้รู้ให้เข้าใจทุกข์ตามสภาพที่เป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๒. ทุกขสมุทยอริยสัง คือเหตุแห่งความทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ (๑) กามตัณหา ความใคร่ในกาม (๒) ภวตัณหา ความอยากได้อะไรอยากมีอยากเป็น (๓) วิภวตัณหา ความไม่ยอมมีไม่ยอมเป็น ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้เกิดในภพใหม่อีก พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าทุกขสมุทยอริยสังเป็นธรรมที่ควรละ คือควรกำจัดตัณหาอันเป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ให้หมดสิ้นไป

๓. ทุกขนิโรธอริยสัง คือความดับทุกข์ ได้แก่ การดับตัณหาไม่ให้เหลือด้วยมรรค คือวิราคะ สละคืน ไม่พัวพัน พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าทุกขนิโรธอริยสังเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เพื่อความหมดจดจากกิเลส

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คือข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ พระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังเป็นธรรมที่ควรเจริญ คือศึกษาปฏิบัติให้เข้าใจในมรรคมีองค์ ๘ แล้วทำตามมรรคนั้นซึ่งจะเป็นทางนำไปสู่จุดหมาย เพื่อบรรลุถึงนิพพานในที่สุด^๒

ภคัสถ์คนแรกที่ได้ฟังอนุปพุทพิกถา ๕ และอริยสัง ๔ ก็คือยสกุณบุตร^๓ บุตรของเศรษฐีชาวเมืองพาราณสี หลังจากฟังธรรมแล้วท่านก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล ต่อมาท่านพิจารณาไปตามธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บิดา ในที่สุดก็ได้บรรลุอรหัตผลและได้ทูลขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา สาเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุปพุทพิกถาแก่ยสกุณบุตร เพราะท่าน

^๑ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๑๐๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๓๑-๑๓๒.

^๒ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๕/๑๔-๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๒-๒๓, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๕๘/๒๖๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๘/๓๒๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๑/๖๕-๖๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๘๖, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๘/๓๖๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘/๕๕๓, อ.จ. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๗๒, อ.จ. (ไทย) ๒๐/๖๒/๑๗๒.

^๓ วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๕-๒๘/๒๐-๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕-๒๘/๓๑-๓๖.

เป็นเหตุผลที่ยังครองเรือนมีทรัพย์ มีภรรยา การแสดงอนุบุพพิทถาจะเป็นการขัดเกลาคิดที่ยังเกี่ยวข้องอยู่ในกามคุณทั้งหลาย ให้เห็นผลของท่าน คิด ความสุขในกามซึ่งเป็นสิ่งที่เหตุผลเข้าใจดี เพราะคลุกคลีอยู่กับสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้น ต่อมาพระองค์ทรงแสดงโทษของกามอันเป็นเหตุให้ต้องวนเวียนอยู่ในทุกข์ และสุขปนเปกันไปไม่มีวันจบสิ้น และทรงแสดงหนทางของการพ้นทุกข์ คือเนกขัมมะ การออกจากกาม ผู้ที่มีบารมีพอสมควร เมื่อได้ฟังถึงตรงนี้จิตก็จะโน้มไปสู่การออกบวช เมื่อฟังพระธรรมเทศนาที่สูงขึ้นไปคืออริยสัจ ๔ ก็จะเข้าใจสภาวะธรรมต่าง ๆ มองเห็นทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงการดับทุกข์ได้ในที่สุด

๒.๒ วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน

ในกระบวนการของการเรียนรู้ การศึกษาถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้มนุษย์มีความเจริญก้าวหน้า เพราะเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการดำเนินชีวิตที่ดีงามและมีประสิทธิภาพ การศึกษาเป็นสื่อที่ดึงเอาความสามารถที่มีอยู่ในตัวออกมา การศึกษาเป็นการเลี้ยงดูตนให้เจริญเติบโตในด้านศีลธรรมอันเป็นทฤษฎีหลักในวงการศึกษาศาสตร์ ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักทฤษฎีที่ว่าด้วยการศึกษาเพื่อบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา ผู้ที่จะบรรลุนิพพานได้นั้นต้องมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นพื้นฐานเกิดขึ้นอยู่ในจิตใจ โดยอาศัยการศึกษาเป็นสื่อเพื่อจะดึงเอาโพธิปักขิยธรรมออกมามาการศึกษาที่เป็นสื่อคือนั้นมีชื่อเรียกว่า สิกขา เนื่องจากเป็นชื่อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นเพื่อฝึกหัดกาย วาจา และใจให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น จนสามารถบรรลุนิพพานที่เป็นเป้าหมายสูงสุดของการศึกษาและปฏิบัติในพระพุทธศาสนาได้ มี ๓ ประการ คือ

๑. อธิศีลสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติเพื่อจะควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและทางวาจาอย่างสูง จะเน้นการสำรวมอินทรี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้กระทำความผิดพลาดออกมาทางกาย และทางวาจาเมื่อคราวที่ได้สัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์

๒. อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในจิตอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้ได้คุณธรรมชั้นสูงหรือบรรลุนิพพาน จะเน้นการฝึกจิตให้บรรลุสมาธิเพื่อข่มและกำจัดนิวรณ์ซึ่งเป็นกองกิเลสที่ขัดขวางจิตไม่ให้เข้าถึงความสงบให้หมดไป จิตที่บรรลุสมาธินี้เรียกว่า “ฉานจิต”^{๑๑}

^{๑๑} ฉานจิต มี ๘ คือ รูปฉาน ๔ ได้แก่ ปฐมฉาน ทุติยฉาน ตติยฉาน จตุตถฉาน และอรุณฉาน ๔ ได้แก่ อากาสนัญญาตนฉาน วิญญาณัญญาตนฉาน อากิญจัญญาตนฉาน เนวสัณญานาสัณญญาตนฉาน -วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๐/๕๑-๕๒, ๖๕-๖๗/๑๕๐-๑๕๒, ๒๓๕-๒๓๖/๓๕๕-๓๕๖.

๓. อธิปัญญาศึกษา คือการศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติฝึกหัดอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง โดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องนามรูป ปัญญาที่รู้แจ้งในนามรูปนี้ มีชื่อเรียกว่า “วิปัสสนาญาณ”^{๑๑}

สิกขาทั้ง ๓ ประการนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในตนได้ ก็จะทำให้สามารถละกิเลสได้ มีพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้”^{๑๒}

สิกขาทั้ง ๓ เป็นหลักการที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำให้เกิดขึ้น เนื่องจากเป็นข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อฝึกหัดกาย วาจาและใจ ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น โดยการบรรลุนั้น บุคคลผู้ที่จะสามารถทำได้ต้องมีศีล สมาธิ และปัญญาสมบูรณ์เท่านั้น ในการทำศีล สมาธิและปัญญาให้สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติไว้ ๒ ประการ คือ

๑. สมถภาวนา คือการเจริญสมถะ หมายถึง การฝึกจิตให้เกิดความสงบ โดยใช้ อารมณ์เป็นเครื่องยึด^{๑๓}

๒. วิปัสสนาภาวนา คือการเจริญวิปัสสนา หมายถึง หลักสำหรับฝึกจิตให้เกิดความเห็นแจ้ง คือให้จิตรู้เห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาของสังขาร เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น แล้วบรรลุนิพพานได้^{๑๔}

^{๑๑} วิปัสสนาญาณมี ๕ คือ อุทัพพยานวิปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับของนามรูป) กังคานวิปัสสนาญาณ (ญาณอันตามเห็นความดับของนามรูปแต่เพียงอย่างเดียว) ภยตูปัญฐานญาณ (ญาณมองเห็นนามรูปว่าเป็นของน่ากลัว) อาทีนวิปัสสนาญาณ (ญาณพิจารณาเห็นโทษของนามรูป) นิพพิทานวิปัสสนาญาณ (ญาณพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย) มุญจิตุกัมมยตาญาณ (ญาณพิจารณาเห็นด้วยใคร่จะพ้นจากนามรูป) ปฏิสังขารญาณ (ญาณพิจารณาเห็นทางพ้นไปจากนามรูป) สังขารเปกขาญาณ (ญาณพิจารณาเห็นโดยปล่อยวางเสียได้ในสังขารคือนามรูป) สัจจานุโลมิกญาณ (ญาณพิจารณาเห็นคล้อยตามความเป็นจริงอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ) - พ.ป. (บาลี) ๓๑/๑,๑-๒, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑-๒, อ.จ.ต.ก.ก.อ. (บาลี) ๒/๑๖๒/๓๘๓.

^{๑๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๒/๑๕๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๒/๒๖๑-๒๖๒.

^{๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ สมถกรรมฐานที่ปณี**. (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมศึกษา, ๒๕๓๘).

^{๑๔} อ.จ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๓๒/๖๐, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๖๖.

หลักการปฏิบัติทั้ง ๒ ประการนี้ ถึงแม้จะมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกัน แต่มีความเกี่ยวเนื่องส่งเสริมซึ่งกันและกัน คือสมถะเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดวิปัสสนา และวิปัสสนาก็เป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดสมถะได้เช่นเดียวกัน^{๕๕} หลักการทั้ง ๒ นี้มีความเกี่ยวเนื่องต่อกัน ดังนี้

๑. เจริญสมถะนำวิปัสสนา วิธีปฏิบัติโดยการเจริญสมถะจนกระทั่งจิตสงบแล้วอาศัยความสงบนั้นเป็นพื้นฐานในการยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนา คือ คนบางคนเจริญสมถะ ให้เป็นอุچارสมาธิหรืออัปนาสมาธิก่อน อันนี้เป็นสมถะ ต่อมาเขาพิจารณาสมถะนั้นและธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับสมถะนั้น โดยลักษณะทั้งหลายมีไม่เที่ยงเป็นต้น อันนี้เป็นวิปัสสนา อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมถะนำวิปัสสนา^{๕๖}

๒. เจริญวิปัสสนานำสมถะ วิธีปฏิบัติโดยการเจริญวิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาคุณามารูปจนเกิดความเห็นแจ้ง จนกระทั่งจิตเกิดความสงบ คือคนบางคนพิจารณาขั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งการยึดถือ ๕ อย่าง โดยลักษณะทั้งหลายมีไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมีได้ทำสมถะให้เกิดขึ้น อันนี้เป็นวิปัสสนา ต่อมาเขาได้ปล่อยวางไม่ยึดถือธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้น แล้วความแน่วแน่มุ่งจิตก็เกิดขึ้น อันนี้เป็นสมถะ อย่างนี้เรียกว่า เจริญวิปัสสนานำสมถะ^{๕๗}

๓. เจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กัน วิธีปฏิบัติโดยการเจริญสมถะได้ขั้นหนึ่งแล้วจึงออกจากสมถะมาพิจารณาธรรมที่เกิดในสมถะนั้นครั้งหนึ่ง ปฏิบัติอย่างนี้เรื่อยไป คือคนบางคนได้ปฐมฌานแล้วก็ออกจากปฐมฌานนั้นมาพิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้วก็เข้าสู่ทุติยฌานต่อไป แล้วออกจากทุติยฌานนั้นมาพิจารณาสังขารอีก ทำตามลำดับอย่างนี้เรื่อยไปจนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ออกจากฌานนี้แล้วก็พิจารณาอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป^{๕๘}

^{๕๕} ความเกี่ยวเนื่องของหลักปฏิบัติทั้ง ๒ นี้ จะเห็นได้จากพระพุทธพจน์ว่า นตฺถิ ฌานํ อปฺลนฺยสฺส นตฺถิ ปญฺญา อฆาโยโต (ฌานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน) สมาธิ ภิกฺขเว ภาเวถ สมาหิโต ภิกฺขเว ขถาภูตํ ปชานาติ (ภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมเข้าใจชัดตามความเป็นจริง) -บุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗๒/๘๒,บุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๕.

^{๕๖} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๑๗๕,อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒,บ.ป.(บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗, บ.ป.(ไทย) ๓๑/๒/๔๑๘,อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๐/๓๕๐-๓๕๑.

^{๕๗} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๑๗๕,อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒,บ.ป.(บาลี) ๓๑/๔/๓๑๐,บ.ป.(ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘,อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๐/๓๕๑.

^{๕๘} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๐/๑๗๕,อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒,บ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๓๑๑, บ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๘,อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๑๗๐/๓๕๑.

๒.๓ ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม

การบรรลุธรรมจะเกิดขึ้นได้ นอกเหนือจากสามารถละกิเลสคือสังโยชน์ในแต่ละระดับได้แล้ว ยังมีธรรมข้ออื่นที่สนับสนุน ธรรมที่สนับสนุนนี้เรียกว่า “โพธิปักขิยธรรม” ได้แก่ ธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดการรู้แจ้ง หรือธรรมที่สนับสนุนอริยมรรค มี ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมืองค์ ๘

๑. สติปัฏฐาน ประกอบด้วยคำว่า สติ ที่มีความหมายว่า สติ,ความระลึกได้ และคำว่า ปุฏฐาน ที่มีความหมายว่า ที่ตั้ง,ฐาน มีรูปวิเคราะห์ว่า สติยา ปุฏฐาน,สติ จ สติ ปุฏฐานญาคติ สติปัฏฐาน^{๑๙} หมายถึงที่ตั้งของสติ คือมีสติเป็นฐานเพื่อเข้าไปสู่อารมณ์ทั้งหลาย มี ๔ ประการ คือ

๑.๑ กายานุปัสสนา การพิจารณาเห็นกายในกาย หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาส่วนประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันเป็นร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต ตับ ม้าม หัวใจ ปอด น้ำดี ฟังผืด ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มันทัน มันทมออง อาหารใหม่ อาหารเก่า มูตร น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ น้ำตา โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงการรวมตัวของส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

๑.๒ เวทนานุปัสสนา การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา คือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ เมื่อคราวได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสและด้วยการได้นึกถึงสิ่งต่าง ๆ ที่เคยสัมผัสมาแล้วทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงความรู้สึก ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

๑.๓ จิตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นจิตในจิต หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต คือความคิดต่าง ๆ เช่น พิจารณาว่าจิตมีราคะหรือไม่มีราคะ จิตมีโทสะหรือไม่มีโทสะ จิตมีโมหะหรือไม่มีโมหะ โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงความคิดเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

๑.๔ รัทธานุปัสสนา การพิจารณาเห็นธรรมในธรรม หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรมคือนิเวศน์ ๕ ชั้น ๕ อย่าง ขณะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ โดยพิจารณาให้เห็นว่า

^{๑๙} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๐๖/๒๕๓.

คืออะไร เป็นอย่างไร มีอยู่ในตนหรือไม่ เกิดขึ้นเจริญบริบูรณ์และดับไปได้อย่างไร พิจารณาตามความเป็นจริงของธรรมแต่ละอย่าง^{๒๐}

สติปัญญา ๔ นี้ เป็นการใช้สติเป็นฐานเข้าไปสู่อารมณ์ทั้งหลาย โดยกำหนดอาการว่าไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละความสำคัญว่างามว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่ามีอิตตาในกาย เวทนา จิต และธรรม เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง โดยอิงอาศัยกาย เวทนา จิต และธรรม เป็นฐานรองรับ เมื่อผู้ฝึกตนปฏิบัติดีแล้ว จะส่งผลให้ถึงความบริสุทธิ์ทำให้หลุดพ้นจากความเศร้าโศกเสียใจ ความพิโรธ รำพัน สามารถดับความทุกข์โทมนัสลงได้ ให้บรรลุนิพพานได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ทรงยกย่องสติปัญญา ๔ ว่าเป็นทางสายเอกเพื่อบรรลุนิพพานว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความหมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโศกะ(ความเศร้าโศก) และปริเทวะ(พิโรธรำพัน) เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน(ธรรมที่ถูกต้อง) เพื่อทำนิพพานให้แจ้ง คือสติปัญญา ๔”^{๒๑}

๒. สัมมปธาน ประกอบด้วยคำว่า สัมมา ที่มีความหมายว่า ถูกต้อง,โดยชอบ และคำว่า ปธาน ที่มีความหมายว่าความเพียร มีรูปวิเคราะห์ว่า สัมมา ปทหนฺติ เอเตนาติ สัมมปธาน^{๒๒} มีความหมายว่า ความเพียรที่ถูกต้อง หมายถึง ความเพียรในการละความชั่วและทำความดี ซึ่งสนับสนุนให้เกิดการบรรลุธรรม มี ๔ ประการ คือ

๒.๑ สังวรปธาน เพียรระงับยับยั้งบาปที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прารกความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๒.๒ ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прารกความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว

๒.๓ ภวานาปธาน เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прารกความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

^{๒๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๒,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๑,ทีปนีฎีกา (บาลี) ๓๐/๒๕๓-๒๕๔, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม,๒๕๔๖ หน้า ๑๘๓.

^{๒๑} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๒,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๑,ส.ม. (บาลี) ๑๕/๓๖๗/๑๒๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๓๖๗/๒๑๑,

^{๒๒} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๑๐๖.

๒.๔ อนุรักษ์ขนาน เพียรรักษาคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นมิให้เสื่อมและเจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ หมายถึง การทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารถนาความเพียร ประครองจิตตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์แห่งคุณธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๒๓}

๓. อิทธิบาท ประกอบด้วยคำว่า อิทธิ ที่มีความหมายว่า ฤทธิ์,ความสำเร็จ และคำว่า บาท ที่มีความหมายว่า หนทาง,การถึง มีรูปวิเคราะห์ว่า อิทธิ เอว ปาโท อิทธิปาโท หรือ อิทธิยา ปาโท อิทธิภูตฺ วา ปาทนฺติ อิทธิปาโท^{๒๔} มีความหมายว่า หนทางแห่งความสำเร็จ หมายถึงคุณธรรมที่สามารถนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความสำเร็จได้ตามที่ปรารถนา มี ๔ ประการ คือ

๓.๑ ฉันทะ ความพอใจ หมายถึง ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำให้ได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

๓.๒ วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความขยันหมั่นประกอบสิ่งที่จะทำนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง

๓.๓ จิตตะ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึง ความตั้งใจรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตใจฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย

๓.๔ วิมังสา ความไตร่ตรอง หมายถึง การหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผนวัตถุประสงค์ คัดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง

อิทธิบาท ๔ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้กิจการงานที่ทำนั้นสำเร็จตามประสงค์ทุกประการ เพราะเมื่อคนเรามีฉันทะ ย่อมทำให้เกิดความต้องการ มนุษย์เมื่อมีการแนะนำย่อมทำให้เกิดความต้องการที่จะทำงาน มีใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะให้ได้ดีที่ดียิ่งขึ้นไป วิริยะทำให้คนเรามีความเข้มแข็ง อดทน และลงมือทำงานด้วยความพยายามอย่างต่อเนื่องไม่ทอดทิ้ง จิตตะทำให้จิตของผู้ลงมือทำมีความมั่นคง มุ่งมั่นในงานที่ทำไม่เลื่อนลอย

^{๒๓} อจ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖๕/๘๔, อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๕/๘๖, ส.ม. (บาลี) ๑๕/๖๕๑-๕๕๒/๒๑๔-๒๑๕, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๖๕๑-๖๖๒/๓๖๐-๓๖๑, ติปนีฎีกา (บาลี) ๓๑/๒๘๘, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๕๗.

^{๒๔} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๒๐๒, ชุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๑๐๖.

ไม่ฟังชาน วิมังสาทำให้เกิดความรอบรู้ รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรอง ใคร่ครวญ หาเหตุผลและวิธีการต่าง ๆ ในการทำงานเพื่อให้งานนั้นสำเร็จผลตามที่มุ่งหมาย^{๒๕}

๔. อินทรีย์ ความเป็นใหญ่ หมายถึง คุณธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำมดีด้านต่าง ๆ มี ๕ ประการ คือ

๔.๑ สัทธา ความเชื่อ หมายถึง กิริยาที่เชื่อ ความเชื่อมั่นในกรรม ผลของกรรม และพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ความเชื่อมั่นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง

๔.๒ วิริยะ ความเพียร หมายถึง การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความอดสาหะก้าวไปอย่างไม่ทอดย

๔.๓ สติ ความระลึกได้ หมายถึง กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืมสติ

๔.๔ สมาธิ ความตั้งจิตมั่น หมายถึง ความไม่ฟังชานแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ ความดำรงอยู่แห่งจิต

๔.๕ ปัญญา ความรู้แจ้งชัดในเหตุผล หมายถึง ความไม่หลง ความวิชัย ความเลือกสรร กิริยาที่รู้ชัดเป็นต้น

อินทรีย์ ๕ นี้ สัทธาเป็นใหญ่ในการตัดสินใจเชื่อ วิริยะเป็นใหญ่ในการประคับประคองจิตให้ก้าวหน้า สติเป็นใหญ่ในการเกื้อหนุนจิตให้แจ่มชัดด้วยการพิจารณา สมาธิเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตไม่ให้ฟังชาน ปัญญาเป็นใหญ่ในการทำให้รู้ชัดในเหตุผล ในการปฏิบัติธรรมนั้น ผู้บรรลุนิพพานจะต้องมีการตัดสินใจเชื่อ มีความเพียร มีความระลึกถึงหลักปฏิบัติ มีการพิจารณาให้ชัดเจน มีจิตใจมั่นคงไม่หวั่นไหว มีความเข้าใจชัดในเหตุผลของการปฏิบัติ^{๒๖}

พละ กำลัง หมายถึง คุณธรรมที่ทำให้จิตเข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมต่าง ๆ มี ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหมวดธรรมอย่างเดียวกับอินทรีย์ ๕ ที่เรียกว่า พละ เนื่องจากธรรมหมวดนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมมีจิตเข้มแข็ง ไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรม

^{๒๕} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๖/๑๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๗๖/๒๖๘, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๕๑, ตัม. (บาลี) ๑๕/๘๑๓-๘๒๐/๒๒๑-๒๒๕, ตัม. (ไทย) ๑๕/๘๑๓-๘๒๐/๓๗๖-๓๘๒, ทีปนีฎีกา (บาลี) ๓๒/๒๘๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๒๑๑.

^{๒๖} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๒, ทีปนีฎีกา (บาลี) ๓๓/๒๕๐, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๒๕๕.

ต่าง ๆ คือ ความไม่เชื่อ ความเกียจคร้าน ความขาดสติ ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้ จากความหมายนี้ ทำให้ทราบว่าผู้จะบรรลุธรรมได้ต้องมีธรรมหมวดนี้จนถึงขั้นกล้าแข็ง สามารถปิดกั้นอกุศลธรรมต่าง ๆ ได้^{๒๗}

พละ ๕ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติดำเนินไปสู่นิพพานได้ พระพุทธเจ้าทรงยกย่องผู้ปฏิบัติตามพละ ๕ ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาหลังไหลบ่าไปสู่ทิศปรมาจินฉันใด ภิกษุผู้เจริญพละ ๕ ประการ กระทำพละ ๕ ประการให้มาก ชื่อว่าเป็นผู้น้อมไป โอนไปสู่ นิพพานได้ฉันทัน”^{๒๘}

๖. โภชนงค์ องค์แห่งการรู้แจ้ง หมายถึง คุณธรรมที่เป็นองค์ประกอบให้เกิดการรู้แจ้ง ๗ ประการ คือ

๖.๑ สติ ความระลึกได้ หมายถึง การมีปัญญาระลึกถึงการกระทำหรือคำพูดที่พูดมานานแล้ว สติกำหนดพิจารณาธรรมในภายในและภายนอก เพื่อเป็นไปเพื่อการตรัสรู้

๖.๒ ธรรมวิจยะ ความสอดส่องธรรม หมายถึง ความเลือกเฟ้นธรรม วิจัยเลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญาเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๖.๓ วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเพียรทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่ย่อหย่อน เลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๖.๔ ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง ความอิ่มใจอันปราศจากอามิส ไม่มีวิตกวิจารณ์หรือมีวิตกวิจารณ์ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

๖.๕ ปัสสัทธิ ความสงบกายสงบใจ หมายถึง ความสงบระงับอันเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

๖.๖ สมာธิ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึง ความมีจิตแน่วแน่ในอารมณ์อันเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

^{๒๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๓,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๓,อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๓/๕,อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๑๗,ทีปนีฎีกา (บาลี) ๓๔/๒๕๐.

^{๒๘} ตี.ม. (บาลี) ๑๕/๓๐๕-๓๑๖/๒๑๘,ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๓๐๕/๓๖๕.

๖.๗ อุเบกขา ความปล่อยวาง หมายถึง ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง วางเฉยในสังขารทั้งปวงอันเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๒๕}

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้มีหลักธรรมคล้ายกันกับโพธิปักขิยธรรมหมวดอื่น ๆ มีเพิ่มเข้ามาใหม่เพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ ปิติ ปัสสัทธิ และอุเบกขา จึงแสดงให้เห็นว่าในการปฏิบัติธรรมนั้นผู้จะบรรลุธรรมต้องมีความอิมใจ มีความสงบทั้งกายทั้งใจ ในขณะที่เดียวกันนั้นก็ต้องมีความปล่อยวาง ไม่ยึดถือในธรรมทั้งปวง เพราะได้พิจารณาเห็นแจ้งตามสภาพความเป็นจริง

๗. มรรค หมายถึง ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์ มีองค์ ๘ คือ

๗.๑ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา

๗.๒ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ หมายถึง ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน

๗.๓ สัมมาวาจา เจรจาชอบ หมายถึง ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดต่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดคำหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๗.๔ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ หมายถึง ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม

๗.๕ สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ หมายถึง การละมิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ

๗.๖ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ หมายถึง ความเพียรพยายามระงับจิตไว้เพื่อป้องกันอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น และเพื่อความดำรงอยู่ ความกขิโยยั้ง ความไพบูลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๗.๗ สัมมาสติ ความระลึกชอบ หมายถึง ความพิจารณาเห็นกาย เวทนา จิตและธรรมอยู่เสมอ ๆ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอกิขณาโทมน์สได้

๗.๘ สัมมาสมาธิ ความมีจิตตั้งมั่นชอบ หมายถึง ความมีจิตใจตั้งมั่น สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย^{๒๖}

^{๒๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๓, อภิ.วิ.(บาลี) ๓๕/๕๘๕/๓๑๔, ทิปนีฎีกา (บาลี) ๓๕/๒๕๐-๒๕๑, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๒๘๑-๒๘๒.

^{๒๖} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔๗/๒๒๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๔, ทิปนีฎีกา ๓๖/๒๕๑-๒๕๒, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๒๑๕.

มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นหนทางที่สามารถนำไปสู่การบรรลุธรรม และนิพพานได้ จัดว่าเป็นพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา อันเป็นสาเหตุให้เกิดผลแห่งพรหมจรรย์^{๓๑} และผลแห่งพรหมจรรย์ก็คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล

มรรคมืองค์ ๘ นี้เมื่อสงเคราะห์ลงในไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา ก็สามารถสงเคราะห์ได้ดังนี้คือ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดลงในศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดลงในสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดลงในปัญญา^{๓๒} จากการศึกษาพบว่า ผู้จะบรรลุธรรมนั้นต้องสมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงจะสามารถกำจัดกิเลสคือราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางและหมดสิ้นไปได้ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาถือว่าเป็นการศึกษาอบรมจากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน จากส่วนที่ง่ายเข้าไปหาส่วนที่ยากและลึกซึ้งกว่า

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้เป็นคุณธรรมที่ช่วยอุดหนุนกัน เป็นกระบวนการให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง โดยมีปัญญาเป็นตัวนำ จากการศึกษาพบว่า ปัญญาเป็นธรรมที่เป็นตัวนำให้เกิดการบรรลุธรรม ในทุกหมวดของโพธิปักขิยธรรมล้วนแล้วแต่มีปัญญาอยู่ด้วยทั้งนั้น แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไป ในสติปัฏฐาน ๔ เรียกว่าอนุปัสสนา ในอิทธิบาท ๔ เรียกว่าวิมังสา ในอินทริย์ ๕ และในพละ ๕ เรียกว่าปัญญา ในโพชฌงค์ ๗ เรียกว่าสัมมวจิยะ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงยกย่องปัญญาหรือปัญญินทริย์ว่าเป็นยอดกว่าธรรมข้ออื่น ๆ ในกลุ่มธรรมเหล่านี้ เพราะปัญญาเป็นตัวทำให้รู้แจ้งสภาวะธรรม^{๓๓}

หลักธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ที่เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม มีความสัมพันธ์กันดังนี้

- หลักโพธิปักขิยธรรมมี ๓๗ ประการ เป็นการรวมหัวข้อธรรมทั้งหมดที่สนับสนุนในการบรรลุธรรม โดยวิธีการนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้ว่า การปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมมีถึง ๓๗ ประการ แท้จริงแล้วการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม เพียงปฏิบัติตามหมวดธรรมใดหมวดธรรมหนึ่ง ก็เป็นการปฏิบัติที่ครอบคลุมหลักการปฏิบัติแล้ว เช่น ถ้าใช้สติในการปฏิบัติก็ปฏิบัติ ๔ ประการตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ถ้าใช้มรรคปฏิบัติก็ปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ อยู่ที่ผู้ปฏิบัติจะถืออะไรเป็นหลักในการปฏิบัติเท่านั้น เมื่อถือหลักธรรมใดแล้วต้องปฏิบัติให้ครบตามหลักธรรมนั้น ๆ

^{๓๑} ส.ม. (บาลี) ๑๘/๖/๖, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๖/๘.

^{๓๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๓.

^{๓๓} ส.ม. (บาลี) ๑๘/๕๒๑/๒๐๐, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๕๒๑/๓๓๕.

- โภธิปักขิยธรรม แบ่งเป็น ๑๒ หมวด แต่ละหมวดมีความสมบูรณ์ในการปฏิบัติครบถ้วน แม้ว่าจะอธิบายแยกกันแต่เมื่อปฏิบัติตามหมวดธรรมหมวดใดหมวดหนึ่ง ก็เท่ากับปฏิบัติตามหมวดธรรมอื่น ๆ อีก ๑๑ หมวดด้วย การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมเปรียบได้กับการเดินทางไปยังเป้าหมายที่เหมือนกัน ใครจะเดินทางไปตามเส้นทางใดก็เท่ากับกำลังเดินทางเข้าสู่เป้าหมายเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงเส้นทาง แต่การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรมนั้น ในขณะที่กำลังปฏิบัติตามหมวดธรรมหนึ่ง ก็เท่ากับปฏิบัติหมวดธรรมอื่นไปในตัวด้วย นี่เป็นลักษณะพิเศษแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้า เห็นได้ชัดเจนที่มรรคมืองค์ ๘ คำอธิบายแสดงให้เห็นว่าการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ เท่ากับรวมการปฏิบัติหมวดอื่นเข้าไว้ทั้งหมด ทั้งสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ โพชฃงค์ ๗ รวมอยู่ในมรรคมืองค์ ๘ โดยหลักธรรมต่าง ๆ สามารถสังเคราะห์ลงในมรรคมืองค์ ๘ ดังนี้ คือ สติในอินทรี ๕ ในพละ ๕ ในโพชฃงค์ ๗ และสติปัฏฐาน ๔ สังเคราะห์ลงในสัมมาสติ, วิริยะในอิทธิบาท ๔ ในอินทรี ๕ ในพละ ๕ ในโพชฃงค์ ๗ และสัมมัปปธาน ๔ สังเคราะห์ลงในสัมมาวายามะ, ปัญญาในอินทรี ๕ ในพละ ๕ รัทนามวิริยะในโพชฃงค์ ๗ และวิมังสาในอิทธิบาท ๔ สังเคราะห์ลงในสัมมาทิฐิและสัมมาตั้งกัมปะ, จิตตะในอิทธิบาท ๔ สมาธิในอินทรี ๕ ในพละ ๕ ปิติ ปัสสัทธิ และสมาธิในโพชฃงค์ ๗ สังเคราะห์ลงในสัมมาสติ

- การปฏิบัติธรรมมีจุดประสงค์เดียว คือการพ้นทุกข์ สภาพของการพ้นทุกข์คือการไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก มีความเข้าใจสภาพธรรมต่าง ๆ จนจิตหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น การปฏิบัติตามหลักโภธิปักขิยธรรมไม่ว่าจะเป็นหมวดธรรมใด ย่อมโน้มน้าวจิตใจของผู้ปฏิบัติไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นเป็นอันเดียวกันทั้งสิ้น เปรียบเหมือนน้ำจากแม่น้ำทุกสายไม่ว่าระหว่างทางจะมีรสอย่างไร เมื่อลงสู่ทะเลย่อมมีรสเค็มรสเดียวกันหมด การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมก็เช่นเดียวกัน ย่อมเป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งสิ้น

- โภธิปักขิยธรรมเป็นธรรมปฏิบัติเพื่อการตรัสรู้มรรคผล ผู้ปฏิบัติตามหลักโภธิปักขิยธรรมต้องมีสภาวะจิตโน้มเอียงไปเพื่อการตรัสรู้เท่านั้น คือเมื่อปฏิบัติตามหลักนี้แล้ว กิเลสต้องลดลง ๆ จนหมดไปในที่สุด ในทางกลับกันถ้าผู้ปฏิบัติ ๆ ไปแล้วกิเลสเพิ่มขึ้น มีความโลภ ความโกรธ ความหลงมากขึ้น แสดงว่าการปฏิบัตินั้นผิดหลักโภธิปักขิยธรรม กิเลสที่ลดลงเป็นเรื่องวัดการปฏิบัติ ถ้ากิเลสไม่ลดแสดงว่ากำลังปฏิบัติผิด ต้องทบทวนการปฏิบัติใหม่ว่าผิดพลาดจุดไหนให้รีบแก้ไข

- การบรรลุธรรมเป็นผลของโภธิปักขิยธรรม โดยมีสัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรี ๕ พละ ๕ และโพชฃงค์ ๗ เป็นหลักการ มีสติปัฏฐาน ๔ และมรรคมืองค์ ๘ เป็นวิธีการ

องค์ประกอบอื่น ๆ ที่สนับสนุนให้บรรลุธรรม คือ

- ปลิโพธ แปลว่า เครื่องผูกพัน หรือหน่วงเหนี่ยว ซึ่งเป็นเหตุให้ห้วงกังวล ฉะนั้น ผู้ที่จะประพฤติปฏิบัติตามหลักสมถภาวนา จึงควรตัดปลิโพธซึ่งเป็นความห้วงกังวลในเรื่องต่าง ๆ ให้หมดสิ้นก่อนลงมือปฏิบัติ เพื่อไม่ให้ปลิโพธเป็นเครื่องขัดขวาง ทำให้เกิดความล่าช้าหรืออาจทำให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้า เสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์ ซึ่งปลิโพธคือความกังวลต่าง ๆ มี ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. อาวาสปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องที่อยู่อาศัย หมายถึง ความห้วงกังวลสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของที่ตัวสะสมไว้ การงานที่ค้างค้างอยู่ หรือความสะดวกสบายที่ตนได้รับจากการอยู่ในอาวาสนั้น

๒. กุลปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องตระกูล หมายถึง ความห้วงกังวลตระกูลญาติ หรือตระกูลอุปฐากที่ตนเองชอบคลุกคลีด้วย เพราะความห่วงใยในความทุกข์สุขของตระกูลเหล่านั้น ทำให้ไม่สามารถไปไหนได้ แม้แต่การจากไปเพื่อหาที่อันสงบวิเวกปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจทำได้ และให้เกิดอุปสรรคต่อการนับถือพระรัตนตรัย

๓. ลากปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องลาก หมายถึง ความห้วงกังวลถึงปัจจัย ๔ ที่ตนเคยได้รับเมื่ออยู่ในอาวาสนั้น ๆ เช่น มีกิจนิมนต์มาก มีญาติโยมมาถวายภัตตาหาร ถวายสังฆทาน และปัจจัย ๔ อื่น ๆ เป็นประจำและจำนวนมาก จนเกิดความเสียดายไม่อยากจากไปไหน เพราะกลัวจะสูญเสียลากเหล่านั้น

๔. คนปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องหมู่คณะ หมายถึง ความห่วงหมู่คณะเพื่อนฝูง ที่รู้จักมักคุ้นกัน หรือความห่วงกังวลในการสอนหนังสือ การแสดงธรรม การอบรมสั่งสอน หมู่คณะต่าง ๆ ที่ตนต้องรับผิดชอบอยู่จนไม่อาจตัดใจละทิ้ง

๕. กัมมปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องการทำงาน หมายถึง ความห่วงกังวลในเรื่องงานที่ตนทำอยู่ หรือที่ตนต้องรับผิดชอบ คอยกำกับดูแลหรือลงมือทำงานต่าง ๆ เหล่านั้นทำให้ไม่มีเวลาในการปฏิบัติธรรม

๖. อัทธานปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องการเดินทาง หมายถึง การมีความจำเป็นจะต้องเดินทางไปทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือการท่องเที่ยวไปเพื่อความสนุกสนานตามฆราวาสวิสัย จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรม

๗. ญาติปลิโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องญาติ หมายถึง ความห่วงกังวลเกี่ยวกับเรื่องญาติ ห่วงอาวรณ์ถึงญาติจนเกิดความลังเลใจ ไม่มีสมาธิในการปฏิบัติธรรม

๘. อาพาธปติโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องความเจ็บป่วย หมายถึง ความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นในตนเองทำให้เกิดความกังวลในการรักษา หรือทุกขเวทนาจากความเจ็บป่วยทำให้เกิดอุปสรรคในการปฏิบัติธรรม

๙. คันทปติโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องการศึกษา หมายถึง ผู้ที่กำลังศึกษาอยู่ต้องเอาเวลาทั้งหมดมาอ่านหนังสือ คั่นคว่ำตำราต่าง ๆ จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรม

๑๐. อิทธิปติโพธ ความกังวลเกี่ยวกับเรื่องฤทธิ์ หมายถึง การที่ภิกษุหรือคฤหัสถ์ผู้ที่ได้ฌานอภิญญาจนสามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ เช่น ดำดิน เหาะไปในอากาศ มีหูทิพย์ มีตาทิพย์ ต้องกังวลในการระวังรักษาฤทธิ์นั้นไม่ให้เสื่อม จึงต้องหมั่นฝึกฝนอยู่เสมอจนไม่มีเวลาเจริญวิปัสสนาปฏิบัติธรรมให้เจริญก้าวหน้าต่อไปได้

หลักการทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นหลักที่บรรพชิตและคฤหัสถ์ผู้ปฏิบัติธรรมต้องตัดให้ขาด การที่บรรพชิตและคฤหัสถ์ตัดปติโพธได้ทำให้ท่านเหล่านั้นสามารถบรรลุธรรมได้^{๓๔}

-การแสวงหากัลยาณมิตร

การแสวงหากัลยาณมิตร เป็นปัจจัยประการหนึ่งที่น่าสนับสนุนให้เกิดการบรรลุธรรม เพราะว่า กัลยาณมิตรเป็นผู้คอยแนะนำสั่งสอนอบรม ซึ่งแนวทางในการปฏิบัติธรรมและให้กรรมฐานที่เหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ความมีกัลยาณมิตรเป็นตัวนำเป็นบุญนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของมรรคมีองค์ ๘ แก่ภิกษุ ฯลฯ ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตรย่อมกำจัดอกุศลและย่อมยังกุศลให้เกิดขึ้น ฯ”^{๓๕} เนื่องจากกัลยาณมิตรเป็นบุคคลที่มีบุคลิกลักษณะและอุปนิสัยที่น่ารัก น่าเคารพยกย่อง พุทธิมีเนื้อหาสาระที่ประกอบไปด้วยเหตุและผล สามารถที่จะอธิบายเรื่องที่ยากให้เข้าใจได้ง่าย เป็นที่ปรึกษาปัญหา ไม่ชักนำไปในทางเสื่อม ผู้ตั้งใจปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมจึงต้องคบหาสมาคมด้วย

^{๓๔} อวาโส จ กุลฺลํ ลาโก ค โณ กมฺมณฺจ ปณฺจมนํ

อทุรานํ ฌยฺมาติ อาพาโธ คนฺโถ อิทฺธิเต ทสาคิ อิม ทส ปติโพธาติ. –วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๔๑/๕๖, สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). แปล วิสุทฺธิมรรค. (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๓) หน้า ๑๔๑, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. หน้า ๘๕๐.

^{๓๕} ...ภิกฺขุโน อริยสฺส อฏฺฐงฺกิกกสฺส มกฺกสฺส อุปฺปาทาเย เอตํ ปุพฺพกมฺมํ เอตํ ปุพฺพนิมิตฺตํ ยทิตฺถํ กัลยาณมิตฺตดา ฯปฯ กัลยาณมิตฺโต ภิกฺขเว อกุสลํ ปชฺหติ กุสลํ ปชฺหติ กุสลํ ภาเวติ. –ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๒๕/๓๖, ๓๖, ๓๖. อิติ. (บาลี) ๒๕/๑๕๕/๒๓๓.

คุณสมบัติของกัลยาณมิตรหรือครูอาจารย์ที่ดีที่ควรเข้าไปอยู่ด้วย และรับคำสั่งสอน
แนะนำนั้น ควรมีคุณสมบัติดังนี้

๑. ปิโย น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษา
๒. ครุ น่าเคารพ ในฐานะประพฤติสมควรแก่ฐานะ ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ
เป็นที่พึ่งได้และปลอดภัย
๓. ภาวนีโย นำเจริญใจ หรือน่ายกย่อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญา
แท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึก
และเอ่ยอ้างด้วยความซาบซึ้งภูมิใจ
๔. วศุตตา รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไรอย่างไร
คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี
๕. วณกุขโม อดทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถาม เสนอแนะ
วิพากษ์วิจารณ์ อดทน ฟังได้ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว
๖. คมกิริยญ กถ กตตะตา แผลงเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากให้เข้าใจได้
และให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป
๗. โน จฏฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในสิ่งที่ไม่ใช่ฐานะ คือไม่แนะนำในเรื่อง
เหลวไหล หรือชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย^{๓๖}

กัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายถึงกัลยาณมิตรไว้ว่า พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า
พระอสีติมหาสาวก พระสาวกอื่น ๆ ที่ได้บรรลุมรรคคืออรหัตผล อนาคามีผล สกทาคามีผล และ
โสดาปัตติผล ท่านผู้ได้มาน ท่านผู้ทรงจำพระไตรปิฎก ท่านผู้ทรงจำได้ ๒ ปิฎก หรือท่านผู้จำ
ได้ตอนใดตอนหนึ่งในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา^{๓๗}

กัลยาณมิตรที่ประเสริฐกว่ากัลยาณมิตรอื่น คือพระพุทธเจ้า เพราะทรงประกอบ
ไปด้วยพระคุณอันสามารถช่วยเหลือผู้ปฏิบัติตามคำสอน ให้พ้นจากความทุกข์คือการเวียนว่าย
อยู่ในวัฏสงสารนี้ได้ มีหลักฐานแสดงไว้ว่า “อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิด
เป็นธรรมดาที่พ้นจากความเกิด...ผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และ

^{๓๖} อัง.สตุตทก. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๕, อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗, อัง.สตุตทก. ฎีกา ๓/๓๗-๔๓/๒๐๓,
พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๘,
พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖, หน้า ๒๓๘.

^{๓๗} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๓-๑๒๔.

ความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ก็พ้นจากความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ”^{๓๔}

กัลยาณมิตรที่ร้องลงมาจากพระพุทธเจ้า ก็คือพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอสีติมหาสาวก เพราะท่านเป็นผู้ที่มีคุณธรรมใกล้เคียงกับพระพุทธเจ้า เช่น พระสารีบุตรเป็นผู้มีปัญญาใกล้เคียงพระพุทธเจ้า ต่อจากนั้นก็เป็นที่พระอริยสาวกที่มีภูมิธรรมตั้งแต่เป็นพระอรหันต์ลงมาถึงพระอนาคามี พระสกทาคามี และพระโสดาบัน เนื่องจากท่านทั้งหมดเป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องอริยสัจ ๔ อย่างแจ่มแจ้ง หากไม่ได้กัลยาณมิตรดังกล่าวมานี้ ก็ควรแสวงหาพระปุถุชนหรือคฤหัสถ์ผู้ได้มานะ เนื่องจากท่านเป็นผู้มุ่งปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อไม่ได้กัลยาณมิตรเช่นนั้นก็ควรแสวงหาพระปุถุชนหรือคฤหัสถ์ผู้ที่สามารถจดจำคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ จะเป็น ๓ ปีฏก ๒ ปีฏก หรือ ๑ ปีฏก และตอนใดตอนหนึ่งก็ได้ เพราะท่านเหล่านี้ศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าก็เพื่อมุ่งจะบรรลุนิพพานเช่นเดียวกัน และเป็นผู้ที่มีความรอบรู้เป็นพหูสูตในคำสอน เนื่องจากได้ศึกษามาจากสำนักครูอาจารย์หลาย ๆ สำนัก ได้ผ่านการเรียนการสอนมามาก มีความเข้าใจในพระสูตร และเรื่องราวต่าง ๆ อย่างแจ่มชัดว่า สิ่งไหนเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การปฏิบัติธรรม ท่านสามารถจะบอกกรรมฐานพร้อมทั้งแนวทางในการปฏิบัติได้อย่างหลากหลาย ให้ถูกกับอุปนิสัยและจริตของผู้ปฏิบัติที่มอบตนเป็นศิษย์^{๓๕}

สรุปความได้ว่า คฤหัสถ์ส่วนหนึ่งได้พบพระพุทธเจ้าและพระสาวกเป็นกัลยาณมิตร พอได้ฟังธรรมแล้วก็สามารถบรรลุนิพพานตั้งแต่ขั้นโสดาปัตติผล จนถึงขั้นอรหัตผล และส่วนหนึ่งได้เลื่อมใสพระรัตนตรัยประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา

-การมอบตน

การมอบตน ก็คือการมอบตนเป็นศิษย์แก่อาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน ผู้เป็นกัลยาณมิตร ด้วยการเปล่งวาจาจากอภิวาทและร่างกายให้เป็นสมบัติแก่อาจารย์ หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้พบอาจารย์ผู้ให้กรรมฐานที่เห็นว่าตนเองจะเรียนกรรมฐานด้วย ก่อนอื่นต้องมอบตนต่ออาจารย์แล้วจึงค่อยขอกรรมฐาน ซึ่งถือว่าเป็นระเบียบที่ควรปฏิบัติหรือจะเรียกว่าเป็นธรรมเนียมก็ได้ การมอบตนจะสำเร็จก็ต่อเมื่อได้ทำการเปล่งวาจาต่อหน้าอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน หากได้พระพุทธเจ้าเป็นอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน ผู้ปฏิบัติต้องเปล่งวาจาจากอภิวาทว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระพุทธเจ้า

^{๓๔} มมณฺหิ อานนฺท กัลยาณมิตรํ อากมฺม ชาตฺตมฺมา สคฺคา ชาตฺติยา ปริมุจฺจติ ฯเปฯ โสภปริเทว-
ทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมา สคฺคา โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสหิ ปริมุจฺจนฺติ. -อง.เอกก. (บาลี) ๒๕/๑/๑.

^{๓๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๔๒/๑๐๔-๑๐๕.

ขอสละอรรถภาพร่างกายนี้แก่พระองค์”^{๔๐} ถ้าได้พระสาวกเป็นอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน ผู้ปฏิบัติต้องเปล่งวาจาตอบตนว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอสละร่างกายนี้แก่ท่าน”^{๔๑}

การมอบตนดังกล่าวนี้ จะเป็นการทำให้เกิดประโยชน์ต่อการบรรลุธรรม การมอบตนแก่พระพุทธเจ้าช่วยให้ผู้ปฏิบัติมีกำลังใจดี สามารถอยู่ในเสนาสนะหรือสถานที่อันเงียบสงบได้ หากเกิดมีอารมณ์ที่น่าสะพรึงกลัวก็จะสามารถข่มใจไม่ให้กลัวได้ เพราะเกิดความรู้สึกรู้ว่าได้มอบตนถวายแก่พระพุทธเจ้าและเชื่อมั่นในพระคุณบารมีของพระองค์ว่าจะสามารถคุ้มครองได้ สำหรับการมอบตนแก่อาจารย์ซึ่งเป็นพระสาวกก็ช่วยให้ผู้ปฏิบัติมีคนคอยควบคุมดูแล จะไม่ทำอะไรตามใจชอบ และจะเป็นการฝึกฝนตนเองให้เป็นคนที่มีระเบียบ รู้จักการมีสัมมาคารวะเป็นคนว่าง่ายไม่ได้อารมณ์ เนื่องจากเกิดความรู้สึกรู้ว่าได้มอบตนถวายแก่อาจารย์แล้ว^{๔๒}

- ได้กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย

อุปนิสัยคือจริตของแต่ละบุคคลที่มีอยู่ประจำตัว คัมภีร์วิสุทธิมรรคใช้คำว่า “จริยา” มีอยู่ ๖ ประการ คือ

๑. รากจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางรักสวयरักงาม ชอบความมีระเบียบเรียบร้อย
๒. โทสจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางมักโกรธ โมโหง่าย
๓. โมหจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางโง่เขลา
๔. สัทธาจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางเชื่อหรือเลื่อมใสง่าย
๕. พุทธิจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางใช้ความคิด รู้จักใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล
๖. วิตักกจริยา ผู้มีอุปนิสัยโน้มไปในทางคิดฟุ้งซ่าน^{๔๓}

จริยาหรืออุปนิสัยทั้ง ๖ ประการนี้ กล่าวได้ว่าเป็นจริยาทั้งที่เป็นฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศล ดังนั้น การที่จะสามารถบรรลุธรรมได้ จำเป็นมากที่ต้องมีจริยาฝ่ายกุศลที่ก่อให้เกิดความรู้แจ้ง หรือเป็นปัจจัยที่สนับสนุนให้มีความเห็นถูกต้อง จริยาฝ่ายกุศลเป็นส่วนที่ต้องมีการอบรมให้เจริญขึ้น ส่วนจริยาฝ่ายอกุศลเป็นส่วนที่ต้องละหรือกำจัดให้หมดสิ้นไป

^{๔๐} อิมานํ ภควา อุตตถาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ. -วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔๘/๑๒๔.

^{๔๑} อิมานํ ภนฺเต อุตตถาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ. -วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔๘/๑๒๔.

^{๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔๘/๑๒๔.

^{๔๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๔๗/๑๐๕.

บุคคลทั่วไปมักมีจริตต่าง ๆ กันไป คัมภีร์วิมุตติมรรคได้อธิบายวิธีสังเกตจริตไว้ ๗ ประการ คือ

๑. สังเกตจากลักษณะการมองดูรูป บุคคลราคจริตเวลามองดูรูปเสมือนหนึ่งเขาไม่เคยเห็นมาก่อน เขามองไม่เห็นความบกพร่องของรูปนั้น และไม่ได้พิจารณาคุณความดีของรูปแม้เพียงเล็กน้อย บุคคลโทสจริตเวลามองดูรูปจะมองดูไม่นานก็จะเกิดความเบื่อหน่าย รู้สึกหงุดหงิด บุคคลโมหจริตเวลามองดูรูปจะมองดูด้วยอาการดังนี้คือในเรื่องคุณและโทษของสิ่งใด ๆ ก็ตาม เขาจะเชื่อคนอื่นใครเห็นว่าอะไรมีค่าหรือน่าชมก็ว่าตาม ใครว่าไม่ดีไม่น่าชมก็เห็นตาม
๒. สังเกตจากลักษณะการเดิน บุคคลราคจริตยกเท้าเดินเร็ว ก้าวสม่ำเสมอ วางลงไม่ราบเต็มพื้นเท้า ยกเท้าก้าวเดินสง่างาม บุคคลโทสจริตกระตุกเท้ายกขึ้นและเหยียบลงผลุนผลัน วางเท้าคล้ายกับจะขุดดิน บุคคลโมหจริตยกเท้าปิดไปปิดมา เวลาเหยียบลงทำให้เท้ากระทบกัน
๓. สังเกตจากลักษณะการใช้เสื้อผ้า บุคคลราคจริตไม่ชอบเสื้อผ้าเก่า หรือขาดจะแต่งตัวเรียบร้อย น่าดูน่าชม บุคคลโทสจริตจะแต่งตัวไม่เรียบร้อย เวลาแต่งตัวก็จะรีบร้อนทำให้ไม่น่าดู บุคคลโมหจริตจะแต่งตัวซ้ำ ๆ แต่ก็ไม่เรียบร้อย ไม่น่าดูน่าชม
๔. สังเกตจากลักษณะการบริโภค บุคคลราคจริตชอบอาหารมีรสกลมกล่อม ประณีต มีรสหวาน บริโภคด้วยความพอใจในรสชาติ บุคคลโทสจริตชอบอาหาร มีรสเปรี้ยว บริโภคคำใหญ่ ๆ ถ้าอาหารมีรสไม่อร่อยก็จะบริโภคน้อย บุคคลโมหจริตชอบอาหารไม่แน่นอน เวลาบริโภคอาหารก็ทำอาหารเปรอะเปื้อน บริโภคคำเล็ก ๆ
๕. สังเกตจากลักษณะการทำงาน บุคคลราคจริตทำงานเรียบร้อย ทำอะไรทุกอย่างเป็นระเบียบ บุคคลโทสจริตทำงานมักเร่งรีบรวดเร็ว แต่ก็เรียบร้อย บุคคลโมหจริตทำงานไม่เรียบร้อยและทำอะไรไม่ค่อยสำเร็จสักอย่าง
๖. สังเกตจากลักษณะการนอนหลับ บุคคลราคจริตจัดเตรียมที่นอนเรียบร้อย ไม่รีบร้อน ค่อย ๆ เอนกายลงนอนและเมื่อถูกปลุกให้ลุกขึ้นก็จะลุกขึ้นทันทีทันใด บุคคลโทสจริตจะไม่จัดเตรียมที่นอนให้เรียบร้อย รีบร้อนและนอนทันที บุคคลโมหจริตจะไม่จัดเตรียมที่นอนให้เรียบร้อย เมื่อถูกปลุกให้ลุกขึ้นก็จะบ่นและหงุดหงิด

๗. สังเกตจากกิเลส บุคคลราคจริตจะมีกิเลสปรากฏชัด ๕ ประการ คือ ริษยา มานะ
มาया(เจ้าเล่ห์) สาโลย(โอ้อวด) และมักมาก บุคคลโทสจริตจะมีกิเลสปรากฏชัด ๕
ประการ คือ มักโกรธ พยาบาท มักจะ(ลบหลู่คุณท่าน) ตระหนี่ ผูกโกรธ
บุคคลโมหจริตจะมีกิเลสปรากฏชัด ๕ ประการ คือ กามฉันทะ(ยินดีในกาม)
ถีนมิทธะ(ง่วงเหงาซึ่มเซา) อุทธัจจกุกกุจจะ(หงุดหงิดรำคาญเจ้าอารมณ์) วิจิกิจฉา
(สงสัย) โมหะ(หลงใหลมงาย)^{๔๔}

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายถึงเครื่องรองรับจิตเรียกว่ากรรมฐาน หมายถึงที่ตั้งแห่งการ
งานทางจิต เครื่องรองรับจิตมี ๔๐ ประการ เหมาะกับคนทั้ง ๖ จริต ดังนี้

๑. คนราคจริต หมายถึงผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไป
ทางราคะ มีความรักสวयรักงามละมุนละไม กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัยมี ๑๑ อย่าง
คือ อสุภะ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑
๒. คนโทสจริต หมายถึงผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไป
ทางโทสะ มีใจร้อน หงุดหงิดง่าย กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัยมี ๘ อย่าง คือ
พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา และวรรณกสิณ ๔
ได้แก่ ปิตกสิณ นิลกสิณ โลหิตกสิณ และโอทาทกสิณ
๓. คนโมหจริต หมายถึงผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไป
ในทางโมหะ มีความเขลา เหนงซึ่ม งมงาย ใครว่าอย่างไรก็เห็นคล้อยตามไป
กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย คือ อานาปานสติ
๔. คนสัทธาจริต หมายถึงผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยมากไป
ด้วยศรัทธา มีจิตซาบซึ้งซึ้นบาน นุ่มใจเลื่อมใสง่าย กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย คือ
อนุสสติ ๖ ได้แก่ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ
จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ
๕. คนพุทธิจริต หมายถึงผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยชอบหา
ความรู้ ชอบใช้ความคิดพิจารณาหาความจริงและมองไปตามความจริงนั้น ๆ
กรรมฐานที่ถูกอุปนิสัย คือ มรณสติ อุปสมานุสสติ จตุธาตุววัฏฐาน และ
อาหาเรปฏิกูลสัญญา

^{๔๔} พระอุปติสสะ. วิมุตติมรรค. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๘), หน้า ๕๘.

๖. คนวิตกจริต หมายถึงผู้มีวิตกเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยชอบครุ่นคิด
วากวน นึกคิดจับจด ฟุ้งซ่านไม่กล้าตัดสินใจ ธรรมเนียมที่ถูกอุปนิสัย
คืออานาปานสติ

ส่วนกสิณที่เหลืออีก ๖ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ อาโลกกสิณ ปริจฉิน
นากาสกสิณ และอรูปรมาณ ๔ คือ อากาสนัญญาตนะ (กำหนดช่องว่างหาที่สูดมิดได้เป็นอารมณ์)
วิญญาณัญญาตนะ (กำหนดวิญญาณหาที่สูดมิดได้เป็นอารมณ์) อากิญจัญญาตนะ (กำหนดภาวะ
ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์) เนวสัณญานาสัญญาตนะ (เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญา
ที่ไม่ใช่) เหมาะกับคนทุกจริต^{๔๕}

- ได้สิ่งที่เป็นสัพปายะ

สิ่งที่เป็นสัพปายะ ได้แก่ สิ่งที่เหมาะสมซึ่งเกื้อหนุนต่อการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน
หมายถึง ได้สถานที่เงียบสงบไม่พลุกพล่านจอแจด้วยผู้คน อยู่ในที่มีอาหารบริบูรณ์ แสงหาได้
ไม่ยาก มีการสนทนาพูดคุยพอประมาณที่ประกอบด้วยธรรม ได้อยู่ร่วมกับบุคคลผู้มีคุณธรรม
ได้อาหารที่เกื้อกูลต่อสุขภาพ ได้สภาพของธรรมชาติที่เหมาะสม รวมไปถึงได้อิริยาบถที่ทำให้เกิด
ความก้าวหน้าในการปฏิบัติ

สรุปว่า การได้สิ่งสัพปายะเป็นองค์ประกอบสำคัญ ที่จะทำให้เกิดการบรรลุนิพพาน
ผู้ปฏิบัติที่ได้สิ่งสัพปายะ จิตย่อมสงบได้เร็ว ตรงกันข้ามกับผู้ที่ไม่ได้สิ่งสัพปายะ จิตย่อมฟุ้งซ่าน
คฤหัสถ์ผู้ได้บรรลุนิพพานส่วนมากได้สิ่งที่เป็นสัพปายะเกื้อหนุนทั้งสิ้น

๒.๔ คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล

คฤหัสถ์ผู้เป็นพระโสดาบัน ๓ คน

๑. พระเจ้าพิมพิสาร

พระเจ้าพิมพิสารเป็นกษัตริย์แห่งแคว้นมคธ เป็นโอรสของพระเจ้ากาติยะ พระองค์
ทรงครองราชย์ตั้งแต่ ๑๕ พระชันษา^{๔๖} มีพระมเหสีหลายพระองค์ด้วยกัน ที่ระบุพระนาม
คือ (๑) พระนางโกศลเทวี ผู้เป็นพระธิดาของพระเจ้ามหาโกศล พระน้องนางของพระเจ้าปเสนทิ

^{๔๕} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๔๔-๑๔๕, สกฺท. (บาลี) ๑-๑๘/๕๖-๕๘, ดูรายละเอียดใน พระมหาประพันธ์
รักเรียน. “จิตกับการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม. หน้า ๘๕๒-๘๕๓.

^{๔๖} มหาวิส. (บาลี) ๑/๒๘/๑๑.

โกศล และมีพระโอรสนามว่าชาตศัตรู (๒) พระนางเขมา ผู้เป็นพระธิดาของพระเจ้ากรุงสาละ (๓) นางปทุมวดี หญิงงามชาวอุชเชนี และมีพระโอรสนามว่าอภัย (๔) นางคณิกาชื่ออัมพาลี และมีโอรสที่ออกบวชอยู่ในสำนักของพระบรมศาสดา มีนามว่าพระวิมลโกณฑัญญเถระ และมีพระธิดานามว่าจุนท์ที่ไม่ปรากฏนามพระมารดา พระองค์ทรงปกครองเมืองด้วยความร่มเย็นเป็นสุข เพราะมีมิตรไมตรีอันดีกับพระราชของแคว้นต่าง ๆ เช่น พระเจ้าปุกกุสาดีแห่งแคว้นตักกศิลา พระเจ้าจันทปักษโชติแห่งกรุงอุชเชนี ทั้งยังเป็นคู่เขยกับพระเจ้าปเสนทิโกศลแห่งแคว้นโกศล หลังจากได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอนุปปพิกถาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้ฟังว่า ธรรมกถา ๕ ประการ มีคุณและอานิสงส์ต่างกัน คือ การให้ทาน การรักษาศีล มีคุณและอานิสงส์เพียงได้บังเกิดในสวรรค์ เมื่อเข้าถึงสวรรค์แล้วก็ยังติดอยู่ในกามคุณอันเป็นโทษที่ทำให้พบกับความเสื่อม และโทษของความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามคุณ รวมไปถึงอานิสงส์ในการออกจากกามว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐสุด เนื่องจากเป็นทางแห่งพรหมจรรย์^{๔๗} แล้วมีจิตสงบ เกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบภูมิธรรมของตน เพื่อรับฟังพระธรรมเทศนาอันนำไปสู่ความสำเร็จต่อไป

พระพุทธเจ้าจึงตรัสอริยสัจ ๔ เรื่องความจริงของสรรพสิ่งให้สดับ พระเจ้าพิมพิสาร และบริวารได้เจริญวิปัสสนาพิจารณาตามพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ในที่สุดเกิดความรู้งเห็นชัดในสรรพสิ่งว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๔๘} พระองค์และบริวาร ๑๑ นหุตได้บรรลุโสดาปัตติผล ส่วนบริวารอีก ๑๑ นหุต^{๔๙} ได้ประกาศตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งตลอดชีวิต หลังจากได้บรรลุธรรมแล้ว พระองค์ทรงเกิดความเลื่อมใส จึงได้ถวายพระเวฬุวัน ซึ่งเป็นพระราชอุทยานของพระองค์แด่พระพุทธเจ้าเพื่อเป็นที่พักอาศัยของภิกษุสงฆ์ ซึ่งถือว่าเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา^{๕๐}

๒. อนาถบิณฑิกเศรษฐี

อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นชาวเมืองสาวัตถี มีภรรยาชื่อว่าปุลณณลักขณาซึ่งเป็นน้องสาวของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ มีธิดา ๓ คน คือมหาสุกัททา จูพสุกัททา และสุมนาเทวี มีบุตร ๒

^{๔๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๖/๔๘, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๖/๖๗-๖๘.

^{๔๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๐/๕๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๑.

^{๔๙} ๑ นหุต เท่ากับ ๑๐,๐๐๐ ดังนั้น ๑๑ นหุตก็เท่ากับ ๑๑๐,๐๐๐. - พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พ.ศ. ๒๕๔๒.

^{๕๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๕/๕๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๕/๗๑-๗๒.

คน คือกาฬะ^{๕๐} แต่อีกหนึ่งคนไม่ปรากฏชื่อได้ไปบวชอยู่กับพระสุภูติเถระผู้เป็นอา สมัยหนึ่งอนาถบิณฑิกะไปทำธุระที่เมืองราชคฤห์ ได้เห็นเศรษฐีเมืองราชคฤห์นิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสาวกมานั้น ภายหลังได้ถามปัญหาข้อใจกับพระพุทธเจ้า ได้ฟังคำอธิบายแล้วเกิดความเลื่อมใส ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอนุปปทิกถาและอริยสัจ ๔ ท่านได้ตั้งใจปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาตามพระธรรมเทศนาไม่นานก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล^{๕๑}

อนาถบิณฑิกเศรษฐีได้สร้างอารามชื่อว่าเชตวันในเมืองสาวัตถี ถวายพระพุทธเจ้า อารามเชตวันเป็นอารามที่สำคัญและมีชื่อเสียงที่สุดในสมัยพุทธกาล เพราะพระพุทธเจ้าเสด็จประทับที่อารามแห่งนี้มากกว่าสถานที่อื่น ๆ คือจำพรรษาอยู่ถึง ๑๕ พรรษา^{๕๒} จึงทำให้พบชื่ออารามแห่งนี้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาอยู่เสมอ ๆ นอกจากนี้ท่านยังได้สร้างวิหารขึ้นอีกหลายหลังในบริเวณพระเชตวัน เช่น สร้างซุ้มประตู ศาลา หอฉัน เรือนไฟ กัปปิยกุฏิ วัจจกุฏิ สถานที่จงกรม โรงสำหรับจงกรม บ่อน้ำ ห้องอาบน้ำ ศาลาเรือนไฟ สระโบกขรณี มณฑป^{๕๓}

ท่านอนาถบิณฑิกะเป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก ที่บ้านของท่านจะจัดเตรียมสถานที่และตกแต่งอาสนะเพื่อถวายภัตตาหารเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์วันละ ๒,๐๐๐ รูปเป็นประจำ ท่านมีกิจวัตรประจำคือเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังธรรม เวลาไปฟังธรรม ท่านก็ไปด้วยความเป็นคนใจบุญ ดังนั้นเมื่อท่านไปจึงมีสิ่งของไปถวายไม่เคยขาด เมื่อได้ทำภารกิจเสร็จแล้ว ก่อนจะกลับบ้านก็มักจะตรวจดูตามวิหารว่ายังขาดสิ่งใด และคอยดูสิ่งที่ภิกษุต้องการแล้วจัดหาสิ่งนั้นไปถวาย จึงทำให้ท่านมีความรอบรู้สิ่งที่ดีและไม่ควรนำไปถวายแก่ภิกษุสงฆ์ ท่านจึงเป็นผู้ที่จัดหาอาหารและสิ่งของถวายได้เหมาะสมกับความต้องการของภิกษุสงฆ์ เวลาชาวบ้านจัดงานมงคลที่มีการถวายภัตตาหารแก่ภิกษุสงฆ์ จึงเชิญท่านไปให้ความแนะนำและร่วมงานอยู่เสมอ ๆ ทำให้ท่านไม่ค่อยมีเวลาอุปฐากพระภิกษุสงฆ์ที่บ้าน จึงได้มอบหมายงานที่บ้านให้พวกลูกและหลานได้ทำหน้าที่แทน ภายหลัง พระพุทธเจ้าทรงยกย่องอนาถบิณฑิกเศรษฐีไว้ในตำแหน่งผู้เลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายผู้ยินดีในการถวายทาน^{๕๔}

^{๕๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๕๓-๖๐, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๕๑-๕๕.

^{๕๑} วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๐๕/๓๕, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๕/๑๑๕.

^{๕๒} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๕.

^{๕๓} วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๐๗/๗๗, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๗.

^{๕๔} อ.จ.เอกก.(บาลี) ๒๐/๒๔๕/๒๖, อ.จ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๔๕/๓๑, อ.จ.เอกก.อ.(บาลี) ๑/๒๔๕/๓๓๘, ต.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๔๒/๒๕๕-๒๕๘, ต.ส.อ. (ไทย) ๑/๒/๔๑๐-๔๑๘, คุุรายละเอียดคนใน รังษี สุทนต์,

๓. นางวิสาขามหาอุบาสิกา

นางวิสาขามหาอุบาสิกา เกิดในตระกูลเศรษฐีในเมืองภัททิยะ แคว้นอังคะ บิดาชื่อว่า ฌณชัชเศรษฐี มารดาชื่อว่าสุมนาเทวี ปู่ชื่อว่าเมณฑกเศรษฐี ย่าชื่อว่าจันทปทุมมาเทวี สามีนี้อชื่อว่า ปุณณวัชฌนเศรษฐีซึ่งเป็นบุตรของเมณฑกเศรษฐี ชาวเมืองสาวัตถี มีเรื่องเล่าว่า เมณฑกเศรษฐีได้ส่งวิชาหลานสาวซึ่งมีอายุ ๗ ขวบพร้อมกับทาริกาที่เป็นเพื่อน ๕๐๐ คน เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ ณ ชาติยวัน (สวนมะลิ) พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดวิสาขากับเพื่อนฟังธรรมแล้วก็ได้บรรลุโศคาปัตติผล^{๕๖}

นางวิสาขามหาอุบาสิกาเป็นสตรีที่ประกอบด้วยเบญจกัลยาณี คือความงาม ๕ ประการ ได้แก่ งามงาม เนื้องาม กระดูงาม ผิวงาม วยงาม และแม้แต่กิริยามารยาทของนางก็งดงามทั้ง ๔ อิริยาบถ^{๕๗} นางเป็นผู้ที่มีศรัทธาแรงกล้าในพระพุทธศาสนา ได้บริจาคทรัพย์ในพระพุทธศาสนา ๒๗ โกฏิ คือใช้ซื้อที่ดิน ๕ โกฏิ สร้างวิหาร ๕ โกฏิ ฌลองวิหาร ๕ โกฏิ และได้ถวายภัตตาหารแก่ภิกษุสงฆ์ในเวลาเช้า พอถึงเวลาเย็นให้คนถือเกศต่าง ๆ และน้ำปานะ ๘ อย่าง^{๕๘} ไปถวายภิกษุสงฆ์ ก่อนกลับบ้านก็จะฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้า นางเป็นผู้ที่มีความเสียสละมากในการถวายทาน พระพุทธองค์ได้ทรงยกย่องนางไว้ในฐานะผู้เป็นเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายในทางถวายทาน^{๕๙}

คฤหัสถ์ผู้เป็นพระสกทาคามี ๓ คน

๑. นางสุมนาเทวี

“การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

^{๕๖} อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๔/๓๕๕.

^{๕๗} พ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๔๘, พ.ธ.อ. (ไทย) ๓/๖๕.

^{๕๘} น้ำปานะ ๘ อย่าง คือ น้ำมะม่วง น้ำลูกหว้า น้ำกล้วยมีเมล็ด น้ำกล้วยไม่มีเมล็ด น้ำมะขาง น้ำลูกจันทร์หรือองุ่น น้ำเหง้าบัว น้ำมะพร้าวหรือลิ้นจี่. -วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๐๐/๘๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๐/๑๓๑.

^{๕๙} อ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๕๘/๒๗, อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๘/๓๒, คุรยละเอียดใน พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี (สิงห์โงน), “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑).

นางสุนนาเทวีเป็นธิดาคนสุดท้ายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ชาวเมืองสาวัตถี ได้รับมอบหมายจากพี่สาวสองคน คือ นางมหาสุภักทาและนางจุลสุภักทาผู้ที่เคยได้รับมอบหมายจากบิดาให้ทำการบำรุงภิกษุสงฆ์และสามเณร จนกระทั่งพี่สาวทั้งสองบรรลุโศคาปัตติผล ต่อมาพี่สาวทั้งสองแต่งงานไปอยู่ในตระกูลสามี จึงมอบหมายให้นางสุนนาเทวีคอยดูแลบำรุงภิกษุสงฆ์และสามเณรภายในบ้านแทน นางได้ทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายเป็นอย่างดี จนกระทั่งได้ฟังธรรมจากพระเถระก็ได้บรรลุสุกตาคามีผล และได้ทำหน้าที่เรื่อยมาจนกระทั่งเสียชีวิต ก่อนตายนางพูดกับบิดาโดยเรียกบิดาน้องชาย ทำให้ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเศร้าโศกเสียใจว่าทำไมลูกสาวตัวเองทั้ง ๆ ที่ทำบุญกุศลถึงปานนี้ก่อนตายจึงเสียชีวิต จึงไปกราบทูลให้พระพุทธรองค์ทรงทราบ แต่พอทราบว่าสาเหตุที่นางเรียกคนว่าน้องชาย เพราะนางมีคุณธรรมคือสุกตาคามีผลสูงกว่าตนก็ปลื้มยินดี^{๖๐}

๒. นางอุตตราธิดาของปุลณเศรษฐี

นางอุตตราเป็นธิดาของนายปุลณะ ชาวเมืองราชคฤห์ หลังจากท่านปุลณะผู้เป็นบิดาของนางได้รับแต่งตั้งให้เป็นเศรษฐี เนื่องจากกุศลที่ได้ถวายอาหารแด่พระสารีบุตรผู้ออกจากสมณวัตรใหม่ ๆ เขาได้จัดทานบริจาคนแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธรเจ้าทรงเป็นประธาน เป็นเวลา ๗ วัน เวลาจบอนุโมทนาภาในวันที่ ๗ พระพุทธรองค์จึงตรัสอนุพุทพิกถาให้ฟัง ปุลณเศรษฐี ภรรยาและนางอุตตราก็ได้บรรลุโศคาปัตติผล^{๖๑}

ต่อมานางอุตตราได้แต่งงานกับบุตรเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ สามีของนางเป็นผู้นับถือนักบวชนอกพระพุทธศาสนา นางไม่มีโอกาสได้ทำบุญในพระพุทธศาสนา จึงได้จ้างหญิงบริการชื่อสิริมาให้มาอยู่บำเรอสามี เพื่อตนเองจะได้ไปถืออุโบสถรักษาศีลและทำบุญ นางสิริมาอยู่มากลับหลังผิคิดว่าตนเองเป็นภรรยาของบุตรเศรษฐี จึงแสดงอาการดูหมิ่นนางอุตตรา เดินไปที่ครัวถือหม้อเนยใสที่กำลังเดือดพล่านเทราดลงบนศีรษะนางอุตตรา แต่นางอุตตราไม่ได้รับอันตรายเพราะนางนึกถึงคุณงามความดีและได้แผ่เมตตาให้นางสิริมา ด้วยอำนาจเมตตา เนยใสที่ร้อนก็กลับกลายเป็นของเย็น^{๖๒} เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนั้น นางสิริมาจึงขอให้นางยกโทษให้ นางอุตตรายังไม่ยกโทษให้ทันทีโดยกล่าวว่านางเป็นผู้ที่มีบิดา จึงบอกให้นางสิริมาไปขอขมาต่อพระพุทธรเจ้า ถ้าพระองค์ทรงยกโทษให้ก็จะยกโทษให้ นางสิริมาได้กระทำตามนั้นและได้รับฟังพระธรรมเทศนา

^{๖๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๑-๑๔๓, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐๓-๒๐๕.

^{๖๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๓๐, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๒๖๔, พุ.วิ.อ. (บาลี) ๗๑.

^{๖๒} อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๒๐/๒๕๘/๓๒, พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๗๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๒๖๘.

จากพระพุทธองค์จนได้บรรลุโสดาปัตติผล ส่วนนางอุตตราได้ส่งใจไปตามกระแสพระธรรม ก็ได้ดำรงอยู่ในสภากาฬิณี^{๖๓} ภายหลัง พระพุทธองค์ได้ทรงยกย่องนางอุตตราไว้ในฐานะเป็นผู้เลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลาย ในทางยินดีในฉันท^{๖๔}

๓. ช่างไม้ชื่ออสิทตตะ

อสิทตตะเป็นบุตรในตระกูลช่างไม้ ชาวหมู่บ้านช่วยชื่อสาธุกะ รับราชการเป็นพนักงานรักษาช้างของพระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แคว้นโกศล ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าจนบรรลุโสดาบันและสภากาฬิณี^{๖๕} พอได้ฟังข่าวว่าภิกษุจำนวนมากกำลังทำจิวัตรกรรมเพื่อถวายพระผู้มีพระภาค จึงให้บุรุษคอยเฝ้าหนทางโดยสั่งว่า ถ้าเห็นพระพุทธเจ้าเมื่อไหร่ก็ให้มาบอกทันที เนื่องจากมีความประสงค์จะเข้าไปทูลสนทนากับพระผู้มีพระภาคและถวายทาน ต่อจากนั้นล่วงไป ๒-๓ วัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จมา พวกบุรุษจึงได้มาบอกให้ช่างไม้ชื่ออสิทตตะและพรรคพวกได้ทราบ ช่างไม้จึงได้ติดตามพระพุทธเจ้าไป แต่เนื่องจากพระพุทธองค์ทรงดำริว่าการทำปฏิสังขารกับเขาเหล่านี้ผู้ขึ้นและเดินไปไม่ควร เพราะพวกเขาเป็นผู้มีผลอันถึงแล้ว คือเป็นสภากาฬิณีบุคคล^{๖๖} ดังนั้นจึงแวะข้างทางแล้วประทับนั่งที่โคนไม้ พวกช่างไม้จึงได้เข้าไปเฝ้าแล้วทูลถามปัญหาและสนทนากับพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับช่างไม้ว่า การอยู่ครองเรือนในโลกนี้คับแคบเป็นทางมาแห่งธุลี ส่วนบรรพชาปลดปล่อยไปร้ง ท่านทั้งหลายอย่าได้ประมาทเลย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า

ธรรม ๔ ประการ คือ

๑. มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า
๒. มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม
๓. มีความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์
๔. มีใจปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน มีจาคะอันปล่อยแล้ว มีฝ่ามืออันชุ่ม ยินดีในการสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการจำแนกทาน อยู่ครองเรือน เป็น

^{๖๓} พุ.วิ.อ. (บาลี) ๗๕, พุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๑๘.

^{๖๔} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๖๒/๒๗, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๖๒/๓๒.

^{๖๕} สัม. (บาลี) ๑๕/๑๐๐๒/๓๐๐, สัม. (ไทย) ๑๕/๑๐๐๒/๔๕๖, สัม.อ. (บาลี) ๓๕๘, สัม.อ. (ไทย) ๕/๒/๒๘๓.

^{๖๖} สัม.อ. (บาลี) ๓/๑๐๐๒/๓๕๘, สัม.อ. (ไทย) ๕/๒/๒๘๓.

พระโศดาลัย มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะรู้ในเบื้องหน้า^{๖๓}

หลังจากฟังธรรมจากพระพุทธองค์จบแล้ว พวกช่างไม่มีอิทธิหัตตะเป็นต้นต่างก็รีบเร่ง
ยินดีในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอน

คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอนาคามี ๓ คน

๑. จิตตคฤหบดี

จิตตคฤหบดีเกิดในตระกูลเศรษฐี ที่เมืองมัจฉิกาสะณะ แคว้นมคธ เมื่อบิดาเสียชีวิต ก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเศรษฐีในเมืองแทนบิดา ท่านได้เห็นพระมหานามะผู้อยู่ในกลุ่ม พระปัญจวัคคีย์มาที่เมืองมัจฉิกาสะณะ มองเห็นปฏิบัติอาริยาบของพระมหานามะแล้วเกิดศรัทธา เลื่อมใสจึงนิมนต์ไปฉันที่บ้าน พระเถระเห็นว่าท่านมีอุปนิสัยเหมาะสมจึงให้กรรมฐานและแสดง ธรรมเรื่องสพายนวิภังค์ ซึ่งเป็นธรรมเทศนาเกี่ยวกับการพิจารณาอายตนอย่างละเอียด ท่านเจริญ วิปัสสนาพิจารณาตามธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุอนาคามีผล ภายหลังได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทำบุญถวายทานในพระพุทธศาสนาตั้งแต่นั้นมาอย่างสม่ำเสมอ^{๖๔}

จิตตคฤหบดีได้สร้างอัมพการามซึ่งแต่เดิมนั้นเป็นสวนมะม่วงของท่าน เมื่อเกิด ศรัทธาในพระพุทธศาสนาแล้วก็ถวายไว้ในพระพุทธศาสนา โดยมอบต่อหน้าพระมหานามะเถระ และภิกษุสงฆ์ และได้สร้างวิหารใหญ่โตไว้ในอารามแห่งนี้ เพื่อใช้เป็นที่ต้อนรับภิกษุสงฆ์ที่มา จากทิศทั้ง ๔ นอกจากจะมีศรัทธาถวายทานและให้ความอุปถัมภ์พระสงฆ์แล้ว ยังได้แสดงธรรม อันเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาแก่บุคคลอื่น ๆ ให้มีความรู้ความเข้าใจในธรรมยิ่งขึ้น ท่านจะ ใช้เวลาหลังจากที่ทำบุญถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ สนทนาธรรมกับพระสงฆ์อยู่เสมอ ๆ ครั้งหนึ่ง ท่านได้ถามปัญหาธรรมเรื่องความต่างกันแห่งธาตุกับพระเถระผู้เป็นหัวหน้าที่ได้นิมนต์มาฉันที่บ้าน แต่พระเถระไม่ตอบ แม้จะถูกถามถึง ๓ ครั้งก็ยังไม่ตอบ ในที่สุดอิทธิหัตตะจึงอาสาตอบคำถามแทน โดยสนทนาธรรมกับท่านเศรษฐี โต้ตอบกันไปโต้ตอบกันมาทำให้ผู้อยู่ในที่ประชุมนั้นเกิดความรู้ แจ่มแจ้งในธรรมยิ่งขึ้น^{๖๕} จิตตคฤหบดีเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง ถึงพร้อมด้วย ศีล และโภคะ มีอริยาศย์เอื้อเฟื้อแก่คนทั่ว ๆ ไป สงเคราะห์บริษัทด้วยวัตถุสิ่งของและอนุเคราะห์

^{๖๓} ส.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๐๒/๓๐๐-๓๐๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๐๒/๔๕๖-๕๐๐.

^{๖๔} อ.จ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๐/๓๓๕-๓๔๑.

^{๖๕} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๔๔/๒๕๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๔/๓๓๒-๓๓๔.

ด้วยการแสดงธรรมให้ฟัง ด้วยเหตุนี้พระพุทธองค์จึงทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้
เลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายผู้เป็นธรรมกถิก^{๓๐}

๒. อุคคกฤหบดี

อุคคกฤหบดีเกิดในตระกูลเศรษฐีชาวเมืองเวสาลี ที่มีชื่อว่าอุคคะเพราะร่างกาย
ของท่านสูงและสง่างามเหมือนเสาระเนียดที่ตกแต่งแล้ว และเหมือนแผ่นผ้าที่วิจิตรด้วยลวดลาย
ที่ยกขึ้น พร้อมทั้งมีคุณฟังขจรไป ท่านได้ตั้งปัญหาถามพระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย
ทำให้สัตว์บางพวกนิพพาน บางพวกไม่นิพพาน พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า อุปาทานคือการยึดติด
ในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัตว์ไม่นิพพาน การไม่มีอุปาทานคือการยึดติด
ในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัตว์นิพพาน^{๓๑} ได้ฟังคำอธิบายแล้วเกิดความ
เลื่อมใส ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอนุปฺพทิกถาและอริยสัจ ๔ ตั้งใจปฏิบัติธรรม
เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ไม่นานก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล ภายหลังได้บำเพ็ญเพียรปฏิบัติธรรมต่อ
ก็ได้บรรลุอนาคามีผล^{๓๒}

ยามชราภาพ ท่านคิดว่าสิ่งใด ๆ ที่เป็นที่ยรักที่ชอบใจของตนเอง ก็จะถวายเป็น
แต่พระทศพล และคิดว่าถ้าพระทศพลทรงทราบวาระจิตของตนก็ขอให้เสด็จมายังบ้านของตน
พระศาสดาทรงทราบวาระจิตของท่านแล้วเสด็จมาหา เขาจึงได้ถวายอาหารมีรสเลิศต่าง ๆ แต่พระผู้
มีพระภาคตามปรารถนา เพราะเหตุที่ท่านได้ถวายภัตตาหารอันมีรสเลิศต่าง ๆ แต่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่ง
มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข พระพุทธเจ้าจึงได้สถาปนาท่านไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศกว่า
พวกอุบาสกผู้ถวายโภชนะที่ขึ้นชอบใจ^{๓๓}

๓. สันธานคฤหบดี

ท่านสันธานคฤหบดีเป็นชาวเมืองราชคฤห์ เป็นคฤหบดีผู้มีอานุภาพมาก เป็นยอด
แห่งอุบาสกจำนวน ๕๐๐ คน มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง มีอริยศีล(ศีลประเสริฐ)

^{๓๐} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๐/๓๔๑.

^{๓๑} ตี.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๘๓/๑๓๐, ตี.สพ.อ. (ไทย) ๔/๑/๑๕//๒๒๕.

^{๓๒} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๕๐/๒๖, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๐/๓๑, อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๓/
๓๔๖, อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๑-๓๓, อัง.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/๑๐๐-๑๐๓.

^{๓๓} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๕๓/๒๗, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๓/๓๒, อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๓/
๓๔๗.

มีอริยญาณ (ความรู้ประเสริฐ) มีอริยวิมุตติ (ความหลุดพ้นอย่างประเสริฐ) เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอริยสัจ ๔ จากนั้นท่านได้เจริญวิปัสสนาพิจารณาตามธรรม แล้วได้บรรลุโศคาปัตติผล ภายหลัง ท่านได้ตั้งใจปฏิบัติตนถือศีลอุโบสถเป็นประจำ กิจวัตรทุกวันของท่านในตอนเช้า จะอธิษฐานองค์อุโบสถ จากนั้นก็จะไปวัดถวายทานแด่พระสงฆ์ที่มีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประธาน และตั้งใจฟังคำสอนเสมอ ๆ ในที่สุดด้วยความตั้งใจอันแน่วแน่ที่จะประพฤติธรรมนี้เอง ท่านก็ได้บรรลุอนาคามีผล

ท่านสันธานคฤหบดีเป็นอุบาสกที่เคร่งครัดในข้อวัตรปฏิบัติมาก ได้สมาทานรักษาศีลอุโบสถตลอดชีวิต เลิกการคลุกคลีด้วยภรรยา นุ่งขาวห่มขาว ประพฤติตนอยู่ในพรหมจรรย์ โดยตลอด กิจวัตรประจำของท่านคือ ตอนเช้ามีเจตนาสมาทานองค์อุโบสถ พอสายก็ไปถวายทาน เพื่อเกื้อกูลภิกษุสงฆ์เป็นประจำไม่เคยขาด^{๓๔}

คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอรหันต์ ๓ คน

๑. พระเจ้าสุทโธทนะ

พระเจ้าสุทโธทนะเป็นกษัตริย์วงศ์ศากยะ ครองกรุงกบิลพัสดุ์^{๓๕} พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ทรงคุณธรรม คำนึงถึงความถูกต้องเป็นสำคัญ พระเจ้าสุทโธทนะพอได้ทราบข่าวว่าพระโอรสบำเพ็ญทุกกรกิริยา ๖ ปี บัดนี้ได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ จึงส่งอำมาตย์และบริวารไปทูลเสด็จพระพุทธองค์มายังพระราชนิเวศน์ แต่ทุกคนที่ไปต่างก็ได้บรรลุอรหัตผลและมีได้กลับมาอีกเลย โดยส่งไปถึง ๕ ครั้ง ครั้นสุดท้ายได้ส่งกาฬทายีอำมาตย์และบริวารไป ซึ่งท่านและบริวารก็ได้บรรลุอรหัตผลและได้บวชเช่นกัน ท่านกาฬทายีคอยเวลาอันสมควรแล้วทูลเสด็จพระพุทธองค์ไปโปรดพระญาติ จึงทำให้พระเจ้าสุทโธทนะพร้อมพระญาติได้ทำการถวายทาน และพระเจ้าสุทโธทนะได้บรรลุธรรมคือโศคาปัตติผลด้วยการฟังธรรมว่า “บุคคลไม่ควรประมาทในโทษนะที่ตนได้รับ ฟังประพฤติธรรมให้สุจริต ผู้ประพฤติธรรมอันสุจริตเป็นปกติย่อมอยู่เป็นสุข ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า” ต่อมาได้รับบาตรของพระพุทธเจ้าเข้าไปสู่ปราสาท ถวายขานนียโภชนาหารอันประณีต หลังภัตกิจได้ฟังธรรมอีกครั้งหนึ่งจนได้บรรลุสกทาคามีผล วันรุ่งขึ้นได้สดับมหาธรรมปาลชาดก จึงบรรลุอนาคามีผล^{๓๖}

^{๓๔} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๔๕-๓๕/๑๖-๒๕.

^{๓๕} บ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๑๓/๔๓๕, บ.พุทฺธ. (ไทย) ๓๓/๑๓/๓๑, บ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๑๓/๔๒๕.

^{๓๖} วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๐๕/๓๑-๓๒, สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๐๕/๓๐๑.

ต่อมาพระเจ้าสุทโธทนะประชวรหนัก พระพุทธองค์จึงได้เสด็จไปเยี่ยมพุทธบิดา เพราะทรงเจ็บพร้อมด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม และได้แสดงธรรมคืออนิจจตาภิธรรมสูตรให้พระ พุทธบิดาฟังในขณะที่กำลังประชวร พระเจ้าสุทโธทนะพิจารณาตามธรรมที่ได้สดับก็ได้บรรลุ อรหัตผลในเพศฆราวาส และพิจารณาว่ามีพระชนมายุเพียงเท่านี้ จึงทูลลาพระศาสดาและพระบรม วงศานุวงศ์แล้วเสด็จนิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานภายใต้เศวตฉัตรนั่นเอง พระเจ้าสุทโธทนะ เป็นผู้ทูลขอไม่ให้พระพุทธองค์อนุญาตการบวชแก่กุลบุตรผู้ที่มีมารดาบิดายังไม่อนุญาต เพราะจะทำให้ ตระกูลของเขาเสื่อมเสีย และจะถูกตระกูลเหล่านั้นตำหนิได้^{๗๗}

๒. พระนางเขมา

พระนางเขมาถือปฏิสนธิในราชสกุลกรุงสาละ แคว้นมัทธา พระประยูรญาติ เฉลิมพระนามว่าเขมา เพราะมีพระฉวีวรรณเลื่อมเรื่อต้งน้ำทอง ครั้นเจริญพระชันษาก็เสด็จไปอยู่ ในพระราชนิเวศน์ เป็นมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร ราชาแห่งแคว้นมคธ พระนางเป็นผู้หลงใหล ในรูป จึงไม่เคยไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เพราะเกรงว่าพระพุทธองค์จะทรงแสดงโทษในรูปโฉม ของพระนาง ภายหลังได้สดับคำพรรณนาคความงดงามของพระเวฬุวันราชอุทยาน มีความประสงค์ ไปทอดพระเนตร จึงทูลขออนุญาตพระเจ้าพิมพิสาร พระราชาทรงอนุญาตแต่มีข้อแม้ว่าต้องไปเฝ้า พระพุทธเจ้าด้วย ถ้าไม่ไปเฝ้าก็อย่าได้กลับมา พร้อมกับตรัสสั่งกำชับราชบุรุษให้พาพระนาง ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า

พระนางทอดพระเนตรพระราชอุทยานจนพอพระทัยแล้ว ก็เสด็จกลับ แต่พวกราช บุรุษได้พาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ตามรับสั่งของพระเจ้าพิมพิสาร ทั้ง ๆ ที่พระนางไม่พอพระทัย พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นพระนางกำลังเสด็จมา จึงทรงเนรมิตรอัปสรนางหนึ่งยืนถวายเป็น พัดอยู่ พระนางเขมาทิวเห็นสตรีนั้นก็ดำริว่าช่างงดงามเหลือเกิน พระนางเองเทียบไม่ได้เลย พระพุทธองค์จึงทรงอธิษฐานให้นางอัปสรนั้นตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กลายเป็นผู้ที่มี หน้่งเหยี่ยว่น ผมหงอก ฟันหัก และตายไปในที่สุด พระนางทอดพระเนตรเห็นดังนั้น เพราะเป็นผู้ สมบูรณ์ด้วยบารมีที่เคยสั่งสมไว้ จึงดำริว่า สตรีระงดงามปานนี้ยังถึงความวิบัติเช่นนี้ แม้สตรีระ ของเราก็จักมีคดีย่างนี้เช่นกัน พระพุทธองค์ทรงทราบความดำริของพระนาง จึงตรัสคาถาว่า

สัตว์ทั้งหลายผู้กำหนดยินดีด้วยราคะ

ย่อมตกไปสู่กระแสตัณหา

เหมือนแมงมุมติดใยที่ตนถักไว้เอง

^{๗๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๕/๑๑๕-๑๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๖-๑๖๗.

นักปราชญ์ทั้งหลายตัดกระแสตัณหานั้นได้แล้ว

หมดความไยดี ย่อมละทุกข์ทั้งปวงได้^{๗๔}

ครั้ง जबพระกาลานี้ พระนางก็ได้บรรลุอรหัตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิตา ในขณะที่กำลังยืนอยู่ ธรรมคาผู้อยู่ครองเรือนเมื่อบรรลุอรหัตผลจะต้องนิพพาน หรือมีจะนั้นก็ต้องบวชในวันนั้น แต่พระนางทราบว่ายุสสังขารของพระนางยังเป็นไปได้ จึงดำริว่าจะให้พระราชามีพิสารอนุญาตการบวช แล้วได้เสด็จกลับไปพระราชานิเวศน์ทูลขออนุญาต พระราชาทรงอนุญาตและพาพระนางไปบวชในสำนักภิกษุณี หลังจากบวชแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงสถาปนาพระนางขึ้นมาเถรีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นผู้เลิศกว่าพวกภิกษุณีสาวิกามีปัญญามาก^{๗๕}

๓. พาหิยทารุจิริยะ

พาหิยะเกิดในเรือนสกุลในพาหิยรัฐ เจริญวัยครองเรือนทำมาค้าขายทางเรือ ครั้งหนึ่งได้ดำริจะไปสุวรรณภูมิ แต่ไม่ทันถึงที่หมายเรือก็ได้อัปปางกลางสมุทร คนที่โดยสารเรือมาด้วยกันตายหมด เหลือแต่พาหิยะคนเดียวที่กอดขอนไม้ลอยน้ำมาจนถึงท่าเรือสุปปราระ เขาได้ใช้อุบายดำรงชีพด้วยการหลอกลวงชาวบ้านในถิ่นนั้นว่าเป็นพระอรหันต์ ต่อมาเพื่อนของท่านมาเตือนสติแล้วบอกให้ทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว และประทับอยู่ที่กรุงสาวัตถี พาหิยะครั้นทราบดังนั้น ด้วยบารมีที่สั่งสมมาคิดที่จะแสวงหาทางหลุดพ้น จึงเดินทางสิ้นหนทาง ๑๒๐ โยชน์ ได้พบพระศาสดากำลังเสด็จเข้าไปบิณฑบาต ณ ละแวกบ้าน จึงหมอบลงแทบพระบาท ทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาถึง ๓ ครั้งเพราะเกรงว่าจะมีอันตรายต่อชีวิต ในเรื่องนี้พระอรรถกถาจารย์^{๗๖}ได้ขยายความว่า เพราะท่านพาหิยะรู้อารมณ์ที่เป็นนิมิตรหรือฉลาดในสิ่งที่ตนเองไม่เห็น^{๗๗}

สาเหตุที่พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธถึง ๓ ครั้งเพราะทรงเห็นว่า พาหิยะเดินทางมาไกลเหน็ดเหนื่อย อินทรีย์ยังไม่แก่กล้าจึงทรงรอให้พักสักครู่หนึ่ง เพื่อให้มีอินทรีย์แก่กล้า จากนั้นจึง

^{๗๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๔๗/ ๗๗, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๔๗/๑๔๑, พุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๒๑, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๘/

๓๐.

^{๗๕} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๓๖/๒๖, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๖/๓๐, อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๖/๓๐๒-๓๐๕, พุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๒๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๘/๓๑.

^{๗๖} พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระเถระผู้รื้อยกครองคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เมื่อคราวปฐมสังคายนา (รื้อยกครองครั้งแรก) อภิ.อนุฎีกา ๑/๑๓.

^{๗๗} อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๑๖/๒๔๘-๒๕๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๔๖.

ทรงแสดงธรรมให้ฟัง หลังจากที่ได้ฟังธรรมแล้ว พาหิยะส่งญาณไปตามพระธรรมเทศนา ก็ได้บรรลुरुหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภทา ท่านจึงขอบวชกับพระพุทธเจ้า แต่เพราะบาตรจีวรยังไม่ครบ ท่านจึงต้องแสวงหาบาตรและจีวรมาก่อน ขณะที่ท่านกำลังแสวงหาบาตรและจีวรอยู่นั้น ได้มีอมนุษย์ผู้เป็นศัตรูในชาติก่อน ได้เข้าสิงในร่างของแม่โคลูกอ่อนตัวหนึ่งแล้ววิ่งมาขวิดท่านจนเสียชีวิต ในขณะที่อยู่ในเพศของคฤหบดีผู้ได้รับบรรลुरुหัตผลสูงสุดในพระพุทธศาสนานั้นเอง และท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายในทางรู้แจ้งได้เร็ว^{๕๒}

จากการศึกษาพบว่า การบรรลुरुหัตผลของคฤหบดีคืออุบาสกและอุบาสิกา เกิดจากการที่ท่านเหล่านั้นได้บำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่ชาติปางก่อน และในชาติปัจจุบันก็ได้สร้างเสริมบารมีต่อโดยการถวายทาน และได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า และจากพระสงฆ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา จึงทำให้คฤหบดีคืออุบาสกและอุบาสิกาได้รับผลสูงสุดคือเป็นโสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามีบุคคล และอรหันตบุคคล

การพยากรณ์คุณธรรมที่ได้บรรลุ

ในการบรรลुरुหัตผลแต่ละขั้นของคฤหบดี ผู้ได้บรรลुरुหัตผลก็มีลักษณะเป็นการเฉพาะตัวคือเมื่อรู้ว่าตัวเองได้บรรลुरुหัตผลขั้นไหนแล้วสามารถที่จะพยากรณ์ตนเองได้ แต่การบรรลुरुหัตผลในทุกๆระดับนั้นมีลักษณะที่เหมือนกัน คือ “รู้เห็นได้ด้วยตนเอง” ดังบทสรรเสริญธรรมคุณว่า “สันทิฏฐิโก”^{๕๓} แปลว่า “พระธรรมอันบุคคลผู้ปฏิบัติจะพึงรู้เห็นได้เอง” เพราะรู้เห็นได้ด้วยตนเอง ผู้บรรลुरुหัตผลจึงสามารถพยากรณ์ตนเองได้ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้แสดงหลักฐานการพยากรณ์ของผู้ได้บรรลुरुหัตผลเพียง ๒ ระดับ ได้แก่ ระดับที่ ๑ คือ พระโสดาบันและระดับที่ ๔ คือ พระอรหันต์เท่านั้น ส่วนในระดับที่ ๒ และระดับที่ ๓ มิได้แสดงไว้แต่ก็เป็นที่เข้าใจว่า เมื่อบุคคลบรรลुरुหัตผลในระดับใดก็สามารถพยากรณ์ตนเองได้ ดังคำพยากรณ์ของผู้บรรลुरुหัตผลทั้ง ๒ ระดับที่ปรากฏหลักฐาน ดังนี้

^{๕๒} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๑๖/๒๕, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๖/๒๘, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๘๑-๘๓, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๒๕-๑๖๐.

^{๕๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๔/๕๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔/๖๖.

การพยากรณ์ตนเองของพระโศดบัน พระพุทธเจ้าตรัสถึงการพยากรณ์ของพระ
อริยบุคคลในระดับนี้ว่า

“อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอย่างหนักแน่นในพระพุทธเจ้า
ในพระธรรม ในพระสงฆ์ เมื่อปรารถนาก็จะพึงพยากรณ์ตนเองได้ว่า เรามีนรกสิ้นแล้ว
มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปรตวิสัยสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกคติ วินิบาตสิ้นแล้ว เราเป็น
พระโศดบันมีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ มีการตรัสรู้เป็นที่ไปในเบื้องหน้า”^{๔๔}

การพยากรณ์ตนเองของพระอรหันต์ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการพยากรณ์ของพระอริยะ
ระดับนี้ไว้ว่า “อริยสาวก...เมื่อหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว คือรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว
อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มีอีก”^{๔๕}

ในพระไตรปิฎกได้แสดงการพยากรณ์ตนเอง ของผู้บรรลุนิพพานไว้เพียง ๒ ระดับ
คือ พระโศดบันและพระอรหันต์ เพื่อแสดงให้เห็นถึงภาวะของบุคคลผู้ได้บรรลุนิพพานขั้นแรก กับ
ขั้นสุดท้ายในพระพุทธศาสนาว่าเป็นอย่างไร โดยไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงการพยากรณ์ของผู้บรรลุนิพ
พานขั้นสกทาคามีและขั้นอนาคามี จากข้อมูลตรงนี้ สรุปได้ว่า พระโศดบันเป็นผู้ที่มี
ศรัทธามั่นคงหนักแน่นในพระรัตนตรัย ชีวิตจะไม่ตกต่ำอีก จะไม่เกิดในนรก ในกำเนิดสัตว์
ดิรัจฉาน ในเปรตวิสัย ในอบาย ทุกคติ วินิบาตอีกต่อไป แต่จะทำให้ได้บรรลุนิพพานในขั้นสูงขึ้นไปอีก
ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้วอย่างแท้จริงจากอาสวะทั้งหลาย เพราะรู้ถูกต้องจึงเป็น
เหตุให้ไม่ยึดมั่นถือมั่น จึงนับว่าได้บรรลุประโยชน์ของตนอย่างเต็มที่

พระพุทธศาสนาได้แบ่งการบรรลุนิพพานเป็น ๔ ระดับ ซึ่งแต่ละระดับในการบรรลุนิพ
พาน ต้องละกิเลสโดยเอกกิเลสเป็นเครื่องกำหนดว่า บุคคลนั้นได้บรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคล
ระดับไหน ต้องละสังโยชน์ซึ่งเป็นกิเลสที่เป็นเครื่องรัดจิตไว้ มี ๑๐ อย่าง หรือที่เรียกว่า สังโยชน์
๑๐ ประการ ได้แก่

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเป็นตัวตน เช่น เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ว่าเป็นตัวตน มีความเที่ยงแท้ยั่งยืน

๒. วิจิกิจจา คือ ความลังเลสงสัยไม่แน่ใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เรื่องกรรมดี
กรรมชั่วว่ามีผลจริงหรือไม่

^{๔๔} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๑๕๘-๑๕๙/๘๕-๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๘-๑๕๙/๑๐๓-๑๐๔.

^{๔๕} วิ.ม.(บาลี) ๔/๕๔/๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๔.

๓. สีสัพพตปรัมมาส คือ ความถื่อนมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างมมาย มีความเห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ก็ด้วยศีลและพรต

๔. กามราคะ คือ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

๕. ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งใจ,ความหงุดหงิดขัดเคืองใจ

๖. รูปราคะ คือ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในรูปภพ

๗. อรูปราคะ คือ ความติดใจปรารถนาอยากเกิดในอรูปภพ

๘. มานะ คือ ความสำคัญตน ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่

๙. อุทัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน

๑๐. อวิชชา คือ ความหลงไม่รู้หรือยั้งตามความเป็นจริง^{๖๖}

๒.๔.๑ ลักษณะของคฤหัสถ์ผู้บรรลุโสดาปัตติผล : พระโสดาบัน

พระโสดาบันบุคคล หมายถึงผู้ถึงกระแสสมรรคที่นำไปสู่นิพพาน เป็นอริยบุคคล ชั้นแรกใน ๔ ชั้นของพระพุทธศาสนา การบรรลุธรรมระดับนี้ละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ

๒. วิจิกิจฉา

๓. สีสัพพตปรัมมาส

เมื่อพระโสดาบันบุคคลตายแล้วต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดในโลกอีก แต่ก็ไม่เกิน ๗ ชาติ โดยประเภทของพระโสดาบันนั้นมี ๓ คือ

๑. เอกพิชิโสดาบัน หมายถึง ผู้มีอติภาพเดียว คือเกิดอีกครั้งเดียว ก็จะได้บรรลุอรหัตผลในชาติที่เกิดขึ้น

๒. โกลังโกละ หมายถึง ผู้ไปจากสกุลสู่สกุล คือเกิดในตระกูลอีกเพียง ๒-๓ ครั้ง หรือเกิดในสุคติอีก ๒-๓ ภพก็จะได้บรรลุอรหัตผล

๓. สัตตักขัตตูปรมะ หมายถึง ผู้มีเจ็ดครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือเวียนเกิดในสุคติภพอีกอย่างมากเพียง ๗ ครั้ง ก็จะสามารบรรลุอรหัตผล^{๖๗}

^{๖๖} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓/๑๔,อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๖๗} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๘/๒๒๗,อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕,อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๓๑-๓๓/๑๒๒-๑๒๓,อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑-๓๓/๑๕๔,อภิ.ป.อ. (บาลี)๓๑-๓๓/๕๓-๕๔,ถ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๕๔/๓๑๓-๓๑๔, พระอุปติสสะ. วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๓๘) หน้า ๒๒๗.

พระโศดบันเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำให้พอประมาณในขั้นสมาธิและปัญญา จัดเป็นบุคคลประเภทแรกที่ได้สัมผัสสระแสนิพพาน การได้ศึกษาและทำความเข้าใจสภาวะของพระโศดบัน จะช่วยให้เกิดความแจ่มชัดถึงสภาวะของพระอริยบุคคลลำดับต่อไปได้ดียิ่งขึ้น การศึกษาพฤติกรรมของพระอริยบุคคลยังบ่งบอกถึงสภาวะธรรมของนิพพานว่ามีลักษณะอย่างไร

๒.๔.๒ ลักษณะของภุคคหุ้สธผู้บรรลุสกทาคามีผล : พระสกทาคามี

พระสกทาคามีบุคคล จัดเป็นอริยบุคคลชั้นที่ ๒ ใน ๔ ชั้นของพระพุทธศาสนา การบรรลุธรรมระดับนี้ละสังโยชนได้ ๓ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ
๒. วิจิกิจฉา
๓. สิลัพพตปรามาส

นอกจากละสังโยชน ๓ ประการข้างต้นได้แล้ว สกทาคามีบุคคลยังทำลายกิเลส คือราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่เหนือกว่าโศดบันบุคคล โดยประเภทของพระสกทาคามีนั้นมี ๕ คือ

๑. ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในโลกนี้เอง หมายถึงผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้วจุติไปเกิดในเทวโลก แล้วจุติจากเทวโลกมาเกิดในมนุษย์โลกนี้ บรรลุอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้เอง

๒. ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในมนุษย์โลก หมายถึงผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลแล้ว ทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในชาติเดียวกันในมนุษย์โลกนี้

๓. ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วปรินิพพานในเทวโลก หมายถึงผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคล จุติไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั่นเอง

๔. ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วเกิดในโลกนี้แล้วจึงปรินิพพาน หมายถึงผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในเทวโลกแล้วบรรลุอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในเทวโลกนั่นเอง

๕. ผู้บรรลุนิโลกนี้แล้วไปเกิดในเทวโลก หมดยุแล้วกลับมาเกิดในนิโลกนี้แล้ว
ปรินิพพานในนิโลกนี้ หมายถึงผู้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในเทวโลก แล้วจุติมาปฏิสนธิในมนุษย์
โลก ได้บรรลอรหัตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้เอง^{๘๘}

พระสกทาคามีบุคคลเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในขั้นสมาธิและ
ปัญญา เมื่อตายแล้วจะมีการเวียนว่ายตายเกิดในโลกอีกเพียงครั้งเดียว ในประเด็นนี้คัมภีร์อรรถกถา
อธิบายไว้ว่า หมายถึงพระสกทาคามีบุคคลประเภทที่ ๕ คือผู้บรรลุนิโลกนี้แล้วไปเกิดในเทวโลก
หมดยุแล้วกลับมาเกิดในนิโลกนี้แล้วปรินิพพานในนิโลกนี้ เพราะท่านไปจากมนุษย์โลกนี้แล้ว จะ
กลับมาเกิดในมนุษย์โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวด้วยอำนาจปฏิสนธิ^{๘๙}

การบรรลุธรรมในระดับนี้เป็นการกำจัดทุกข์ให้หมดสิ้นไป ละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อ
เหมือนกับพระโสดาบัน แต่ท่านได้ทำกิเลสคือราคะ กิเลสคือโทสะ และกิเลสคือโมหะให้เบาบาง
เมื่อพระโสดาบันได้พักเพียรพยายามในการฝึกฝน อบรมจิตด้วยวิปัสสนากรรมฐานอย่างต่อเนื่อง
โดยปรับปรุงอินทรีย์ ๕ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ให้สม่ำเสมอจนอินทรีย์แก่กล้า
แล้ว ภาวะของพระโสดาบันก็จะเปลี่ยนไป คือความก้าวหน้าในทางธรรมก็จะอยู่ในระดับสูงขึ้น
คือเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระสกทาคามี แม้ว่าพระสกทาคามีจะละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน
แต่พระสกทาคามีก็มีกามราคะ (ความพึงพอใจในกามคุณคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ) และ
ความพยาบาท (ความเบียดเบียน) เบาบางกว่าพระโสดาบัน ดังพระพุทธพจน์ว่า “บุคคลผู้ปฏิบัติ
เพื่อความเบาบางของกามราคะ และพยาบาท ผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้เห็นแจ้งสกทาคามีผล ผู้มีกามราคะ
และพยาบาทเบาบางแล้ว บุคคลนี้ท่านเรียกว่า พระสกทาคามี”^{๙๐}

๒.๔.๓ ลักษณะของภคหัตถ์ผู้บรรลุนาคามีผล : พระอนาคามี

พระอนาคามี จัดเป็นอริยบุคคลชั้นที่ ๓ ใน ๔ ชั้นของพระพุทธศาสนา การบรรลุ
ธรรมระดับนี้ละสังโยชน์ได้ ๕ อย่าง คือ

^{๘๘} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๘๘/๒๒๓, อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๖๖, ๓๖๘, อ.ต.ก.อ.(บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒-
๒๔๓, อ.ต.ก. (บาลี) ๒๔/๖๔/๘๖, อ.ต.ก. (ไทย) ๒๔/๖๔/๑๔๓, อ.ก.ป. (บาลี) ๓๖/๓๔/๑๒๓, อ.ก.ป. (ไทย)
๓๖/๓๔/๑๕๕-๑๕๖, อ.ก.ป.อ. (บาลี) ๓๔/๕๖, พระอุปติสสะ. วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘) หน้า ๒๒๓.

^{๘๙} อ.ก.ป.อ. (บาลี) ๓๔/๕๖, วิกิวินิ. (บาลี) ๖๕/๓๕๗.

^{๙๐} ต.ม.อ. (บาลี) ๑๕/๑๐๔๘/๔๔๓-๔๕๑.

๑. สักกายทิฏฐิ
๒. วิจิกิจฉา
๓. สิ้นชีพิตักษณ
๔. กามราคะ
๕. ปฏิฆะ

พระอนาคามีบุคคลนั้นมี ๕ ประเภท คือ

๑. อंतरาปรินิพพายี คือ พระอนาคามีบุคคลที่ไปอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลก^{๕๐} จึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และปรินิพพานในอายุครั้งแรกของสุทธาวาสพรหมโลกที่ท่านไปเกิดนั้น อายุยังไม่ถึงถึงที่ปรินิพพาน

๒. อุปหัจจปรินิพพายี คือ พระอนาคามีบุคคลที่ไปอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลกสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานภายในอายุครึ่งหลังของสุทธาวาสพรหมโลก ที่ท่านเกิดอยู่ที่จวนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓. อสังขารปรินิพพายี คือ พระอนาคามีบุคคลที่ไปอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลกแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภุมินันโดยสะดวก ไม่ต้องใช้ความพยายามมากก็ปรินิพพาน

๔. สสังขารปรินิพพายี คือ พระอนาคามีบุคคลที่ไปอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลกแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภุมินัน โดยต้องใช้ความพยายามอย่างแรงกล้าแล้วก็ปรินิพพาน

๕. อุทซังโสโตอกนิฏฐคามิ คือ พระอนาคามีบุคคลที่ไปอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลกชั้นต่ำ คือ ชั้นอวิหาพรหมโลก แล้วจุดไปเกิดในชั้นสูง ๆ ขึ้นไป คือ ชั้นอตปปา ชั้นสุทสสา ชั้นสุทสสี จนถึงชั้นอกนิฏฐาพรหมโลกแล้วสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ดับขันธปรินิพพานในชั้นนี้

พระอนาคามีได้พัฒนาจิตมาจากระดับพระสกทาคามี พอมาถึงชั้นพระอนาคามี ก็เสด็จคือราคะ โทสะและโมหะที่เคยเบาบางในชั้นพระสกทาคามีก็จะหมดไปทันที กล่าวคือพระอนาคามี

^{๕๐} พรหมโลก คือที่อยู่ของพรหม ตามปกติหมายถึงรูปพรหม ๑๖ ชั้น เรียกว่า รูปโลก อันได้แก่ ๑. พรหมปารีสัชชา ๒. พรหมบุโรหิตา ๓. มหาพรหมา ๔. ปริตตภา ๕. อัปมาณภา ๖. ปกัสสรา ๗. ปริตตสุภา ๘. อัปมาณสุภา ๙. สุกกิมหา ๑๐. อสัณฺณิสต์ว์ ๑๑. เวทปผลา ๑๒. อวิหา ๑๓. อตปปา ๑๔. สุทสสา ๑๕. สุทสสี ๑๖. ออกนิษฐา และมีอรุปรหม เรียกว่า อรูปโลก ๔ ชั้น คือ ๑. อากาสนัญญาตนะ ๒. วิญญาณัญญาตนะ ๓. อาภิญญัญญาตนะ ๔. เนวสัณฺณานาสัณฺญาตนะ -ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๔๗/๑๕๘-๑๕๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๖.

จะไม่ถูกถามคุณชนิดใดชนิดหนึ่งครอบงำจิตอีกต่อไป ท่านเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้
บริบูรณ์ในขั้นสมาธิ ทำได้พอประมาณในขั้นปัญญา^{๕๒}

๒.๔.๔ ลักษณะของคฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผล : พระอรหันต์

การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่าพระอรหันต์ หมายถึงผู้บรรลุธรรมระดับนี้จะเป็นผู้
สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นพระอริยบุคคลชั้นที่ ๔ ในพระพุทธศาสนาสามารถละสังโยชน์เพิ่มได้
อีก ๕ อย่างต่อจากพระอนาคามี รวมเป็นละสังโยชน์ได้ ๑๐ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา
สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปญฺเฆ รุปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชา

บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ เป็นผู้ที่มีจิตหมดจดจากกิเลสทั้งหมด โดยเฉพาะกิเลสในขั้น
ที่ละเอียดซึ่งพระอริยบุคคลชั้นอื่นไม่สามารถทำให้หมดจดจากสันดานได้ แต่พระอรหันต์สามารถ
ตัดขาดได้หมด ตามหลักพระพุทธศาสนา บุคคลผู้ละสังโยชน์เบื้องสูงได้ทั้งหมด จึงจะชื่อว่า
เป็นพระอรหันต์ รวมทั้งได้ละกิเลสที่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีละได้
ทั้งหมดโดยไม่มีส่วนเหลือ ความเป็นพระอรหันต์จึงเป็นบุคคลที่สมบูรณ์สูงสุด เป็นผู้ทำได้
บริบูรณ์ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิและปัญญา พระอรหันต์นอกจากละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และ
ตัดสังโยชน์ ๑๐ ประการได้แล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตผลสมบัติ เสวยอารมณีนีพพานได้
ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิจอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ก็จะไม่เวียนว่ายตายเกิดในห้วง
มหรรณพสงสารอีกต่อไป พอหมดอายุขัยก็ดับขันธปรินิพพาน

การเป็นพระอรหันต์แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ที่เรียกว่า พระอรหันต์ ๒,
พระอรหันต์ ๔,พระอรหันต์ ๕ ได้แก่

๑. พระอรหันต์ ๒ ประเภท คือ

๑.๑ พระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสกะ หมายถึง ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง คือ
ท่านผู้มีได้ฌาน โดยสำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ^{๕๓}

^{๕๒} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๘๕/๒๒๘,อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๘,อ.ต.ก.อ.(บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒-
๒๔๓,อ.ต.ก. (บาลี) ๒๔/๖๔/๕๖,อ.ต.ก. (ไทย) ๒๔/๖๔/๑๔๓,อ.ก.ป. (บาลี) ๓๖/๓๖-๔๐/๑๒๓-๑๒๔,อ.ก.ป.
(ไทย) ๓๖/๓๖-๔๐/๑๕๕-๑๕๖,อ.ก.ป.อ. (บาลี)๓๕-๔๐/๕๖-๕๘, ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๓๑๘/๒๒๘,พระอุปติสสะ.
วิมุตติมรรค. หน้า ๕๕. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๓๘) หน้า ๒๗๔.

^{๕๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๒๐๖,๓๑๒,วิสุทฺธิ.ฎีกา(บาลี) ๓/๓๕๘;๕๗๖.

๑.๒ พระอรหันต์ประเภทสมณยานิกะ หมายถึง ผู้มีสมณะเป็นยาน คือ ท่านผู้
เจริญสมณะจนได้ฌานสมาบัติแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒. พระอรหันต์ ๔ ประเภท คือ

๒.๑ พระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสกะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ

๒.๒ พระอรหันต์ประเภทเทวิชชะ ผู้ได้วิชา ^{๕๔}

๒.๓ พระอรหันต์ประเภททฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ^{๕๕}

๒.๔ พระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภีที่ปิตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ^{๕๖}

๓. พระอรหันต์ ๕ ประเภท คือ

๓.๑ พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุต ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา

๓.๒ พระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุต ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ได้ทั้งเจโต
วิมุตติ (ความหลุดพ้นแห่งจิต) ชั้นอรุสสมาบัติก่อนแล้วได้ปัญญาวิมุตติ

๓.๓ พระอรหันต์ประเภทเทวิชชะ ผู้ได้วิชา ^{๕๔}

๓.๔ พระอรหันต์ประเภททฬภิญโญ ผู้ได้อภิญญา ^{๕๕}

๓.๕ พระอรหันต์ประเภทปฏิสัมภีที่ปิตตะ ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ^{๕๖}

ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือการมองเห็นทั้งหลาย
ตามที่เป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง เริ่มตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ด้วยจิตใจที่มีท่าที
เป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหว ถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามรู้อารมณ์

^{๕๔} วิชา ๓ คือ (๑) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ (๒) จุตูปปาตญาณ
ความรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย (๓) อาสวกขญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ -ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/
๑๕๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕.

^{๕๕} อภิญญา ๖ คือ (๑) อิทธิวิชญาณ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ได้ (๒) ทิพโสตธาตญาณ ความรู้ที่
ทำให้มีหูทิพย์ (๓) เจโตปริยญาณ ความรู้ที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ (๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่
ให้ระลึกชาติได้ (๕) ทิพจักขุญาณ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์ (๖) อาสวกขญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ
-ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๖/๒๕๖-๒๕๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗.

^{๕๖} ปฏิสัมภีทา ๔ คือ (๑) อัถลปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ (๒) รัมมปฏิสัมภีทา ปัญญา
แตกฉานในธรรม (๓) นิรุตติปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติคือภาษา (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภีทา ปัญญา
แตกฉานในปฏิภาณ. -อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗๒/๑๕๓-๑๕๔, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๒๔๒-๒๔๓, วิสุทฺธิ.
(บาลี) ๓/๓๗๓, วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี) ๓/๖๕๗.

นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความคิดค้น ความข้องุ่นมัวหรือความ
กระทบกระเทือนที่เนื่องจากอารมณ์นั้น ๆ นุครู้้งเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน^{๕๗} ลึกซึ้งลงไปอีก คือ
ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ
ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่
ติดอยู่เพียงแง่หนึ่งแง่ใด ความรู้เห็นตามที่เป็นจริงขั้นนี้จะช่วยแก้ไขความเข้าใจผิดว่า พระพุทธ
ศาสนาเป็นลัทธิมองโลกในแง่ร้ายได้โดยสิ้นเชิง เช่น ผู้เข้าถึงพุทธธรรมรู้ว่า ชั้น ๕ มิใช่เป็นทุกข์
หรือเป็นสุขเพียงด้านเดียว อย่างใดอย่างหนึ่งโดยส่วนเดียว^{๕๘} รู้ว่า “ความอยากข้อมใจที่เกิด
จากความนึกคิดของตน(ต่างหาก)เป็นกาม, อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลกหาชื่อว่ากามไม่...
อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลายในโลก ข้อมตั้งอยู่ตามสภาพของมันอย่างนั้นเอง ดังนั้น ชีรชนทั้งหลาย
จึงกำจัดแต่เพียงตัวความชอบใจในอารมณ์เหล่านั้น”^{๕๙} ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึง
การรู้เข้าใจวิธีแห่งภาษาที่เรียกว่าโวหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องหมายสื่อความหมาย โดยไม่
ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่กล่าวเข้าข้างกับใคร ไม่กล่าวทู่เถียงกับใคร อันใด
เขาพูดกันในโลกก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ”^{๖๐}

ภิกษุอรหันตปัญญาจะพึงกล่าวว่า ฉันพูดดังนี้ก็ดี เขากับฉันดังนี้ก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด
รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารเท่านั้น”^{๖๑}

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับใครในโลก โลกต่างหากขัดแย้งกับเรา ชรรวมชาติ(ผู้
กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม)ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก สิ่งใดบัณฑิตในโลกสมมติกันว่า
ไม่มี เราก็กล่าวสิ่งนั้นว่าไม่มี สิ่งใดบัณฑิตในโลกกล่าวกันว่ามี เราก็กล่าวสิ่งนั้นมี
เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้
พูดจาแต่ไม่ยึดถือ”^{๖๒}

^{๕๗} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๕๖-๓๖๑/๓๑๐-๓๑๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๖-๓๖๑/๔๐๕-๔๑๐, ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๓๔/๑๑๗-๑๑๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘-๑๖๙.

^{๕๘} ส.บ. (บาลี) ๑๗/๕๐/๑๐๕-๑๐๗, ส.บ. (ไทย) ๑๗/๕๐/๑๗๑-๑๗๔.

^{๕๙} อ.น.ก. (บาลี) ๒๒/๖๓/๓๕๑-๓๕๒, อ.น.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๑-๕๗๒.

^{๖๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๐๕/๑๘๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

^{๖๑} ส.บ. (บาลี) ๑๗/๕๔/๑๑๐-๑๑๑, ส.บ. (ไทย) ๑๗/๕๔/๑๗๘-๑๘๐.

^{๖๒} พ.ม. (บาลี) ๒๕/๔๑/๑๐๓, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๔๑/๑๕๐.

หรือที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า “ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์มิใช่ถือตามไปด้วยศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาค...เรื่องนี้ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้ชัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความกลางแกลงใจ”^{๑๐๓}

ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือความเป็นอิสระ หรือเรียกว่า ความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญา คือเมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำกิเลส “จิตที่ปัญญาบ่มงอมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย”^{๑๐๔} ... “เมื่อรู้อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ...แม้จากภวาสวะ...แม้จากอวิชชาสวะ”^{๑๐๕}

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ เมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำก็คือการไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้าวนหรือขั้ว อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะหรือโลภะ โทสะ โมหะต่อไปอีก คือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว สามารถเป็นนายของอารมณ์ถึงขั้นที่เรียกว่าเป็นผู้อบรมอินทรีย์แล้ว คือเมื่อรับรู้อารมณ์ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส แล้วเกิดความรู้สึกขึ้นมาว่า น่าชอบใจ ไม่น่าชอบใจ หรือเป็นกลางๆ ก็ตาม สามารถบังคับสัญญาของตนได้ ให้เป็นของปฏิกุศล วางใจเฉยเป็นกลางอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ ก็ทำได้ตามต้องการ เป็นผู้มีความควบคุมตนเองได้ เรียกว่าเป็นคนที่มีฝึกแล้ว หรือขณะตนเองซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม^{๑๐๖}

อีกด้านหนึ่งของความหลุดพ้นเป็นอิสระ คือความไม่คิดในสิ่งต่าง ๆ ดังใบบัวที่ไม่คิดน้ำ ไม่เปียกน้ำ และดอกบัวที่เกิดในเปือกตม แต่ก็สะอาด ไม่เปื้อนโคลน^{๑๐๗} เริ่มตั้งแต่ไม่คิดในกาม ไม่คิดในบุญบาป ไม่คิดในอารมณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้ต้องรำพึงถึงความหลัง วาดหวัง

^{๑๐๓} ส.ม.(บาลี) ๑๕/๕๑๔/๑๕๔-๑๕๕, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๕๑๔/๓๒๖-๓๒๗.

^{๑๐๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๒/๓๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๒/๘๕.

^{๑๐๕} ที.สี. (บาลี) ๕/๒๔๘/๘๔, ที.สี. (ไทย) ๕/๒๔๘/๘๔.

^{๑๐๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพฯ) : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔๔.

^{๑๐๗} อจ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๓๖/๔๔, อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๖/๖๐, พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๔๐๑/๘๗, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๐๑/๖๖, พ.สุ. (บาลี) ๒๕/๘๑๕/๔๕๔, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๑๕/๖๕๗.

ในอนาคต ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้ถึงธรรม ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงมาแล้ว ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังมาไม่ถึง ดำรงอยู่ด้วยสิ่งที่เป็นปัจจุบัน ฉะนั้น ผิพรรณของท่านจึงผ่องใส”^{๑๑๘}

การไม่รำพึงถึงความหลัง ไม่หวังอนาคตนี้ จัดไว้เป็นลักษณะภาวะทางจิต ไม่ใช่ลักษณะทางปัญญา จึงมิได้หมายความว่า พระอรหันต์ไม่ใช่ปัญญาพิจารณากิจการงานภายนอก และไม่ใช้ประโยชน์จากความรู้เกี่ยวกับอดีต แต่ตรงกันข้าม เพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้อย่างเต็มที่ ดังนั้น คำแสดงพฤติกรรมของผู้ตรัสรู้แล้ว ที่เกี่ยวกับอดีตและอนาคตจึงยังคงมีอยู่ แต่เป็นเรื่องทางด้านปัญญา เช่น ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุติปปตญาณ อตังสญาณ อนาคตังสญาณ และการที่พระอรหันต์จะทำการใด ๆ มักคำนึงเพื่ออนุเคราะห์ชุมชน และผู้เกิดในภายหลังเสมอ ๆ

ลักษณะของพระอรหันต์อีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นสุข มีคำแสดงภาวะของนิพพานว่า เป็นสุขมากมาย เช่น “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๑๑๙} “นิพพานเป็นสุขอย่างแท้จริง”^{๑๒๐} “สุขอื่นนอกจากสุขคือนิพพานไม่มี”^{๑๒๑} “เพื่อนที่ยอดเยี่ยม”^{๑๒๒} “พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ”^{๑๒๓} “ผู้ปรินิพพานแล้วเป็นสุขทุกเมื่อแล”^{๑๒๔} “สุขจริงหนอ ๆ”^{๑๒๕}

แม้ผู้บรรลุนิพพานจะเป็นสุข แต่ผู้บรรลุนิพพานก็ไม่คิดในความสุข ไม่ว่าจะชนิดใด ๆ รวมทั้งไม่คิดใจเพลิดเพลินในนิพพานด้วย เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกทางตา ทางหู ทางจมูก เป็นต้น พระอรหันต์ยังเสวยเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้นทั้งที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่สุข ไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านเสวยเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่คิดเพลินหรือข้องขัดอยู่กับเวทนานั้น ๆ เวทนานั้นไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการเสวยเวทนาชั้นเดียว เรียกว่า เสวยแต่เวทนาทางกาย ไม่เสวยเวทนาทางจิต

^{๑๑๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๐/๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐/๑๐.

^{๑๑๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๑๕/๑๕๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๒๕๔.

^{๑๒๐} บุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๑๘/๑๑๒, บุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๕๕.

^{๑๒๑} บุ.เถรี. (บาลี) ๒๖/๔๗๘/๔๘๗, บุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๗๘/๖๓๓.

^{๑๒๒} อัง.นกก. (บาลี) ๒๒/๔๕/๓๔๑, อัง.นกก. (ไทย) ๒๒/๔๕/๕๑๑.

^{๑๒๓} ส.ข. (บาลี) ๑๓/๓๖/๖๗-๖๘, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๓๖/๑๑๕-๑๑๗.

^{๑๒๔} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๓๕/๑๓๑-๑๓๓, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๕/๑๕๑.

^{๑๒๕} วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๓๒/๑๑๖-๑๑๘, วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๓๒/๑๓๒-๑๓๓.

บทที่ ๓

บทบาทของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๓.๑ ธรรมสำหรับการครองเรือนของคฤหัสถ์

คฤหัสถ์ในพระพุทธศาสนา เมื่อได้ประกาศตนนับถือพระรัตนตรัยเป็นหลักประจำใจแล้วก็จะปฏิบัติตามมาตรฐานชีวิตของชาวพุทธคือเบญจศีล หรือศีล ๕ ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤตินอกใจ ไม่พูดเท็จ ไม่ดื่มหรือเสพของมึนเมา^๑ และต้องประกอบด้วยคุณธรรมสำคัญประจำใจ คุณธรรมดังกล่าวนี้จัดเป็นวิธีการทำบุคคลให้เป็นอุบาสกอุบาสิกาที่สมบูรณ์ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ระบุไว้ว่า มี ๕ ประการข้าง ๗ ประการข้าง คือ

๑. ธรรมของอุบาสก ๕ ประการ ได้แก่

๑.๑ มีศรัทธา คือมีความเชื่อ หมายถึงมีความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เช่น เชื่อในพระรัตนตรัย เชื่อในเรื่องกรรม เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง

๑.๒ มีศีล คือมีความประพฤติทางกาย ทางวาจาที่เรียบร้อยดีงามเพื่อเป็นประโยชน์แก่การทำให้เกิดสมาธิและปัญญา

๑.๓ ไม่ถือมงคลตื่นข่าว คือเชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคล ได้แก่ ไม่เชื่อเรื่องมงคลที่ไม่มีมูลความจริง แต่มีความเชื่อในเรื่องกรรม คือมุ่งหวังผลจากการกระทำและการงาน มิใช่เชื่อเรื่องโชคลาง และสิ่งที่ตื่นกันว่าเป็นของขลังและศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดความงมงาย และกลายเป็นความหลงในที่สุด

๑.๔ ไม่แสวงหาทักษิณียบุคคลภายนอก คือไม่แสวงหาเขตแห่งบุญภายนอกพระพุทธศาสนาที่ผู้อื่นต่างศาสนากระทำกัน โดยการบนบานสานกล่าวขอพรจากเทวดา สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งอื่น ๆ ที่เข้าใจว่าเป็นที่พึ่งได้ ก็จะต้องมีความยึดมั่นในหลักความเชื่อในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

๑.๕ ให้การสนับสนุนอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา คือให้ความสนับสนุนทำนุบำรุง

^๑ พุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๓๑/๒๘-๒๙.

พระพุทธศาสนาเป็นสิ่งสำคัญในเบื้องต้น คือมีความชวนชวนที่จะให้การอุปถัมภ์ บำรุงพระพุทธศาสนาอยู่เสมอไม่ขาด เพื่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองและความ มั่นคงของพระพุทธศาสนา^๒

ธรรม ๕ ประการนี้ เรียกว่า อุบาสกรัตนคืออุบาสกแก้ว หมายถึงอุบาสกผู้มีความ ประพฤติดีงามมีคุณธรรมประจำใจอยู่เสมอ

๒. ธรรมของอุบาสก ๗ ประการ ได้แก่

๒.๑ ไม่ขาดการเยี่ยมชมพบปะภิกษุ

๒.๒ ไม่ละเลยการฟังธรรม

๒.๓ ศึกษาในอริสัจคือฝึกรวมตนให้ก้าวหน้าในการปฏิบัติรักษาศีลให้สูงขึ้น

๒.๔ พรั่งพร้อมไปด้วยความเลื่อมใสในพระภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นเถระ มัชฌิมะ และนวกะ

๒.๕ ฟังธรรมโดยมิใช่จะตั้งใจคอยจ้องจับผิดเพื่อหาช่องที่จะติเตียน

๒.๖ ไม่แสวงหาทักษิณียบุคคลนอกคำสอนนี้ คือไม่แสวงหาบุญเขตภายนอก พระพุทธศาสนา

๒.๗ กระทำความสนับสนุนในพระพุทธศาสนานี้เป็นเบื้องต้น คือเอาใจใส่ ทำนุบำรุงและช่วยกิจการพระพุทธศาสนา^๓

อุบาสกผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๗ ประการนี้ เรียกว่า สัมปทาอุบาสก หมายถึง อุบาสกผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๗ ประการในพระพุทธศาสนา

คุณธรรมเหล่านี้เป็นหลักธรรมที่สำคัญสำหรับคฤหัสถ์คืออุบาสกอุบาสิกา เนื่องจาก เป็นหลักธรรมที่จะช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งด้านกาย วาจา และจิตใจของคฤหัสถ์คืออุบาสก อุบาสิกาให้ดีขึ้น คือให้รู้จักการคิดอย่างมีเหตุผลอันจะส่งผลมาถึงการประพฤติทางกาย วาจาและ จิตใจให้ดีงาม เป็นสิ่งที่จะช่วยสนับสนุนในการดำรงชีวิตอย่างมีความสุข

^๒ อ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๗๕/๒๓๐, อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๕๓, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

^๓ อ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๗๕/๒๓๐, อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๕/๒๕๓, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๘๘.

พระพุทธเจ้าทรงวางหลักปฏิบัติไว้สำหรับดำเนินชีวิต เรียกว่า สิ่งที่เป็นอุดมแก่ชีวิต ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูงสุด ผู้ที่ปฏิบัติได้มากก็จะได้รับประโยชน์มาก โดยไม่มีการกำหนดว่า จะต้องเป็นบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ หลักธรรมที่ว่านี้มี ๓๘ ประการ ได้แก่

๑. การไม่คบคนพาล	๒. การคบบัณฑิต
๓. การบูชาคนที่ควรบูชา	๔. การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม
๕. การได้สร้างบุญไว้ในปางก่อน	๖. การตั้งตนไว้ชอบ
๗. ความเป็นพหูสูต	๘. ความเป็นผู้มีศีลปะ
๙. วินัยที่ศึกษามาดี	๑๐. วาจาสุภาษิต
๑๑. การบำรุงมารดาบิดา	๑๒. การสงเคราะห์บุตร
๑๓. การสงเคราะห์ภรรยา	๑๔. ทำงานที่ไม่อาภูล ^๔
๑๕. การให้ทาน	๑๖. การประพฤติธรรม
๑๗. การสงเคราะห์ญาติ	๑๘. การงานที่ไม่มีโทษ
๑๙. การงดเว้นจากบาป	๒๐. การเว้นจากการดื่มน้ำเมา
๒๑. ความไม่ประมาทในธรรม	๒๒. ความเคารพ
๒๓. ความถ่อมตน	๒๔. ความสันโดษ
๒๕. ความกตัญญู	๒๖. การฟังธรรมตามกาล
๒๗. ความอดทน	๒๘. ความเป็นคนว่าง่าย
๒๙. การพบเห็นสมณะ	๓๐. การสนทนาธรรมตามกาล
๓๑. การเผาผลาญบาป	๓๒. การประพฤติพรหมจรรย์
๓๓. การเห็นอริยสัจ	๓๔. การทำนิพพานให้แจ้ง
๓๕. จิตของผู้ที่ถูกโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว	
๓๖. จิตไม่เศร้าโศก	๓๗. จิตปราศจากธุลี
๓๘. จิตเกษม ^๕	

^๔ อาภูล หมายถึงการทำงานที่ทำค้างไว้ ที่ทำไม่เหมาะสม และที่ทำอ่อนแอไม่สมบูรณ์แบบ -พ.พ.อ. ๕/๑๒๑.

^๕ พ.พ. (บาลี) ๒๕/๑-๒/๓-๕, พ.พ. (ไทย) ๒๕/๑-๒/๖-๘, พ.พ.อ. (ไทย) ๑/๑๑๓-๑๑๘, พ.พ.อ. (ไทย) ๑/๖/๑๒๔-๑๕๘.

หลักธรรมในมงคลสูตรมีทั้งหลักระดับโลกียชน คือสำหรับชาวบ้านทั่วไป จนถึงระดับสูงสุดคือผู้ที่ได้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา หมดทุกข์โดยสิ้นเชิง

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวจุดเริ่มต้นแห่งชีวิตมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นบรรพชิต หรือคฤหัสถ์ว่ามี ๗ ประการ คือ

๑. รู้จักเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี คนเราจะเดินหน้าในการพัฒนา ก็ต้องรู้จักเลือกหาแหล่งความรู้ เริ่มต้นตั้งแต่รู้จักเลือกคบคน ซึ่งไม่ใช่เป็นแหล่งความรู้เท่านั้น แต่เป็นแหล่งของความดีงามอีกด้วย ปัญญาจึงเป็นแกนนำของการพัฒนาชีวิต
๒. มีชีวิตและอยู่ร่วมในสังคมเป็นระเบียบด้วยวินัย รู้จักจัดระเบียบชีวิต ชีวิตที่จะทำอะไรได้จะต้องมีช่องโอกาส โอกาสนั้นเกิดจากการจัดระเบียบ ถ้าชีวิตไม่มีระเบียบและการอยู่ร่วมในสังคมไม่เรียบร้อยก็จะเกิดความวุ่นวายสับสน
๓. มีแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ มีแรงจูงใจที่ถูกต้อง มีความใฝ่รู้ ใฝ่ดี คือใฝ่ธรรม
๔. มุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ เชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่มีอยู่ในคน มีจิตสำนึกในการที่จะพัฒนาตนอยู่เสมอ
๕. ปรับทัศนคติ และค่านิยมให้สมเหตุผล มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย มีทัศนคติและค่านิยมที่ถูกต้อง ทำที่ถูกต้องต่อประสบการณ์ต่าง ๆ ก็คือไม่ใช่มองด้วยท่าทีของการยินดียินร้ายชอบชัง แต่เป็นท่าทีของการเรียนรู้
๖. มีสติระลึกรู้ร้อนตื่นตัวตลอดเวลา รู้เท่าทันโลกที่เปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะ
๗. แก้ปัญหาและพึ่งพาตนได้ด้วยความรู้จักคิด รู้จักพิจารณา คิดเอง เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย^๖

การดำเนินชีวิตที่สมบูรณ์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

คฤหัสถ์ผู้ที่เข้ามาบ้นถือพระพุทธศาสนานั้น ก็เพื่อต้องการมีชีวิตที่ดีงาม มีการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง มีความสุข มีชีวิตที่ปราศจากความทุกข์และไร้ความกังวลใจ มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ไม่มีความเดือดร้อนอันเกิดจากความอยากเกินพอดี ซึ่งเป็นกิเลสที่เข้ามาคอยรุมล้อมจิตใจให้มีแต่ความวุ่นวาย ไม่สงบ ไม่รู้จักพอ

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕๕๔-๕๕๕.

ดังนั้นคฤหัสถ์ผู้ที่เข้ามานับถือพระรัตนตรัย จึงมีเป้าหมายเพื่อจะแสวงหาความจริงที่เป็นประโยชน์อันสามารถใช้แก้ความทุกข์ได้ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต เมื่อมีเป้าหมายดังนี้แล้วต่างก็พยายามฝึกฝนปฏิบัติตนเอง ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ด้วยวิธีการที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเพื่อไปสู่จุดหมายนั้น พระพุทธศาสนาได้อธิบายประโยชน์ ๓ ประการ คือ

๑. ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ คือประโยชน์ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายขั้นต้นของชีวิต หมายถึงประโยชน์ในโลกนี้ที่มองเห็น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องอันเกี่ยวข้องกับการมีความสุขในชีวิตประจำวัน คือ การมีทรัพย์สินสมบัติ มีฐานะมั่นคง มีเกียรติยศชื่อเสียง มีลาภยศ มิมิตรไมตรี และมีชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น รวมไปถึงการแสวงหาสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ที่ได้มาโดยชอบธรรม การใช้สิ่งเหล่านี้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและคนอื่นที่เกี่ยวข้อง และปฏิบัติหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้องตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา เพื่อให้มีความสุขในปัจจุบัน
๒. สัมปรายิกัตถประโยชน์ คือประโยชน์ในเบื้องหน้า หมายถึง ประโยชน์ที่มองเห็นได้ยาก เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตด้านใน หรือประโยชน์ในด้านคุณภาพชีวิตอันเป็นประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมายสูงขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นหลักประกันของชีวิตว่า เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้วจะเป็นเครื่องประกันให้ได้คุณค่าและประโยชน์ที่ดียิ่งกว่าประโยชน์ที่ได้ตามปกติในโลกนี้ หมายถึงมีความสุขเจริญงอกงามทั้งทางด้านชีวิตและจิตใจที่ก้าวหน้าเติบโตด้วยคุณธรรม มีความฝึกฝนในเรื่องศีลธรรม ในเรื่องบุญเรื่องกุศล ในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม มีกิจกรรมที่อาศัยศรัทธาและความเสียสละ มีความมั่นใจในคุณธรรม มีความสงบสุขทางด้านจิตใจอันเป็นผลสำเร็จทางจิต คือมีมานสมาบัติอันเป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ เลิกค่านิยมด้านวัตถุว่าเป็นสิ่งอันวายประโยชน์ให้อย่างสูงในชีวิต แล้วหันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงาม โดยรู้จักทำการงานด้วยการฝึกฝนในธรรม รักษาความดีงาม รักษาคุณภาพชีวิตและความเจริญงอกงามของจิตใจ
๓. ปรมัตถประโยชน์ คือประโยชน์สูงสุด หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดหรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่ การรู้จักสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคติธรรมของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของวัตถุ มีชีวิตและจิตใจเป็นอิสระ ผ่องใส ไม่ถูกบีบคั้น จำกัดไว้ด้วยความยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่ง อยู่โดยปราศจากกิเลสที่ทำให้ใจเศร้าหมอง

ขุนมัว เป็นอยู่อย่างไร้ความทุกข์ มีความเข้าใจแจ่มแจ้งต่อความสุขภายใน ที่ประณีตซึ่งสะอาดบริสุทธิ์ พรั่งพร้อมไปด้วยความสงบสุขร่มเย็นอันได้มา จากการกำจัดให้หลุดพ้นจากกิเลสคือพ้นจากความทุกข์ คือ ได้วิมุตติและบรรลุนิพพานนั่นเอง^๓

จุดมุ่งหมายของชีวิต คือประโยชน์ทั้ง ๓ ประการนี้ ผู้วิจัยเห็นว่ามียุทธิพลต่อแนวความคิดของผู้เข้ามาประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นเป้าหมายที่ทำให้บุคคลมีความมุ่งมั่นที่จะปฏิบัติธรรมเพื่อพัฒนาตนให้มีชีวิตที่ดี มีความสอดคล้องสัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่ การครองชีพอยู่ในสังคมของตนเอง สภาพแวดล้อมให้ดีขึ้น และมีความพร้อมเพื่อบรรลุถึงจุดหมายในระดับต่าง ๆ จนถึงจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายหรือประโยชน์สูงสุดในพระพุทธศาสนา ที่ทำให้ตนมีจิตใจหลุดพ้นจากกิเลส ไร้ซึ่งความทุกข์ มีความสงบร่มเย็น ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

ประโยชน์สูงสุดหรือในขั้นปรมาตตประโยชน์ เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด ยากที่จะเข้าใจและปฏิบัติ อันเป็นสิ่งที่ทำให้พระพุทธศาสนามีความแตกต่างไปจากลัทธิศาสนาที่มีอยู่มาก่อนพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงเน้นการสอนให้หนักขึ้นว่า ประโยชน์สองขั้นแรกนั้นเพื่อให้บุคคลตระหนักถึงผลสำเร็จแห่งประโยชน์ที่จะพึงได้รับ

อนึ่ง การเข้าถึงประโยชน์ดังกล่าวนี้ พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนที่ใช้เป็นแนวในการปฏิบัติตนเพื่อให้ถึงประโยชน์เหล่านั้น ดังนี้

ก. ประโยชน์หรือจุดมุ่งหมายในปัจจุบัน ที่เรียกว่าภิกษุธรรมมีกัตถะ ได้แสดงหลักธรรมที่เป็นแนวปฏิบัติไว้ ๔ ประการ คือ

๑. อุฏฐานสัมปทา คือ การมีความขยันหมั่นเพียร รู้จักใช้ปัญญาในการจัดแจงและดำเนินกิจการต่าง ๆ

๒. อารักขสัมปทา คือ การรู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินและผลแห่งกิจการงานให้รอดพ้นจากอันตรายไม่ให้เสื่อมเสีย

๓. กัลยาณมิตตตา คือ การรู้จักเสวนาคบหาคนดีที่เกื้อกูลแก่การงาน ความดีงามและความก้าวหน้าของชีวิต

^๓ พุ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๒/๕๔, พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒/๕๐, วิสุทธิฎีกา ๑/๓๕๓, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๑๐.

๔. สมชีวิตา คือ การรู้จักเลี้ยงชีวิตของตนเองให้เหมาะสมพอดี มีความสุข ไม่สุรุ่ยสุรายุ่มเฟือย สามารถประหยัดทรัพย์ไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้^๔

จ. ประโยชน์หรือจุดมุ่งหมายในอนาคต ที่เรียกว่า สัมปรายิกัตถะ ได้แสดงหลักธรรมเป็นแนวปฏิบัติไว้ ๔ ประการ คือ

๑. สัทธาสัมปทา คือ การมีความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผลถูกต้องตามหลักของพระพุทธศาสนา การมีความเลื่อมใสศรัทธาและเคารพในคุณของพระรัตนตรัย และมีสิ่งที่ดีงามเป็นหลักยึดเหนี่ยวในจิตใจ

๒. สีลสัมปทา คือ ความพร้อมด้วยศีล มีความประพฤติดีงาม เลี้ยงชีวิตโดยสุจริต มีระเบียบวินัยที่เหมาะสมต่อสถานภาพของตนเอง

๓. จาคสัมปทา คือ การมีความเสียสละ รู้จักเพื่อแผ่แบ่งปันสิ่งของแก่ผู้อื่นที่ขัดสน และพร้อมที่จะช่วยเหลือคนที่ควรได้รับการช่วยเหลือ

๔. ปัญญาสัมปทา คือ การดำเนินด้วยปัญญา รู้จักคิดพิจารณา ใช้วิจารณญาณรู้เท่าทันโลกและชีวิต สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระได้ตามโอกาส^๕

คฤหัสถ์ผู้ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีแนวความคิดที่มุ่งประโยชน์เพื่อมีชีวิตที่สมบูรณ์นั้น บางคนมีความประสงค์ที่จะมีชีวิตที่สงบสุขอยู่ในปัจจุบันคือสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยไม่ลำบากเดือดร้อน บางคนมีความต้องการจะพบจุดมุ่งหมายของชีวิตที่สูงขึ้นไปคือเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว จึงได้พยายามทำความดีให้สูงขึ้นอีกในภพหน้า ใช้ปัญญามองสิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายในโลกตามความเป็นจริง จนสามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ดังกล่าวได้

^๔ อัง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๕๕/๒๓๗-๒๓๘, อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๑๖.

^๕ อัง.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๕๕/๒๓๘-๒๔๐, อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๕๕/๓๔๗, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

อาชีพของคฤหัสถ์

อาชีพที่คฤหัสถ์พึงปฏิบัติเพื่อดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความสุข โดยปกติแล้ว คฤหัสถ์ในพระพุทธศาสนาที่ดีต้องเป็นผู้ที่ยึดมั่นในศีล ๕ เป็นหลักในการดำเนินชีวิต เพราะ ศีล ๕ เป็นข้อปฏิบัติที่ห้ามมิให้กระทำในสิ่งที่ชั่ว แต่ให้ดำรงตนอยู่ในสิ่งที่ดีงามอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งรวมไปถึงอาชีพที่พึงกระทำด้วย ดังนั้น การเลี้ยงชีพของคฤหัสถ์ในพระพุทธศาสนาจึงมีความแตกต่างจากคฤหัสถ์ทั่วไป ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ระบุไว้ว่า

คฤหัสถ์ผู้ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา ต้องงดเว้นจากการค้าขายสิ่งที่มีผิดต่อศีลธรรม ๕ ประการ ดังพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย อุบาสกไม่ควรทำการค้าขาย ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. การค้าขายคัสตราวุธ
๒. การค้าขายมนุษย์
๓. การค้าขายเนื้อสัตว์
๔. การค้าขายน้ำเมา
๕. การค้าขายยาพิษ^{๑๑}

คฤหัสถ์ผู้เป็นอุบาสกอุบาสิกาจะต้องงดเว้นจากการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด คือคิดโกง ล่อลวง ลักข้อ เบียดเบียน บีบคั้นผู้อื่นเลี้ยงชีพและขายของที่ไม่นชอบด้วยคุณธรรม แต่ให้เลี้ยงชีพด้วยทรัพย์ที่ตนแสวงหามาได้โดยชอบธรรม ด้วยความสุจริต เช่น ทำนาทำไร่ หรือ ทำการค้าขาย และประกอบอาชีพที่สุจริต โดยงดเว้นจากการค้าขาย ๕ ประการ ด้วยเหตุปัจจัยที่ชี้ให้เห็นถึงผลเสียหาย ดังนี้

๑. การค้าขายคัสตราวุธ หรือเครื่องประหาร ทรงห้ามเพราะเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์อื่นให้เกิดความทุกข์ยากลำบาก จนถึงกับต้องล้มตายเสียชีวิตลงในที่สุด

๒. การค้าขายมนุษย์ ทรงห้ามเพราะเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐที่สุด มีชาติตระกูลเสมอกัน ไม่ควรที่จะเบียดเบียน ช่มแครงแค้นแล้วนำมาเป็นทาสคอยรับใช้

๓. การค้าขายสัตว์ หรือค้าขายเนื้อสัตว์ ทรงห้ามเนื่องจากการกระทำที่ปราศจากเมตตาธรรมที่พึงมีต่อสัตว์ที่อยู่ร่วมในโลกนี้ เป็นการแสดงออกถึงความโหดร้ายทารุณกรรมต่อสัตว์ให้ได้รับความเจ็บปวดหรือถึงแก่ชีวิต

^{๑๑} อญ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๗๗/๑๕๓, อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๑๒, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๗๔.

๔. การค้าขายน้ำเมา ทรงห้ามเพราะทรงเห็นว่าเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้ดื่มเข้าไปเกิดสติวิปลาสหรือเสียดสีได้ อันจะก่อให้เกิดความประมาทมัวเมาแล้วจะทำความชั่วร้ายต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นอีกมากมาย

๕. การค้าขายยาพิษ ทรงห้ามเพราะเห็นว่าเป็นเครื่องบ่อนทำลายชีวิตผู้อื่นให้ดับสิ้นสลายลงในเวลาที่ไม่สมควร

สำหรับสังคมของผู้ครองเรือน จะต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น ๆ ซึ่งเปรียบเหมือนกองไฟ ของผู้บูชาไฟที่จะทำให้เกิดแสงสว่าง พระพุทธองค์ทรงเรียกว่าอัคคี หรือ อัคคีปาริจริยา คือ

๑. อาหุเนยัคคี ได้แก่ ไฟคืออาหิในบุคคล คือมารดาบิดา

๒. คหปตคคิ ได้แก่ ไฟคือคหบดี คือบุตร ภรรยา ทาส คนใช้หรือกรรมกร

๓. ทักขิณเยัคคี ได้แก่ ไฟคือทักขิณบุคคล คือสมณพราหมณ์^{๑๑}

การดำเนินชีวิตครอบครัวของคฤหัสถ์ในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่มีเพียงคนเดียวเหมือนชีวิตของพระภิกษุ แต่เป็นการใช้ชีวิตที่ต้องมีหน้าที่รับผิดชอบดูแลมารดาบิดาเป็นต้น เมื่อมีครอบครัวก็ต้องดูแลรับผิดชอบ ไม่ว่าจะป็นบุตร ภรรยาและรวมทั้งญาติหรือคนในปกครอง และต้องรู้จักเคารพกราบไหว้สมณพราหมณ์ผู้ที่ประพฤติดี ปฏิบัติชอบเพื่อระลึกถึงคุณความดีของท่านที่ได้อบรมสั่งสอนแนะแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องจึงาม ให้พบกับความสุขในปัจจุบัน บุคคลที่เปรียบด้วยไฟ ๓ กองดังกล่าวข้างต้น คฤหัสถ์ต้องเคารพเอาใจใส่และดูแลให้มีความสุขตามสมควรแก่ฐานะให้ดีที่สุด จึงจะทำให้การใช้ชีวิตครอบครัวไม่บกพร่อง มีความสงบร่มเย็น ถ้าดูแลปฏิบัติได้ถูกต้องย่อมเกิดคุณเป็นอันมาก ถ้าปฏิบัติผิดอาจเกิดโทษร้ายแรงเป็นเหมือนไฟเผาผลาญตัวเอง

การดำเนินชีวิตของคฤหัสถ์ในการครองเรือน แม้จะมีความวุ่นวาย มีปัญหามากมาย แต่ถ้าหากมีหลักการครองชีวิตของความเป็นคฤหัสถ์ที่ดี ก็จะมีความสุขและอยู่อย่างสงบสุขในปัจจุบัน พระพุทธองค์ตรัสสอนธรรมสำหรับผู้ครองเรือนคือคฤหัสถ์ เรียกว่าฆราวาสธรรม มี ๔ อย่าง คือ

^{๑๑} ที.ปา (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๕๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, อัง.สตุตถ. (บาลี) ๒๓/๔๗/๓๕-๔๐, อัง.สตุตถ. (ไทย) ๒๓/๔๗/๗๓, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๑๐.

๑. สัจจะ มีความจริงใจ มีความซื่อสัตย์

๒. ทมะ มีความข่มใจ การปรับตัว

๓. ขันติ มีความอดทน

๔. จาคะ มีความเสียสละ

ฆราวาสธรรมเป็นสิ่งที่คฤหัสถ์จะต้องนำไปปฏิบัติ โดยมีสัจจะคือชื่อตรงต่อเพื่อนฝูง ต่อบุตรภรรยา ต่อเวลาและการทำงาน แล้วก็ต้องมีทมะเป็นเครื่องข่มใจบังคับตนเอง อย่าให้ พลุกพล่าน เป็นการช่วยปรับปรุงตนเองให้เจริญก้าวหน้าในการแก้ปัญหาด้วยสติปัญญา ขันติก็ให้ออดทนต่อการทำงาน ไม่ท้อถอย พร้อมทั้งมีความเสียสละหรือจาคะ เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่เพื่อนบ้าน มิตรสหาย ฆราวาสธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ ทมะมุ่งเอาด้านปัญญา และขันติจะเน้นความเพียรหรือวิริยะ ครอบครัวดิที่ใช้ฆราวาสธรรมเป็นหลักในการปฏิบัติ เชื่อได้แน่ว่าครอบครัวนั้นจะต้องมีความมั่นคง บุคคลที่อยู่ร่วมกันในครอบครัวย่อมต้องมีแต่ความสงบสุขแน่แท้^{๑๒}

การครองชีวิตคู่ ก็ต้องอาศัยหลักธรรมที่ทำให้ชีวิตคู่มีความมั่นคง โดยทำให้ คู่สมรส มีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกัน เพื่อเป็นพื้นฐานอันมั่นคงที่จะทำให้อยู่ครองกันได้ยืนยาว เรียกว่า สมชีวิธรรม มี ๔ ประการ คือ

๑. สมสัทธา มีศรัทธาเสมอกัน

๒. สมศีลา มีศีลเสมอกัน

๓. สมจาคา มีการเสียสละเสมอกัน

๔. สมปัญญา มีปัญญาเสมอกัน^{๑๓}

คู่ครองที่ดีต้องใช้ชีวิตร่วมกันได้ยาวนาน มีความเข้าใจกัน พื้นฐานที่แท้จริงต้องมาจากธรรมะที่มีอยู่ในใจบุคคลนั้น ก็จะต้องมีความคิดเหตุที่ตรงกัน เชื่อหรือมีศรัทธาเคารพนับถือในศาสนา โดยมีความสนใจในหลักการเดียวกัน มีความประพฤติจรรยา มารยาทที่อยู่บนพื้นฐานของศีลธรรมที่สอดคล้องกันได้ มีความเอื้อเฟื้อ ใจกว้าง เสียสละที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นที่ไม่ขัดแย้งบีบคั้นกัน และที่สำคัญคือต้องรู้เข้าใจในเหตุผล พุดคุยกันรู้เรื่อง คู่ครองที่มีลักษณะเช่นนี้ ย่อมส่งผลให้อยู่กันอย่างยั่งยืนคู่แค้นจนแก่เฒ่า ถือว่าเป็นคู่ครองที่เป็นคู่สร้างคู่สม อยู่ร่วมกัน

^{๑๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๕/๒๐๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๕๕/๒๓๖, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๒๒๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^{๑๓} อ.จตุกก.(บาลี) ๒๑/๖๑/๗๕-๗๖, อ.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, ๒๕๔๖ หน้า ๑๔๑.

อย่างมีความสุข ดังสุภาษิตไทยคือถ้อยไม้เท้ายอดทองกระบองยอดเพชร และส่งผลให้ครอบครัว มีแต่ความอบอุ่น

คำสอนสำหรับคฤหัสถ์ในด้านชีวิตครอบครัว ถือว่าเป็นคำสอนสำคัญเป็นพื้นฐาน ในการสร้างบุคคลให้เป็นคนดี มีความรับผิดชอบ และรู้จักหน้าที่ของตน โดยเฉพาะผู้ที่เป็นสามี และภรรยาต้องช่วยกันสร้างครอบครัวให้เกิดความอบอุ่นอยู่อย่างมีความสุข ช่วยกันประคับประคอง การใช้ชีวิตครอบครัวให้ประสบผลสำเร็จ ซึ่งจะส่งผลไปสู่สังคมทำให้สังคมนั้นมีความสุข

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เป็นข้อปฏิบัติขั้นพื้นฐาน ของคฤหัสถ์ผู้เป็นอุบาสก และอุบาสิกา เมื่อกล่าวโดยสรุปมี ๓ ประการ คือ

๑. หลักปฏิบัติเกี่ยวกับทาน
๒. หลักปฏิบัติเกี่ยวกับศีล
๓. หลักปฏิบัติเกี่ยวกับภาวนา

พระพุทธเจ้าทรงแสดงบุญกิริยาวัตถุ คือที่ตั้งแห่งการทำบุญไว้ ๓ ประการ คือ

๑. ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ หมายถึงการทำบุญด้วยการให้ปันสิ่งของ
๒. ศีลมัยบุญกิริยาวัตถุ หมายถึงการทำบุญด้วยการรักษาศีล
๓. ภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุ หมายถึงการทำบุญด้วยการเจริญภาวนา^{๑๔}

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับทานบริจาค

พระพุทธเจ้าทรงแสดงการให้ การบริจาค การบูชา การสงเคราะห์ การอนุเคราะห์ การรับรองไว้อย่างละ ๒ คือ

๑. การให้ การบริจacsสิ่งของ การบูชาด้วยสิ่งของ การสงเคราะห์ การอนุเคราะห์ ด้วยสิ่งของ การรับรองด้วยสิ่งของ
๒. การให้ การบริจาคธรรม การบูชาด้วยธรรม การสงเคราะห์ การอนุเคราะห์ ด้วยธรรม การรับรองด้วยธรรม^{๑๕}

^{๑๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๕๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕, อง.อฎฐก. (บาลี) ๒๓/๓๖/๑๕๘, อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๔.

^{๑๕} อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๔๒-๑๕๒, ๘๗-๘๘, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒-๑๕๒/๑๒๐-๑๒๓.

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับศีล

ศีล ๕ หรือเบญจศีล หมายถึง ความประพฤติชอบทางกายและวาจา รักษากายวาจาให้เรียบร้อย เป็นปกติตามระเบียบวินัย ปฏิบัติเว้นจากความชั่ว ควบคุมตนเองให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียน คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี การงดเว้นจากการปลงชีวิต จากการทำ จากการทำประทุษร้ายกันและกัน

๒. อทินนาทานา เวรมณี การงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ จากการลักโก่ง จากการละเมิดกรรมสิทธิ์ จากการทำลายทรัพย์สิน

๓. กามสุมิฉาจารา เวรมณี การงดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม จากการล่วงละเมิดสิ่งที่ผู้อื่นรักใคร่หวงแหน

๔. มุสาวาทา เวรมณี การงดเว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง

๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี การงดเว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เว้นจากสิ่งเสพติดให้โทษ

ศีล ๘ หรือ อัฏฐศีล หมายถึง การรักษาระเบียบทางกายวาจา ปฏิบัติฝึกหัดกายวาจาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี การงดเว้นจากการปลงชีวิต จากการทำ จากการทำประทุษร้ายกันและกัน

๒. อทินนาทานา เวรมณี การงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ จากการลักโก่ง จากการละเมิดกรรมสิทธิ์ จากการทำลายทรัพย์สิน

๓. อพฺรหฺมจฺริยา เวรมณี การงดเว้นจากกรรมอันมิใช่พรหมจรรย์ จากการประพฤติผิดพรหมจรรย์ คือร่วมประเวณี

๔. มุสาวาทา เวรมณี การงดเว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง

๕. สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี การงดเว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เว้นจากสิ่งเสพติดให้โทษ

๖. วิกาลโภชนา เวรมณี การงดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงรุ่งอรุณของวันใหม่

๗. นจฺจสิตฺวาทิตฺตฺวิสุทฺตฺสนฺมาลาคนฺธฺวิเลปนฺนารณมณฺฑนฺวิภูสฺนฏฺฐานา เวรมณี การงดเว้นจากการฟ้อนรำขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การทัดทรงดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง

๘. อุจจาสนมมหาสยนา เวมณี การงดเว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่หุรหุรา
พุ่มเฟื่อย

ศีล ๘ ข้อนี้ ถ้าสมาทานรักษาพิเศษในวันอุโบสถ เรียกว่าอุโบสถศีล^{๑๖}

หลักปฏิบัติเกี่ยวกับภาวนา

ภาวนาคือการทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น ตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึงการฝึกอบรม ปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง และการฝึกอบรมจิตใจให้เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็ง เบิกบาน สงบสุข ผ่องใส การฝึกอบรมนั้นต้องใช้หลักธรรมเป็นเครื่องมือในการ ฝึกอบรม ในที่นี้ ขอแนะนำอนุสสติ ๑๐ คือ

๑. พุทธานุสสติ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระพุทธเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระสงฆ์
๔. สีลานุสสติ น้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาศีลของตน
๕. จาคานุสสติ น้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว
๖. เทวदानุสสติ น้อมจิตระลึกถึงเทวดาทั้งหลาย
๗. มรณสติ สติกำหนดพิจารณาความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา
๘. กายคตาสติ สติกำหนดพิจารณากาย
๙. อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก
๑๐. อุปสมานุสสติ น้อมจิตระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ^{๑๗}

ผู้ที่ระลึกถึงพระรัตนตรัยคือพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์อยู่เสมอ ๆ จิตจะไม่ถูกราคะ โทสะ และโมหะกลุ้มรุม จิตย่อมมุ่งตรงปรารถนาพระรัตนตรัย ได้รับความปลาบปลื้มอิงอรระ อิงธรรม เกิดความปราโมทย์ประกอบด้วยธรรม เกิดปีติ กายสงบ มีความสุข จิตตั้งมั่น เป็นผู้สงบ อยู่ในกลุ่มคนที่ไม่สงบ เป็นผู้ไม่พยายาบทอยู่ในกลุ่มคนที่พยายาบท เข้าถึงกระแสธรรม ระลึกถึงพระรัตนตรัย^{๑๘}

^{๑๖} อัง.อภฺรฺกฺก. (บาลี) ๒๓/๔๑/๒๐๔-๒๐๕, อัง.อภฺรฺกฺก. (ไทย) ๒๓/๔๑/๓๐๓-๓๐๕.

^{๑๗} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๕๓/๓๒,๔๓๓-๔๕๒/๔๓, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๕๓/๓๒/๔๓๓-๔๕๒/๕๐.

^{๑๘} อัง.ฉกฺก. (บาลี) ๒๒/๑๐/๒๗๕-๒๗๗, อัง.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๑-๔๒๓, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑/๒๗๔-๒๗๕, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑/๔๑๑-๔๑๓.

๓.๒ บทบาทด้านครอบครัว

พระโศดามัน วิถีชีวิตของภคทัสผู้เป็นพระโศดามันมองคุณภาพลักษณะจากภายนอกแทบไม่เห็นความแตกต่างจากปุถุชนมากนัก เช่น กรณีพระโศดามัน ที่ยังคงเรือนอยู่เหมือนปุถุชน คือ นางวิสาขามหาอุบาสิกายังใช้ชีวิตผู้มีครอบครัว และเมื่อประสบกับความพลัดพรากก็ยังมีกรรือให้คร่ำครวญอยู่^{๑๕} แต่มีลักษณะพิเศษกว่าปุถุชนในเรื่องการบริจาทาน คือไม่มีความตระหนี่ในการบริจาทาน ตัวอย่างเช่น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ได้บริจาทรพย์ไว้เป็นสมบัติในพระพุทธศาสนา ๕๔ โกฏิ แม้ในยามตกยากท่านเศรษฐีก็ได้ถวายทานตามมีตามได้อย่างสม่ำเสมอ จนกระทั่งเวทยามาเดือน ด้วยเกรงว่าเศรษฐีจะถวายทานจนไม่มีทรัพย์เหลือ แต่ถึงกระนั้นเศรษฐีก็ยังให้ทานอยู่เหมือนเดิม^{๑๖}

การที่พระโศดามันไม่มีความตระหนี่ในการบริจาทาน เป็นเพราะพระโศดามันหมดความสงสัยในพระรัตนตรัยคือพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ได้แก่ท่านไม่มีวิจิจฉา (ความสงสัย) ในพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า โดยเห็นว่าพระพุทธเจ้านั้นทรงเป็นบุคคลตัวอย่างอย่างแท้จริง เพราะมีความเชื่อในพระพุทธเจ้าด้วยจิตใจที่บริสุทธิ์ไม่คลอนแคลนนี้เองที่ทำให้หมดความยึดมั่นในสัถกายทิฎฐิ (ตัวตน) และไม่เห็นความสำคัญของการยึดติดในสัถิปพตปรามาส (ยึดมั่นศีลและพรต) เพราะการเคารพนับถือในพระพุทธเจ้าย่อมมีความหมายที่สำคัญกว่าการถือว่าตนเองสำคัญ และการเกาะเกี่ยวอยู่ในระบบของศีลและพรต การที่คนทั่วไปมีความยึดติดในตัวตน และการเกาะยึดอยู่ในศีลและพรตตามวิสัยของปุถุชนนั้น มักจะเป็นการเกาะแน่นที่ทำให้คนขาดเสรีภาพ แต่พระโศดามันจะข้ามพ้นจากสิ่งที่ปุถุชนยึดมั่นถือมั่นอยู่ ฉะนั้น การที่พระโศดามันได้เข้าใจในกระบวนการของชีวิตอย่างแจ่มแจ้ง ก็เพราะทรงถือพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต ความเชื่อของพระโศดามันที่มีต่อพระพุทธเจ้า มิใช่เชื่อในสถานภาพของพระพุทธเจ้า คุณความเชื่อในเรื่องของพระเจ้าของคนที่นับถือพระเจ้า ซึ่งถ้าหากพระโศดามันมีความเชื่อเช่นนั้นก็เท่ากับเป็นการสร้างศีลและพรตในลักษณะหนึ่ง เพราะเป็นการยึดติดในอัตตาอีกทั้งเสรีภาพที่แท้จริงในทางพระพุทธศาสนาก็จะถูกจำกัดอีกด้วย อย่างไรก็ตาม การที่พระโศดามันเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย ก็จะทำให้ความเชื่อในสิ่งที่ไม่ใช่สาระของการดับทุกข์หมดไป มิแต่มุ่งหน้าเพื่อก้าวไปสู่ความมีอิสรภาพทางจิตใจคือการบรรลุนิพพาน แม้แต่พระโศดามันก็ยังคงต้องเกิดอีก ๗ ชาติ แต่จะไม่เกิดในอบายภูมิแน่นอน ดังนั้น การเกิดของพระโศดามันจึงเป็นการเกิดที่มีความหมายมากกว่าการเกิดของปุถุชนทั่วไป

^{๑๕} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๑๔๓-๑๔๔, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๒๒๒-๒๒๓.

^{๑๖} อจ.ตัก. (บาลี) ๒๐/๘๘/๒๒๓, อจ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖.

พระสกทาคามี วิธีชีวิตของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระสกทาคามี คล้ายกับวิธีชีวิตของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระโศดาบันที่ยังอยู่ครองเรือน แต่คุณภาพของจิตนั้นมีความแตกต่างกัน เพราะพระสกทาคามีบุคคลจะมีราคะ โทสะ และโมหะเบาบางกว่าพระโศดาบัน ท่านเปรียบไว้เหมือนกับกลุ่มเมฆหมอกที่มีลักษณะจางไม่หนาทึบ หากจะประมวลลักษณะจิตของพระสกทาคามีแล้ว กล่าวได้ว่ายังมีความยินดีในโลภธรรมคือลาภ ยศ สุข สรรเสริญอยู่แต่ไม่มากนัก หากมีเหตุจำเป็นที่จะต้องสูญเสียโลภธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง พระสกทาคามีก็จะไม่รู้สึกลุสเสียจนเกินไป แม้ว่าพระสกทาคามียังมีโลภะและโทสะอย่างเบาบางอยู่บ้าง ก็ไม่มีลักษณะยึดติดหลงไหล จนเป็นเหตุให้ทำกรรมแล้วไปเสวยทุกข์ในอบายภูมิ พระสกทาคามีจะไม่มีการประพฤติทำให้คนแตกความสามัคคี มีแต่พูดให้เกิดความสามัคคีสามัคคีและเป็นธรรม เพื่อให้แต่ละฝ่ายมีความเจริญในธรรมยิ่งขึ้นไป

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อเปรียบเทียบระหว่างพระสกทาคามีกับปุถุชนแล้ว ปุถุชนนั้น เนื่องจากยังติดข้องอยู่ในโลภธรรม จนยากที่จะสลัดออกได้ เมื่อต้องสูญเสียโลภธรรมไปด้วยเหตุผลใดเหตุผลหนึ่ง ย่อมมีความเศร้าโศกเสียใจจนเป็นเหตุให้ทำกรรมชั่วไปเกิดในอบายภูมิ ไม่เหมือนกับพระสกทาคามีและพระโศดาบันที่ไม่มีความคิดที่จะทำกรรมอันเป็นเหตุให้ต้องไปเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป แม้พระสกทาคามีจะยังเกิดอีกแต่ก็เกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น^{๒๑} แต่สำหรับปุถุชนนั้นจะเกิดอีกที่ชาตินั้นกำหนดไม่ได้เลย ไม่มีขีดจำกัดเหมือนพระอริยบุคคลทั้งสองประเภทอย่างใดก็ตาม พระสกทาคามีก็ยังมีกิเลสเหลืออยู่ จึงต้องฝึกอบรมจิตด้วยวิปัสสนากรรมฐานต่อไป เพื่อบรรลุธรรมที่สูงขึ้น

พระอนาคามี เป็นพระอริยบุคคลที่พัฒนาจิตมาจากพระสกทาคามี ถือได้ว่าเกิดจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมาก คือราคะ โทสะ และโมหะที่เคยเบาบางในชั้นพระสกทาคามี พอมาถึงชั้นพระอนาคามี กิเลสคือราคะ โทสะและโมหะก็หมดไปทันที กล่าวคือพระอนาคามีจะไม่ถูกกามคุณชนิดใดชนิดหนึ่งครอบงำจิตอีก แม้จะอยู่ครองเรือนเมื่อบรรลุเป็นพระอนาคามี การมีเพศสัมพันธ์กับคู่สมรสก็จะหมดไปในทันทีทันใด ทั้งความโกรธเคืองก็จะไม่เข้าไปปรุงแต่งจิตของพระอนาคามีอีกต่อไป แต่การปฏิบัติหน้าที่ในฐานะสามีภรรยายังมีอยู่เหมือนเดิม ส่วนความรู้สึกที่มีต่อสามีหรือภรรยาของตนนั้นเป็นเหมือนพี่น้อง ต่างฝ่ายต่างส่งเสริมสนับสนุนกันในการที่จะฝึกฝนอบรมจิตให้สูงยิ่งขึ้นไปด้วยวิปัสสนากรรมฐาน ในกรณีที่สามีเป็นพระอนาคามี ฝ่ายภรรยาเป็นปุถุชน สามียินดีมอบสมบัติทั้งหมดให้แก่ภรรยา เพราะความหวงแหนในทรัพย์สมบัติ

^{๒๑} อภ.ป.อ. (บาลี) ๓๔/๕๖, วิกาวินี. (บาลี) ๖๕/๓๕๗.

ของพระอนาคามีหมดไปแล้ว มีแต่ความฝึกลงไปในเรื่องของธรรม เพื่อพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้นไป เมื่อพระสกทาคามีได้พัฒนาจิตจนบรรลุเป็นพระอนาคามีแล้ว การเกิดมาเป็นมนุษย์อีกก็ถือว่าสิ้นสุดลง แต่จะไปเกิดในสุทธาวาสพรหมโลก ๕ ชั้น คือ ชั้นอวิหา ชั้นอตัปปา ชั้นสุทัสสา ชั้นสุทฺถสสี และชั้นอนิกฺขรฺฐา ตามความอ่อนแก่ของอินทรีย์ ๕ ที่ได้สั่งสมมา

พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป การกระทำของท่านเป็นเพียงกิริยา ที่ว่าดับกรรมนั้น หมายถึง ไม่กระทำการต่าง ๆ โดยมีวิชา ตัณฑหา อุปาทาน ครอบงำหรือชักจูง แต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญาารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปฏิกูล เปลี่ยนเป็นการทำการอย่างอริยชน ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจการนั้น ๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้น ๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วน ๆ จึงเป็นการกระทำที่ลอยพ้นเหนือกรรมขึ้นไปอีก

จากการศึกษาสรุปได้ว่า ภาวะด้านการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานนั้น สามารถแยกได้เป็น ๒ คือ

๑. การทำกิจกรรมหรือการงานเนื่องด้วยชีวิตส่วนตัวส่วนหนึ่ง คือจะไม่ยึดติดในสิ่งต่าง ๆ พ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้าวนคือราคะ โทสะ โมหะ ไม่ติดในกาม ไม่ติดในบุญบาป

๒. กิจกรรมการงานเพื่อส่วนรวมอีกอย่างหนึ่ง ดังคำสอนที่พระพุทธองค์ได้ทรงส่งสาวกออกประกาศพระศาสนาว่า “เธอจงไปเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์แก่กุลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๒๒}

ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน เมื่อท่านบรรลุนิพพานแล้วจะเลิกเสีย ไม่ปฏิบัติต่อไปก็ย่อมได้ แต่ก็ปรากฏว่าเพื่อเป็นการสมเหตุสมผล ท่านก็ปฏิบัติต่อไป ทั้งนี้ในด้านส่วนตัวเพื่อความอยู่สบายในปัจจุบัน ที่เรียกว่าทิฐฐธรรมสุขวิหาร และในด้านที่เกี่ยวกับผู้อื่น เพื่ออนุเคราะห์ชนที่เกิดตามมาภายหลัง เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีที่ชนภายหลังจะได้ถือปฏิบัติตาม^{๒๓} เช่น ในกรณีที่พระพุทธเจ้าเสพเสนาสนะในราวป่า^{๒๔} และพระมหากัสสปะถือธุดงค์^{๒๕}

^{๒๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๘๖/๔๐-๔๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๖/๔๖.

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ๒๕๔๒ หน้า ๒๕๕.

^{๒๔} อ.จ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๓๑/๖๐, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๓๑/๖๕.

^{๒๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๔๘/๑๕๓-๑๕๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๔๘/๒๔๑-๒๔๓.

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัวนั้น มุ่งประโยชน์ของพหุชน และคำนึงถึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นการบำเพ็ญปรีตตะหรือปรีตปฏิบัติ สอดคล้องกับคุณธรรมคือความกรุณาที่เป็นแรงจูงใจ การดำเนินชีวิตเหล่านี้ เป็นการดำเนินชีวิตในรูปแบบของนักบวชในพระพุทธศาสนา แต่ว่าการดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ในรูปแบบของคฤหัสถ์ไม่มี ดังข้อความในคัมภีร์มีลินทปัญหา ที่ได้กล่าวถึงคฤหัสถ์ผู้บรรลอรหัตผลว่า คฤหัสถ์ผู้บรรลอรหัตผลต้องอุปสมบทในวันนั้น มิฉะนั้นต้องปรินิพพาน^{๒๖} ดังเช่นพระนางเขมา^{๒๗} ผู้เป็นพระมเหสีของพระเจ้าพิมพิสารเมื่อได้บรรลอรหัตผลแล้วก็ได้ออกบวชในพระพุทธศาสนา และพาหิยทวารุจิระ^{๒๘} เมื่อได้บรรลอรหัตผลแล้ว ยังไม่ทันบวชก็ต้องปรินิพพานในวันนั้น

๓.๓ บทบาทด้านสังคม

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมสำหรับอยู่ในสังคมหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์ผู้เป็นปุถุชน หรือคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลเมื่ออยู่ครองเรือนก็ต้องปฏิบัติตามหลักธรรมต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสเรื่องความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมว่า ต้องรู้จักเลือกคบหรือเข้าหา คือต้องรู้จักเลือกและเข้าหาคนที่เมื่อเข้าหาก่เกิดความดีงามและความเจริญ เป็นกัลยาณมิตร โดยผู้ที่ควรเข้าไปหา นั้นจะต้องมีลักษณะของกัลยาณมิตร ที่เรียกว่า กัลยาณมิตรธรรม ๗ ประการ^{๒๙} เมื่อรู้จักเลือกพิจารณาคบเพื่อนที่เป็นกัลยาณมิตร ก็ต้องรู้จักเลือกคบเพื่อนที่เป็นมิตรที่แท้จริง ที่มีความจริงใจ หรือมิตรแท้ ๔ ประเภท และรู้จักหลีกเลี่ยงมิตรที่ไม่มีความจริงใจ หรือมิตรเทียม ๔ ประเภท

ลักษณะของมิตรแท้ มี ๔ ประเภทได้แก่

๑. มิตรมีอุปการะ ๔ จำพวก คือ

^{๒๖} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๑๐๒๘/๕๖๘, มลินท. (บาลี) ๒๗๕-๒๗๖, มลินท.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๕๕.

^{๒๗} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๓๖/๒๖, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๖/๓๐, อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๖/๓๐๒-๓๐๕, พุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๒๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๘/๓๑.

^{๒๘} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๑๖/๒๕, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๖/๒๘, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๘๑-๘๓, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๒๕-๑๖๐.

^{๒๙} อญ.สตุตท. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๕, อญ.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗, คุุรายละเอียดคหน้า ๒๔ ในวิทยานิพนธ์นี้.

- ๑.๑ ป้องกันมิตรผู้ประมาทแล้ว
 - ๑.๒ ป้องกันทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว
 - ๑.๓ เมื่อมีภัยก็เป็นทีที่พึ่งพำนักได้
 - ๑.๔ เมื่อมีกิจจำเป็นเกิดขึ้นก็ช่วยโภคทรัพย์ที่ต้องการในกิจนั้น ๆ
๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ ๔ จำพวก คือ
- ๒.๑ บอกความลับแก่เพื่อน
 - ๒.๒ ปิดความลับของเพื่อน
 - ๒.๓ ไม่ละทิ้งในยามอันตราย
 - ๒.๔ แม้ชีวิตก็สละให้ได้
๓. มิตรแนะนำประโยชน์ ๔ จำพวก คือ
- ๓.๑ ห้ามมิให้ทำความชั่ว
 - ๓.๒ แนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี
 - ๓.๓ ให้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
 - ๓.๔ บอกทางสวรรค์ให้
๔. มิตรมีความรักใคร่ ๔ จำพวก คือ
- ๔.๑ ไม่พอใจความเสื่อมของเพื่อน
 - ๔.๒ พอใจความเจริญของเพื่อน
 - ๔.๓ ห้ามปรามคนที่นินทาเพื่อน
 - ๔.๔ สนับสนุนคนที่สรรเสริญเพื่อน^{๓๐}

ส่วนลักษณะของมิตรที่เป็นศัตรูผู้มาอยู่ในร่างของมิตร เป็นมิตรเทียมหรือมิตรปฏิรูป
ก็มีอยู่ ๔ ประเภท คือ

๑. คนที่ถือเอาแต่ประโยชน์จากผู้อื่นฝ่ายเดียว ๔ จำพวก คือ

 - ๑.๑ เป็นผู้ถือเอาแต่ประโยชน์จากผู้อื่นฝ่ายเดียว
 - ๑.๒ เสียน้อย ปรารถนาจะได้มาก
 - ๑.๓ เมื่อตัวเองมีภัยจึงทำกิจของเพื่อน
 - ๑.๔ คบเพื่อนเพราะเห็นแก่ประโยชน์

^{๓๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๕๕-๒๕๕/๑๖๑-๑๖๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๕๕-๒๕๕/๒๐๗-๒๐๘.

๒. คนดีแต่พูด ๔ จำพวก คือ

- ๒.๑ กล่าวต้อนรับด้วยเรื่องที่เป็นอดีตไปแล้ว
- ๒.๒ กล่าวต้อนรับด้วยเรื่องที่ยังมาไม่ถึง
- ๒.๓ สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่ไม่หาประโยชน์มิได้
- ๒.๔ เมื่อมีกิจเกิดขึ้นเฉพาะหน้าก็แสดงความขัดข้อง

๓. คนพูดประจบ ๔ จำพวก คือ

- ๓.๑ เพื่อนทำชั่ว ก็คล้อยตาม
- ๓.๒ เพื่อนทำดี ก็คล้อยตาม
- ๓.๓ สรรเสริญต่อหน้า
- ๓.๔ นินทาลับหลัง

๔. คนที่เป็นเพื่อนชักนำในทางเสื่อม ๔ จำพวก คือ

- ๔.๑ เป็นเพื่อนที่ชักนำให้หมกมุ่นในการเสพของมีนเมา
- ๔.๒ เป็นเพื่อนที่ชักนำให้หมกมุ่นในการเที่ยวไปตามชอกชอยในเวลากลางคืน
- ๔.๓ เป็นเพื่อนที่ชักนำในการเที่ยวดูมหรสพ
- ๔.๔ เป็นเพื่อนที่ชักนำให้หมกมุ่นในการเล่นการพนัน อันเป็นเหตุแห่งความ
ประมาท^{๓๑}

คฤหัสถ์ผู้ครองเรือนทั้งผู้ที่ได้รับบรรลัทธิธรรมในพระพุทธศาสนา และมีได้รับบรรลัทธิธรรม ก็ต้องมีความสัมพันธ์กับบุคคลที่อยู่ใกล้ตัวภายในครอบครัว และยังคงมีความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอกครอบครัว ดังนั้นต้องรู้จักเลือกพิจารณาบุคคลที่เป็นคนดี มีศีลธรรม จึงจะทำให้ตนเอง และครอบครัวมีแต่ความเจริญ ไม่นำความเดือดร้อนมาให้

บุคคลที่อยู่รอบข้างถือว่าเป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิต เพราะเป็นผู้คอยแนะนำ ตักเตือนมิให้กระทำในสิ่งที่ผิด และในขณะที่เดียวกันก็คอยให้กำลังใจ สนับสนุนให้กระทำในสิ่งที่ดีงามอันเป็นบุญเป็นกุศล ดังนั้นคฤหัสถ์ผู้เป็นอุบาสกอุบาสิกาจึงควรตระหนักในเรื่องนี้ และควรอย่างยิ่งที่ต้องปฏิบัติตนให้เหมาะสมถูกต้อง จึงจะทำให้ตนมีชีวิตอยู่อย่างมีความสุข การปฏิบัติตนต่อบุคคลรอบข้าง ก็เหมือนกับการทำความเคารพไหว้ทิศ เพราะบุคคลอื่นที่อยู่รอบข้างนั้นอยู่

^{๓๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๐-๒๖๔/๑๖๒-๑๖๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๐-๒๖๔/๒๑๐-๒๑๑.

ในฐานะต่าง ๆ กัน เหมือนกับเป็นทศน้อยทศใหญ่ที่คฤหัสถ์ผู้เป็นอุบาสกอุบาสิกาต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง มี ๖ ประการ คือ

๑. ทศเบื้องหน้า เป็นทศที่หนึ่งคือมารดาบิดา เป็นทศที่บุตรธิดาพึงแสดงออกถึงความเคารพนับถือ เพราะมารดาบิดามีอุปการคุณหลายประการ คือ

- ก. ห้ามมิให้ทำความชั่ว
- ข. ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ค. ให้ศึกษาศิลปวิทยา
- ง. หาภรรยา/สามีที่สมควรให้
- จ. มอบทรัพย์สมบัติให้ในเวลาอันสมควร

และผู้เป็นบุตรธิดาต้องทำอุปการคุณตอบแทนท่าน ตามหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. ท่านเลี้ยงเรามา จักเลี้ยงท่านตอบ
- ข. จักทำกิจของท่าน
- ค. จักดำรงวงศ์ตระกูล
- ง. จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท
- จ. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

๒. ทศเบื้องขวา เป็นทศที่แสดงถึงความเคารพ ตามคติโบราณบุคคลที่ควรเคารพนี้ได้แก่ ครูอาจารย์ผู้คอยประสาทวิชาความรู้ให้จนสามารถนำไปเลี้ยงชีวิตให้สุขสบายได้ โดยครูอาจารย์มีอุปการคุณหลายประการ คือ

- ก. แนะนำให้เป็นคนดี
- ข. ให้เรียนดี
- ค. บอกความรู้ในศิลปวิทยาทุกอย่างด้วยดี
- ง. ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย
- จ. ทำความป้องกันในทศทั้งหลาย

และผู้เป็นศิษย์ต้องทำอุปการคุณตอบแทนท่าน ตามหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. ลูกขึ้นยืนรับ
- ข. เข้าไปคอยรับใช้
- ค. เชื้อฟาง
- ง. ดูแลปรนนิบัติ
- จ. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ

๓. ทิศเบื้องหลัง เป็นทิศที่อยู่ข้างหลัง หมายถึง ภรรยา ผู้คอยร่วมสุขร่วมทุกข์ ทำให้มีกำลังใจที่จะทำงานเพื่อความสมหวังในสิ่งที่พึงปรารถนา ภรรยา นั้นจะคอยปรนนิบัติรับใช้การทำงานต่าง ๆ ตามหลักปฏิบัติ คือ

- ก. จัดการงานดี
- ข. สงเคราะห์คนข้างเคียง
- ค. ไม่ประพฤตินอกใจ
- ง. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้
- จ. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวง

และผู้เป็นสามีต้องทำการอนุเคราะห์ภรรยา ตามหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. ให้เกียรติยกย่อง
- ข. ไม่ดูหมิ่น
- ค. ไม่ประพฤตินอกใจ
- ง. มอบความเป็นใหญ่ให้
- จ. ให้เครื่องแต่งตัว

๔. ทิศเบื้องซ้าย เป็นทิศที่คอยพยุงประคับประคอง หรือคอยสนับสนุนให้ยืนหยัดอยู่ในกิจการงานนั้น ๆ ได้ หมายถึง มิตรสหาย คนใกล้ชิด และผู้ร่วมงาน เป็นบุคคลที่เคียงข้างในเวลาทำงาน โดยมิตรสหายที่ดีนั้นจะมีหลักปฏิบัติดังนี้ คือ

- ก. ป้องกันมิตรผู้ประมาท
- ข. ป้องกันทรัพย์ของมิตรผู้ประมาท
- ค. เมื่อมีภัยก็เป็นที่พักพิงได้
- ง. ไม่ละทิ้งในยามอันตราย
- จ. นับถือตลอดถึงวงศ์ตระกูล

และผู้มีมิตรดีก็ต้องอนุเคราะห์มิตรสหาย ตามหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. การให้
- ข. กล่าววาจาเป็นที่รัก
- ค. ประพฤติตนให้เป็นประโยชน์
- ง. วางตนสม่ำเสมอ
- จ. ไม่พุดจาหลอกหลวงกัน

๕. ทิศเบื้องล่าง หมายถึง ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา รวมไปถึงคนรับใช้ที่จะต้องคอยเอาใจใส่ให้ความคุ้มครองให้อยู่ดีมีสุข ได้รับความเป็นธรรม เพราะเป็นเหมือนเกราะคอยป้องกันในคราวมีภัย โดยผู้รับใช้จะมีหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. ตื่นขึ้นทำงานก่อนนาย
- ข. เลิกงานเข้านอนทีหลังนาย
- ค. ถือเอาแต่ของทีนายให้
- ง. ทำงานให้ดีจึ้น
- จ. นำคุณของนายไปสรรเสริญ

และนายจ้างพึงดูแลคนรับใช้ ตามหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. จัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง
- ข. ให้อาหารและค่าจ้าง
- ค. ดูแลรักษาพยาบาล
- ง. ให้อาหารมีรสแปลก
- จ. ให้อภัยตามโอกาส

๖. ทิศเบื้องบน หมายถึง บุคคลที่เคารพนับถือของปวงชน คือพระสงฆ์เป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างมากต่อการดำเนินชีวิตของชาวพุทธ เพราะเป็นผู้คอยอบรมสั่งสอน และแนะนำให้ประพฤติปฏิบัติชอบในทางที่ถูกที่ควร จึงต้องปฏิบัติหน้าที่ต่อท่านให้ถูกต้องเพื่อให้ท่านสามารถดำรงชีพเพื่อรักษาธรรมไว้เพื่อประโยชน์และความสุขแก่สังคม โดยพระสงฆ์จะมีหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว
- ข. ให้ตั้งอยู่ในความดี
- ค. อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันดีงาม
- ง. อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- จ. บอกทางสวรรค์ให้

และผู้เป็นพุทธศาสนิกชนก็ควรแสดงความเคารพนับถือต่อพระสงฆ์ ตามหลักปฏิบัติดังนี้

- ก. จะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตา
- ข. จะพูดสิ่งใดก็พูดด้วยเมตตา
- ค. จะคิดสิ่งใดก็คิดด้วยเมตตา
- ง. เปิดประตูต้อนรับท่าน

จ. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔ และถวายปัจจัยเป็นเครื่องดำรงชีพ^{๓๒}

การปฏิบัติหน้าที่ต่อบุคคลอื่นนั้นเป็นสิ่งที่จะละเลยไม่ได้ เพราะมนุษย์ทุกคนจะต้องพึ่งพิงอาศัยกันและกัน トラบใดที่ยังดำเนินชีวิตอยู่ ก็ยังต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับผู้อื่น ยากที่จะหลีกเลี่ยง ดังนั้นต้องปฏิบัติหน้าที่ให้ดีและถูกต้อง จึงจะทำให้ชีวิตมีแต่ความปลอดภัยไปรุ่ง เป็นอยู่อย่างมีความสุขความสบาย แม้คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลก็ต้องปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ในสังคมเหมือนคฤหัสถ์ปุถุชน เช่น ทำการช่วยเหลือสงเคราะห์คน ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม และคนรอบข้าง ดังเช่นคฤหัสถ์ผู้บรรลุนิพพานในครั้งพุทธกาล คือ

ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้ร่วมปลูกต้นโพธิ์กับพระเจ้าปเสนทิโกศล ได้ร่วมสร้างที่พักชื่อว่าสพลมระ(เรือนไม้สน)ไว้ในวัดพระเชตุวัน^{๓๓} ท่านอนาถบิณฑิกะเป็นผู้มีความเอื้อเฟื้อแก่คนรอบข้าง คือท่านจะไปร่วมงานที่ได้รับเชิญจากชาวบ้านที่ทำบุญถวายทานแก่พระสงฆ์เป็นประจำ จนเป็นธรรมเนียมแบบอย่างของการทำบุญถวายทาน บ้านใดทำบุญถวายทานแก่พระสงฆ์ก็จะเชิญท่านไปร่วมงานและเชิญเป็นประธานดูแลความเรียบร้อยในงาน^{๓๔}

นอกจากนั้น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐียังได้ช่วยสงเคราะห์มิตรสหายให้มีโอกาสทำบุญในพระพุทธศาสนา โดยให้ช่วยเตรียมการต้อนรับพระพุทธเจ้าพร้อมภิกษุสงฆ์ ชักชวนมิตรสหายให้สร้างอารามและวิหาร ถวายทานแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ ทำให้มิตรสหายได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า^{๓๕} ท่านได้ช่วยสงเคราะห์ลูกชายโดยการจ้างให้ไปสมทานอุโบสถศีล ฟังธรรมวันละ ๑๐๐ กหาปณะ ทำให้ลูกชายได้บรรลุโสดาปัตติผลในพระพุทธศาสนา^{๓๖} สงเคราะห์หญิงรับใช้ชื่อปุลณณาให้บวชเป็นภิกษุณีจนกระทั่งได้บรรลุนิพพาน^{๓๗} สงเคราะห์คนเลี้ยงโคชื่อนันทะ ให้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จนได้บรรลุมรรคผล^{๓๘}

^{๓๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๖-๒๗๒/๑๖๔-๑๖๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖-๒๗๒/๒๑๒-๒๑๖.

^{๓๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑/๑, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๖๕.

^{๓๔} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๑-๑๔๓, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๒๐๓-๒๐๘.

^{๓๕} วิ.จู. (บาลี) ๓/๓๐๓/๓๗๗, วิ.จู. (ไทย) ๓/๓๐๓/๑๑๗, วิ.อ. (บาลี) ๓/๓๐๓/๓๒๔-๓๒๕, วิ.อ. (ไทย) ๓/๑๖๖-๑๖๘.

^{๓๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๗๘/๔๘, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๘/๘๘.

^{๓๗} พุ.เถรี.อ. (บาลี) ๒๕๓-๒๖๑, พุ.เถรี.อ. (ไทย) ๒/๔/๓๔๓.

^{๓๘} พุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๓๓/๑๔๕-๑๔๖, พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๓/๒๓๘-๒๓๙, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๒๕๖-๒๖๐, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๔๔๑-๔๔๔, พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๔๕-๑๕๑, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๔๔๑-๔๔๔.

ท่านจิตตคฤหบดีเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง เมื่อได้บรรลุลหกรรมแล้วท่านยังมีความเอื้อเฟื้อแก่คนทั่ว ๆ ไป สงเคราะห์คนรอบข้างด้วยวัตถุสิ่งของ อีกทั้งยังช่วยสงเคราะห์แสดงธรรมให้ฟังแก่คนทั่วไป จนได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นธรรมกถึก^{๓๙}

นางอุตตราเมื่อได้บรรลุลหกรรมแล้ว ได้แต่งงานกับบุตรเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ แต่ว่าสามีเป็นผู้นับถือนักบวชนอกพระพุทธศาสนา ไม่มีโอกาสทำบุญในพระพุทธศาสนา จึงได้จ้างหญิงบริการชื่อสิริมาให้มาอยู่บำเรอสามี เพื่อตนจะได้ไปถืออุโบสถรักษาศีลและทำบุญ นางสิริมาอยู่มา กลับหลงผิดคิดว่าตนเองเป็นภรรยาของบุตรเศรษฐี จึงแสดงอาการคูหมีนนางอุตตรา เดินไปที่ครัวถือหม้อเนยใสที่กำลังเดือดพล่านเทราดลงบนศีรษะนางอุตตรา แต่นางอุตตราไม่ได้รับอันตรายเพราะความมีเมตตาของนางและต้องการตอบแทนบุญคุณนางสิริมา จึงบอกให้นางสิริมาไปขอมาพระพุทธเจ้า นางสิริมาได้กระทำตามนั้นและได้รับฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธองค์จนได้บรรลุนิพพาน^{๔๐}

เห็นได้ว่า คฤหัสถ์ผู้บรรลุลหกรรมในพระพุทธศาสนานั้น เมื่อได้บรรลุลหกรรมแล้วก็อยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างดีเยี่ยม ดังเช่นท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีที่ช่วยเหลือชาวบ้านและร่วมงานสังคมต่าง ๆ จิตตคฤหบดีที่มีความเอื้อเฟื้อแก่คนทั่วไป และนางสิริมาผู้มีความเมตตาอนุเคราะห์นางสิริมาจนได้บรรลุลหกรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งนับว่าเป็นแบบอย่างเพื่อให้พุทธศาสนิกชนในปัจจุบันสามารถประพฤติปฏิบัติตามได้อย่างดีเยี่ยม

๓.๔ บทบาทด้านศาสนา

คฤหัสถ์คืออุบาสกและอุบาสิกาผู้บรรลุลหกรรม ได้เป็นกำลังสำคัญที่ทำให้พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรือง โดยให้การอุปถัมภ์พระสงฆ์ คือถวายอาหารบิณฑบาตและสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นต่าง ๆ เพื่อเป็นการอนุเคราะห์ให้ท่านสามารถดำรงอยู่ได้เพื่อทำหน้าที่ประกาศศาสนาอย่างแพร่หลาย นอกจากนี้ยังให้การช่วยเหลือพระพุทธศาสนาให้มีความมั่นคง คือสร้างเสนาสนะที่อยู่อาศัยและถาวรวัตถุสำคัญ ๆ ไว้ในพระพุทธศาสนามากมาย ช่วยชำระอธิภรณ์และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นภัยต่อพระพุทธศาสนาบ่อยครั้ง ที่สำคัญได้ช่วยแสดงธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประกาศคำสอนของพระพุทธเจ้าไปยังสถานที่ต่าง ๆ ได้รวดเร็วขึ้น มีส่วนร่วมในการทำให้เกิดพุทธชานูญตหลายประการ

^{๓๙} อ.จ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๕๐/๓๔๑.

^{๔๐} พ.วิ.อ. (บาลี) ๓๕, พ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๑๘.

ตั้งแต่พุทธกาลเป็นต้นมา กฤหัสถ์ผู้ได้รับบรรลัทธิธรรมในพระพุทธศาสนา ต่างก็มีบทบาทไม่น้อยไปกว่าภิกษุและภิกษุณี ท่านเหล่านั้นได้ช่วยกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และช่วยเผยแผ่หลักธรรมคำสอนทำให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคงเพิ่มขึ้นไปอีก เช่น

อนาถบิณฑิกเศรษฐีได้สร้างอารามชื่อว่าเชตวัน ในเมืองสาวัตถีถวายพระพุทธเจ้า เป็นอารามที่สำคัญและมีชื่อเสียงที่สุดในสมัยพุทธกาล เพราะพระพุทธเจ้าประทับที่อารามแห่งนี้มากกว่าสถานที่อื่น ๆ คือมาจำพรรษาอยู่ถึง ๑๕ พรรษา จึงทำให้พบชื่ออารามแห่งนี้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาอยู่เสมอ ๆ นอกจากนี้ท่านยังได้สร้างวิหารขึ้นอีกหลายหลัง ในบริเวณวัดพระเชตวัน เช่น สร้างซุ้มประตู ศาลา หอฉัน เรือนไฟ กัปปิยกุฏิ วัจจกุฏิ สถานที่จกรมโรงสำหรับจกรม บ่อน้ำ ห้องอาบน้ำ ศาลาเรือนไฟ สระโบกขรณี และมณฑป^{๔๐}

นางวิสาขา มหาอุบาสิกาได้รับจาคทรัพย์ในพระพุทธศาสนาถึง ๒๗ โกฏิ คือใช้ซื้อที่ดิน ๕ โกฏิ สร้างวิหาร ๕ โกฏิ ฆ้องวิหาร ๕ โกฏิ และได้ถวายภัตตาหารแก่ภิกษุสงฆ์ในเวลาเช้า พอถึงเวลาเย็นให้คนถือเกวียนต่าง ๆ และน้ำปานะ ๘ อย่างไปถวายภิกษุสงฆ์ ก่อนกลับบ้านก็จะฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้า นางเป็นผู้ที่มีความเสียสละมากในการถวายทาน พระพุทธองค์ได้ทรงยกย่องนางในฐานะผู้เป็นเลิศกว่าอุบาสิกาสาวิกาทั้งหลายทางถวายทาน

นางมีบทบาทสำคัญในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยศรัทธาที่มั่นคง เช่น การถวายผ้าอาบน้ำฝน ถวายภัตตาหารแก่ภิกษุผู้อาพาธ และถวายเครื่องใช้ที่ภิกษุสามารถนำติดตัวไปได้ เช่น ผ้าเช็ดปาก และได้ช่วยตัดสินอธิกรณ์ที่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา คือได้ช่วยตัดสินอธิกรณ์แก่ภิกษุณีสาวที่ตั้งครรภ์ก่อนบวช ประกาศความบริสุทธิ์ของภิกษุณี เป็นการช่วยรักษาพระพุทธศาสนาให้พ้นจากมลทินได้

อีกบทบาทหนึ่ง ที่นางวิสาขาได้ช่วยป้องกันความเสื่อมเสียของภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนา คือ นางได้เห็นพระอุทายีนั่งสนทนากับสตรีในที่ลับตาคนสองต่อสอง ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของบรรพชิต จึงพูดเตือนสติพระอุทายีให้นึกถึงสถานภาพของตนว่า การกระทำเช่นนั้นไม่เหมาะสมไม่ควรแก่เพศบรรพชิต แต่พระอุทายีไม่เชื่อคำเตือน ด้วยความหวังไขความมั่นคงของพระพุทธศาสนา นางจึงได้นำเรื่องนั้นไปบอกภิกษุ ภิกษุต่างพากันตำหนิพระอุทายี จนกระทั่งเรื่องราวทราบไปถึงพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์จึงทรงสอบถามพระอุทายีแล้วทรงวินิจฉัย และทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุนั่งในที่ลับตาและในที่ลับหูสองต่อสองกับสตรี^{๔๑}

^{๔๐} วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๐๗/๗๗, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๐๗/๑๑๗.

^{๔๑} วิ.ม. (บาลี) ๑/๔๔๓-๔๔๔/๓๓๒-๓๓๓, วิ.ม. (ไทย) ๑/๔๔๓-๔๔๔/๔๗๓-๔๗๕.

จากการศึกษา ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พระพุทธศาสนามีหลักธรรมทั้งด้านครอบครัว ด้านสังคม และด้านศาสนา คฤหัสถ์ผู้ที่ได้บรรลุนิพพานและมีได้บรรลุนิพพานสามารถนำมาประพฤติปฏิบัติในการดำรงชีวิตในปัจจุบันได้ ผู้ที่มีคุณธรรมมากก็ปฏิบัติได้มากกว่าผู้ที่มีคุณธรรมน้อย แต่ทุกคนสามารถพัฒนาศักยภาพของตนให้มีคุณธรรมสูงยิ่งขึ้นไปได้ เพราะหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นปฏิบัติได้มากก็มีผลานิสงส์มาก ดังตัวอย่างของคฤหัสถ์ผู้ที่ได้บรรลุนิพพานในครั้งพุทธกาลที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาที่สามารถนำมาเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตามได้อย่างดีเยี่ยม

บทที่ ๔

คติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

ในบทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอเรื่องภูมิ ๔ พร้อมทั้งคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลจำนวน ๑๒ คน เพื่อเป็นข้อมูลศึกษาค้นคว้าสืบต่อไป ก่อนจะกล่าวถึงภูมิ ๔ และคติภพของพระอริยบุคคล ผู้วิจัยขอแนะนำเสนอเรื่องโลกและกำเนิด ๔ ซึ่งเป็นเรื่องที่เชื่อมโยงกับภูมิ ๔ เป็นลำดับไป

๔.๑ เรื่องโลก

พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งในโลก มีเนื้อหาในอัครกัณฐสูตร พอสรุปได้ว่า ในอดีตกาลนานมาแล้ว โลกนี้ได้พินาศและอุบัติขึ้นมาใหม่ กระบวนการพินาศและอุบัติขึ้นมาใหม่ของโลกจะเกิดขึ้นซ้ำ ๆ อยู่เสมอ พอถึงยุคที่โลกจะพินาศ มนุษย์จะบำเพ็ญคุณธรรม ความดี บำรุงบิดามารดา ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตัวและเจริญพรหมวิหาร ๔ พอตายไปแล้วก็ไปบังเกิดเป็นอภัสสรพรหม จะคิดในเรื่องอะไรก็ได้ตั้งใจ มีปีติเป็นอาหาร มีรัศมีแผ่ชานออกจากกายตนเอง มีวิมานงดงามเป็นที่อยู่ ไม่มีเพศหญิงเพศชาย ต่อมาเมื่อโลกนี้เริ่มวิวัฒนาการขึ้นมาใหม่ และเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลนี้ เหล่าอภัสสรพรหมก็จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ โดยยังมีกายละเอียด นึกอยากได้อะไรก็ได้ตั้งใจปรารถนา มีปีติเป็นอาหาร เหาะไปในอากาศด้วยวิมานอันงดงามเหมือนเช่นที่อยู่ในอภัสสรภพ

ในขณะที่โลกวิวัฒนาการขึ้นมาใหม่ ๆ นั้น จักรวาลทั้งจักรวาลมีสภาพเป็นน้ำทั้งสิ้น มีแต่ความมืด ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ไม่มีดาวฤกษ์ทุกชนิด ไม่มีกลางวันและกลางคืน มนุษย์ที่จุติจากอภัสสรพรหมอาศัยอยู่ในโลกตอนนั้นไม่ปรากฏเพศหญิงเพศชาย แต่ก็รู้ตัวว่าเป็นมนุษย์ เมื่อเวลาผ่านไปนานจึงมีวันดินลอยอยู่บนน้ำ วันดินนั้นมีลักษณะเหมือนนมสดที่เคี้ยวให้งวดแล้วตั้งไว้ให้เย็นจับเป็นฝาลอยอยู่ข้างบน มีกลิ่น รส สี คล้ายกับเนยใสหรือเนยข้น อย่างดี มีรสอร่อยคุณน้ำผึ้ง ต่อมามนุษย์กลุ่มนั้นลงชิมวันดินนั้น เมื่อกินวันดินเป็นประจำ

ร่างกายหายก็เกิดขึ้น รัศมีกายหายไป ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ก็ปรากฏขึ้น จากนั้นดวงดาวต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นตามมา^๑

แต่ปัญหาเรื่องโลกไม่ว่าจะเป็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และสลายไปแห่งโลก พระพุทธศาสนาจะให้ความสำคัญน้อยมาก เพราะพุทธประสงค์คือต้องการให้สัตว์ทั้งหลายรู้จักความทุกข์ และวิธีปฏิบัติให้พ้นจากความทุกข์ เห็นได้จากการที่พระภิกษุมาทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า “อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ ความเห็นว่าโลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน...สิ่งเหล่านี้เราไม่พยากรณ์ แต่เราพยากรณ์ความเห็นที่ว่านี้ทุกข์ นี่เหตุเกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์...”^๒

การตรัสตอบปัญหาเรื่องโลก พระพุทธเจ้าจะตรัสในกระแสแห่งปฏิจกสมุปบาท ทรงมุ่งแสดงโลกภายในเท่านั้น ดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิด และความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟังความเกิดแห่งโลก เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิดความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ...ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างไรแล

ความดับแห่งโลก เป็นอย่างไร คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิดความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานั้นแลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ ... ภิกษุทั้งหลาย ความดับแห่งโลกเป็นอย่างไรแล”^๓

พระพุทธดำรัสทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงต้องการให้บุคคลหันมาสนใจเรื่องภายในตัวเอง ไม่ควรคิดฟุ้งซ่านถึงปัญหาเรื่องโลกภายนอกตัวเอง เมื่อมีการสนทนาเรื่องโลก ไม่ว่าจะในโลกภายในหรือโลกภายนอก พระพุทธเจ้าจะตรัสสรุปเรื่องโลกไว้ว่า “เราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก

^๑ ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๖๘-๘๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๓-๑๐๑, พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๘), *โลกทิปนี*. (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๓๖), จำนวนที่ ๑ อธิวัฒน์สิทธิ์, *สังคัมภีระตามแนวพุทธศาสตร์*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕) หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

^๒ ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๘/๑๐๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๘/๑๔๑.

^๓ ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๐๓/๘๒, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๓/๑๒๑-๑๒๒.

ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี่เอง”^๔ ซึ่งเป็นการแสดงโลกในความหมายของ อริยสัจ ๔ ประการ^๕

เรื่องโลกของพระพุทธศาสนาในยุคพุทธกาล จะเน้นเฉพาะโลกภายในตัวเองและมองโลกในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ตั้งอยู่ได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัย และดับไปเพราะเหตุปัจจัย แม้ตามพุทธประสงค์จริง ๆ จะไม่ให้ใส่ใจเรื่องโลกภายนอกตัวมากเกินไป แต่ก็ยังมีเป็นบางครั้ง ที่พระพุทธเจ้าทรงสนทนาเป็นการส่วนพระองค์ กับพระสาวกผู้ทรงคุณวุฒิถึงเรื่องโลกภายนอกตัว เป็นการแสดงให้เห็นกำลังของพระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย เช่นที่ตรัสกับพระอานนทว่า

“อานนท์ สหัสสีโลกธาตุเท่าโอกาสที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องทิศทั้งหลาย ให้สว่างรุ่งโรจน์ ในสหัสสีโลกธาตุนั้นมีดวงจันทร์ ๑,๐๐๐ ดวง มีดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง มีขุนเขาสีเนรุ ๑,๐๐๐ ลูก มีชมพูทวีป ๑,๐๐๐ มีอปรโคยานทวีป ๑,๐๐๐ มีอุตตรกรูทวีป ๑,๐๐๐ มีปุพพิเทหทวีป ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีท้าวมหาราช ๔,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราช ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นยามา ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นคูลิต ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นนิมมานรดี ๑,๐๐๐ มีเทวโลกชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ๑,๐๐๐ มีพรหมโลก ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่าสหัสสีโลกธาตุนานเล็ก โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยโลกธาตุนานเล็กนั้น นี้เรียกว่าสหัสสีโลกธาตุนานกลาง โลก ๑,๐๐๐ คุณด้วยสหัสสีโลกธาตุนานกลางนั้น นี้เรียกว่าสหัสสีโลกธาตุนานใหญ่...”^๖

จากเนื้อความข้างต้นนี้ ในยุคต่อมาได้มีการขยายความเพิ่มเติม มีการจัดแบ่งโลกทั้งในฐานะที่เป็นหมู่สัตว์ ในฐานะที่เป็นภูมิชั้นตามคุณภาพของจิต และในฐานะที่เป็นองค์รวมทั้งหมด โดยเฉพาะในฐานะที่เป็นองค์รวมนั้น แนวคำสอนนี้ครอบคลุมโลก ๓ ประเภท คือ

๑. สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่สภาวะธรรมทั้งปวงที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามเหตุปัจจัย

๒. สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์ หมายรวมทั้งสัตว์ในอบายภูมิ มนุษย์ เทวดา และหมู่พรหมทุกชั้น

^๔ อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๔๕/๕๔, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๕/๓๔.

^๕ อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๔๕/๓๔๕.

^๖ อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๘๑/๒๒๑, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๖-๓๐๗.

๓. โอกาสโลก โลกที่กำหนดด้วยโอกาสคือจักรวาลซึ่งเป็นสถานที่อยู่อาศัย ของหมู่ สัตว์และสรรพสิ่ง^๓

จากจุดนี้เอง ทำให้มีการพัฒนาเรื่องโลกอย่างพิสดารในยุคต่อ ๆ มา โดยจัดแบ่ง ประเภทเป็นภูมิตั้งแต่ระดับต่ำสุดไปถึงระดับสูงสุด จนทำให้เกิดมีคำถามตามมาอีกว่า “ในความเป็นจริงภูมิลำเนาอันคืออะไรกันแน่ มีอยู่ในฐานะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม

นอกจากนั้นพระพุทธศาสนายังมีหลักคำสอนเกี่ยวกับกำเนิดไว้ ๔ ประการ คือ

๑. อัมตชะกำเนิด สัตว์เกิดในไข่ ฟักออกมาเป็นตัว
๒. ชลาพุชะกำเนิด สัตว์เกิดในครรภ์ คลอดออกมาเป็นตัว
๓. สัมเสทชะกำเนิด สัตว์เกิดในถ้ำไคล หรือที่ขึ้นแฉะ
๔. โอปปาทิกะกำเนิด สัตว์เกิดผุดขึ้น โตเต็มตัวทันที ได้แก่ เทวดา สัตว์นรก เปรตและมนุษย์ต้นกัป^๔

โอกาสโลก(โลกอันเป็นที่อยู่)ซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่สัตว์ มีสัตว์อาศัยอยู่มากมายหลาย ชนิด ในกำเนิด ๔ นั้น หมู่สัตว์ที่มีรูปร่างหยาบ เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และตายไป สามารถมองเห็นได้ แต่หลังจากตายไปแล้ว สัตว์เหล่านั้นจะไปไหน ข้อนี้ไม่มีใครสามารถมองเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ของมนุษย์ปุถุชน ไม่เพียงแต่มองไม่เห็นประจักษ์ชัดถึงคติ ของสัตว์กายหยาบผู้ตายลงเท่านั้น แม้การเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และตายไปของสัตว์ที่มีร่างกายละเอียด คือสัตว์ในโอปปาทิกะกำเนิด ตาเนื้อของมนุษย์ก็ไม่สามารถมองเห็นได้เช่นกัน มีหลักฐานแสดงว่า พระอริยเจ้าผู้บริสุทธิ์ จากกิเลส สามารถมองเห็นหมู่สัตว์ที่มีกายละเอียดนี้ได้ ดังข้อความว่า “ท่านพระลักขณเถระและ พระโมคคัลลานเถระได้ลงมาจากภูเขาคิฆณภู เข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชฤห์ ท่านเห็นเปรต จึงแย้ม(ยิ้ม)ออกมานิดหนึ่ง พระลักขณเถระจึงถามว่า ท่านแย้มเพราะเหตุอะไร...”^๕

ท่านพระโมคคัลลานเถระแม้จะถูกถามก็ไม่บอกสาเหตุแห่งการแย้ม เพราะกลัวว่าท่าน พระลักขณเถระและคนเหล่านี้จะไม่เชื่อ เพราะเปรตเป็นสัตว์ที่มีร่างกายละเอียด คนทั่วไปมองไม่เห็น ท่านจึงขอตอบคำถามเฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้า เพื่อให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นพยาน ในเรื่องนี้ แม้พระพุทธเจ้าเองในวันที่ตรัสรู้ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นเปรตเช่นกัน แต่ไม่ตรัสบอกใคร เพราะทรงเกรงว่าคนอื่นไม่เชื่อ และการที่พวกเขาไม่เชื่อนั้นจะทำให้พวกเขาสูญเสียประโยชน์ เพราะมนุษย์ปุถุชนไม่สามารถมองเห็นได้เช่นกับพระองค์ พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงกำลังสติปัญญา

^๓ วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๓๖/๒๒๓-๒๒๔.

^๔ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๕๒/๑๑๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^๕ วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๒๘-๒๓๐/๑๕๕-๑๖๔, วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๒๘-๒๓๐/๒๒๐-๒๔๔.

ของพระองค์ว่า “ตลาคดข่อมเห็นหมูสัตว์ที่กำลังจูดิ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่องจักขุของมนุษย์ ข่อมรู้ชัดถึงหมูสัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยกายทุจริต วาจิทุจริต มโนทุจริต...”^{๑๐}

พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญเรื่องกำเนิด โดยเฉพาะ “โอปปาติกะกำเนิด” หมูสัตว์ ในชลาพุชะกำเนิด อัมตชะกำเนิด และสังเสทชะกำเนิด เกิดขึ้น ดำรงอยู่และตายไป ข่อมปรากฏ ประจักษ์แก่ประสาทสัมผัส มนุษย์จึงเชื่อว่ามีอยู่จริง เป็นจริง เมื่อพูดถึงโลกคือหมูสัตว์ในชลาพุชะกำเนิด อัมตชะกำเนิด และสังเสทชะกำเนิด ข่อมสามารถเข้าใจกันได้ง่าย เพราะเคยประจักษ์แก่ประสาทสัมผัสมาแล้ว แต่เมื่อพูดถึงโลกคือหมูสัตว์ในโอปปาติกะกำเนิด คือ เทวดา สัตว์นรก เปรต และมนุษย์ต้นกัป มักมีคำถามตามมาว่า กำเนิดเหล่านั้นคืออะไร อยู่ที่ไหน มีการวิเคราะห์ ไปในรูปแบบต่าง ๆ และเป็นไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเมื่อมีการนำทฤษฎีปรโลกมาเทียบเคียง บางกลุ่มมีข้อสรุปว่า สัตว์ในโอปปาติกะกำเนิดก็คือสัตว์ที่อาศัยอยู่ในปรโลกนั่นเอง แต่บางกลุ่มมีข้อสรุปว่า คำว่า “ปรโลก” ไม่ได้หมายถึงโลกของสัตว์ในโอปปาติกะกำเนิด แต่เป็นโลกของมนุษย์ที่จะถึงในวันข้างหน้า^{๑๑} ข้อสรุปทั้ง ๒ นี้สามารถนำมาเชื่อมต่อกันได้ เมื่อมีการตีความหมายของคำว่า “ปรโลก” เป็น ๒ นัย คือ

๑. ปรโลก หมายถึง โลกหน้า คือสถานที่ที่มนุษย์และสัตว์อื่นที่ยังมีกิเลสต้องไปเกิด หลังการตายจากความเป็นมนุษย์หรือความเป็นสัตว์นั้น ๆ

๒. ปรโลก หมายถึง โลกอื่น คือสถานที่อยู่อาศัยของสัตว์ในแต่ละกำเนิด โลกของสัตว์ในชลาพุชะกำเนิด เป็นโลกอื่นของสัตว์ในอัมตชะกำเนิด สังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิด ในขณะที่เดียวกัน โลกของสัตว์ในอัมตชะกำเนิด เป็นโลกอื่นของสัตว์ในชลาพุชะกำเนิด สังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิด สัตว์ในแต่ละกำเนิดก็จะมองสัตว์ในกำเนิดอื่นจากกำเนิดของตนว่า “เป็นโลกอื่น” อย่างนี้^{๑๒}

^{๑๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๔๘/๑๐๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๗.

^{๑๑} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑) หน้า ๗๓-๗๔.

^{๑๒} พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา, “นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓).

ปรโลกคืออะไร

ปรโลก ถ้าถือเอาตามรูปศัพท์ก็มีความหมายว่า “โลกอื่น” หรือ “โลกหน้า” (ปร-อื่น, สูงสุด, เบื้องปลาย, อยู่หน้า) ถ้ามองในฐานะเป็นสถานที่ที่เราจะต้องไปเกิดหลังจากตายลงในโลกมนุษย์นี้ คำว่า “ปรโลก” ก็หมายความว่า “โลกหน้า” แต่ถ้ามองในฐานะเป็นสถานที่อีกแห่งหนึ่งที่มีอยู่แม้ในขณะที่เรายังมีชีวิตอยู่ คำว่า “ปรโลก” ก็หมายถึง “โลกอื่น” ในการไตร่ตรองศาสนาสิก พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “ปรโลก” อยู่เสมอ ๆ เมื่อพระองค์ตรัสสอนถึงหลักความดีและความชั่ว ข้อความในพระไตรปิฎกมีหลายตอนที่อ้างถึงพระพุทธพจน์ และคำของพุทธสาวกว่าด้วยเรื่อง ปรโลก โดยเฉพาะที่ว่าด้วยผลของกรรมดีและกรรมชั่ว ที่บุคคลจะได้รับหลังจากตายลง เช่น

ทุกตัวอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกนี้และในโลกอื่น(ปรโลก)

ทั้งหมดมีอวิชา(ความไม่รู้)เป็นมูลเหตุ
เกิดขึ้นด้วยความปรารถนาและความโลภ^{๑๓}

โจรผู้ทำกรรมถูกเขาจับได้ตรงทาง ๓ แยก
ย่อมเดือดร้อนเพราะกรรมของตน จันใด
หมู่สัตว์ผู้ทำกรรมชั่ว ตายไปแล้ว
ย่อมเดือดร้อนในโลกหน้าเพราะกรรมของตน จันนั้น^{๑๔}

สตรีมีความประพฤติชั่วเป็นมลทิน
ผู้ให้มีความตระหนี่เป็นมลทิน
บาปธรรมเป็นมลทินทั้งในโลกนี้และโลกหน้า
มลทินที่ยิ่งกว่ามลทินนั้นคืออวิชา^{๑๕}

^{๑๓} ยา กาจิมมา ทุกคคิโย
อวิชชามูลกา สพฺพา
(ไทย ๒๕/๔๐/๓๘๘)

อสุมี โลเก ปรมฺหิ จ
อิจฺฉาโลกสมฺมุสฺสยา. (พ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๔๐/๒๖๒, พ.อิตติ.

^{๑๔} โจโร ยถา สฺนุธิมฺเข คหิโต
เอวํ ปชา เปจฺจ ปรมฺหิ โลเก
(ไทย ๒๖/๓๘๖/๔๓๑)

สกมฺมฺนา หลณฺญติ ปาปฺชฺมโม
สกมฺมฺนา หลณฺญติ ปาปฺชฺมโม. (พ.เถร. (บาลี) ๒๖/
๓๘๖/๓๘๖, พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๘๖/๔๓๑)

^{๑๕} มลิตฺถิยา ทฺวจฺจริตํ
มลา เว ปาปกฺกา ฐมฺมา
ตโต มลา มลตรํ
(ไทย ๒๓/๑๕/๒๔๑)

มจฺเจรํ ททโต มถํ
อสุมี โลเก ปรมฺหิ จ
อวิชฺชาปรมํ มลนฺติ. (อ.อ.อ.อ. (บาลี) ๒๓/๑๕/
๑๖๑, อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๑๕/๒๔๑)

จากข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเหล่านี้ เป็นคำตอบได้เป็นอย่างดีต่อปัญหาที่ว่า “ปรโลกคืออะไร ปรโลกมีจริงหรือไม่” แม้ทฤษฎีเกี่ยวกับปรโลกจะยังเป็นข้อถกเถียงกันอยู่ แต่พระพุทธประสงฆ์ที่แท้จริงนั้นก็เพื่อต้องการให้เชื่อเรื่องปรโลก (โลกหน้า, โลกอื่น) เพราะเป็นบันไดขั้นแรกที่ทำให้มนุษย์เริ่มทำความดีและทำไปอย่างมีความหวัง เชื่อว่าเป็นการทำให้ตัวเองปลอดภัยทุกกาลเวลา ถึงกับมีพุทธคำรัสชกขวนว่า

บุคคลทำกรรมใดทางกาย

ทางวาจา หรือทางใจ

กรรมนั้นแลเป็นสมบัติของเขา

ทั้งเขาจะนำกรรมนั้นไปได้

อนึ่งกรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป

ดุจเงาติดตามตัวไป ฉะนั้น

เพราะฉะนั้น บุคคลควรทำความดี

สะสมไว้เป็นสมบัติในโลกหน้า

เพราะบุญเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า^{๑๖}

ความเชื่อเรื่องโลกหน้า เป็นความเชื่อที่สำคัญ เพราะในระบบพุทธธรรม ศรัทธาเป็นกระบวนกรขั้นต้นในการที่จะพัฒนาปัญญาในเรื่องนั้น ๆ ความเชื่อเรื่องโลกหน้าเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เกื้อกูลทำให้คนมีหลักตั้งตัว เป็นกำลังเหนียวรั้ง และต้านทานไม่ให้มัวเมาความชั่วในปัจจุบัน แต่ให้รู้จักเตรียมตัวเตรียมใจเพื่อความปลอดภัยในปัจจุบันและเพื่ออนาคตที่ดีกว่า

นรกและสวรรค์เป็นองค์ประกอบของสังสารวัฏ

ความสำคัญของนรกและสวรรค์ เมื่อเปรียบเทียบกับศาสนาอื่นแล้ว พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ ก็เป็นสถานที่เวียนเกิดเวียนตายของสัตว์ชีวิตของมนุษย์เดินทางไปในสังสารวัฏ มีหมุนขึ้นหมุนลง ตกนรกแล้วต่อไปถ้ามีกรรมดีก็กลับไปขึ้นสวรรค์ มาเกิดเป็นมนุษย์หรือที่เกิดเป็นพรหมด้วยอำนาจการบำเพ็ญทานสมบัติน ต่อไปสิ้นบุญแล้วกลับไปตกนรกเพราะมีกรรมชั่วในภายหลังก็ได้

^{๑๖} ต.ส. (บาลี) ๑๕/๑๓๑/ ๑๑๑.(ต.ส.) (ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๕-๑๖๐.

นรกและสวรรค์จัดอยู่ในประเภทสิ่งที่พิสูจน์ไม่ได้สำหรับคนสามัญ คือจะพิสูจน์ว่ามี ก็ยังเอามาแสดงให้เห็นประจักษ์ไม่ได้ จะพิสูจน์ว่าไม่มีก็ยังไม่สามารถแสดงให้เห็นได้ว่าไม่มีอย่างไร การพิสูจน์ปรากฏการณ์ทั้งหลายให้ประจักษ์ชัดนั้น ถ้าเป็นรูปต้องพิสูจน์ให้เห็นด้วยตา ถ้าเป็นเสียงต้องพิสูจน์ให้ได้ยินด้วยหู ถ้าเป็นกลิ่นต้องพิสูจน์ด้วยจมูก ถ้าเป็นรสต้องพิสูจน์ด้วยลิ้น ถ้าเป็นสัมผัสต้องพิสูจน์ด้วยกาย ถ้าเป็นธรรมารมณ์(ความคิด)ต้องพิสูจน์ด้วยใจ^{๑๓} ผู้วิจัยพบว่าเรื่อง นรกและสวรรค์มี ๓ ระดับ คือ

๑. นรกและสวรรค์หลังจากตายแล้ว
๒. นรกและสวรรค์ที่อยู่ในใจ
๓. นรกและสวรรค์แต่ละขณะจิต

สรุปรวมมี ๒ สถานะ คือ เป็นสถานที่และเป็นภาวะทางจิตใจ เป็นอันยอมรับทั้ง ๒ สถานะ ดังข้อความว่า

“...ไม่ว่านรกและสวรรค์ข้างหน้า หรือนรกและสวรรค์เวลานี้ มันอยู่ที่อายตนะรับรู้ นี้เอง ถ้าเอาสาระแล้วมันไม่ได้ไปไหนเลย อยู่แค่นี้เอง ตกลงว่าเราจะต้องรู้จักนรกและสวรรค์ทั้ง ๓ ระดับ และแก่นที่แท้ของนรกและสวรรค์มันอยู่ที่ระดับที่ ๓ ที่ว่านี่ นรกและสวรรค์ระดับที่ ๑ หลังจากตายเป็นเรื่องไกลตัวยังไม่ได้รับ ปัจจุบันเรายังไม่รู้สึกละแล้วมันยังเนื่องไปจากปัจจุบันด้วย ต้องสร้างปัจจุบัน ต่อมาก็ระดับที่ ๒ สวรรค์ในอก นรกในใจ มันก็อยู่ที่ชีวิตที่สร้างภูมิระดับจิตในปัจจุบัน แต่ยังเป็นเรื่องที่ยังเป็นครั้งคราว เอาเฉพาะที่เป็นเรื่องใหญ่ พอมาระดับที่ ๓ ก็ละเอียดลออ เป็นไปอยู่ประจำตลอดเวลา ที่รับอารมณ์ขณะนี้”^{๑๔}

^{๑๓} พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปญฺโญ), กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๕๓-๕๔.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๑๐๘.

๔.๒ ภูมิในพระพุทธศาสนา

ความหมายของคำว่า “ภูมิ”

คำว่า ภูมิ หมายถึง พื้นเพ,พื้น,ชั้น,แผ่นดิน,ชั้นแห่งจิต,ระดับจิต,ระดับชีวิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนฺติ เอตถาติ ภูมิ^{๑๙} มีความหมายว่าสถานที่อยู่ของสัตว์ พระอนุรุทธาจารย์^{๒๐}ได้แสดงจิตตามภูมิชั้นไว้ ๔ ประเภท คือ (๑) กามาวจรจิต หมายถึงจิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ชั้น (๒) รูปาวจรจิต หมายถึงจิตที่เป็นไปในรูปภูมิคือพรหมโลก ๑๖ ชั้น (๓) อรูปาวจรจิต หมายถึงจิตที่เป็นไปในอรูปภูมิคือพรหมอรูปภูมิทั้ง ๔ ชั้น (๔) โลกุตตรจิต หมายถึงจิตที่พ้นจากโลก ไม่มีภูมิเป็นของตนเอง ความจริงก็คือจิตของผู้บรรลुरुธรรมซึ่งอยู่ในกามภูมิและภูมิอื่น ๆ โดยสรุป ภูมิมี ๒ ประเภท คือ

๑. ฐานภูมิ ที่อยู่ของสัตว์โลก ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ
๒. วัตถภูมิ สภาวะของจิต ได้แก่ โลกุตตรภูมิ (โลกุตตรจิต)^{๒๑}

ภูมิเป็นสถานที่ซึ่งสรรพสัตว์ทั้งหลายจะต้องไปตามบุญกรรม ที่ได้กระทำมาในอดีตกาลผ่านมานับไม่ถ้วน แม้ผู้ที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา ถ้าหากทำความดีก็สามารถไปยังภูมิต่าง ๆ ได้ แต่ก็เพียง ๓ ภูมิต่างนั้น คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ดังที่มีปรากฏในคัมภีร์ คือเรื่องของอาหารดาบสและอุทกดาบส^{๒๒} ซึ่งเคยเป็นอาจารย์สอนเจ้าชายสิทธัตถะก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ท่านได้ไปเกิดยังพรหมโลก ถึงแม้ว่าจะไปเกิดยังภูมิทั้ง ๓ แต่ก็ไม่มีทางสิ้นสุดในการเวียนว่ายตายเกิดไปได้ ส่วนพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่โสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล และอนาคามีบุคคลถึงยังมีการเวียนว่ายตายเกิด แต่ก็มีส่วนที่พิเศษแตกต่างจากบุคคลเหล่านี้เป็นอย่างมาก คือพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา เช่น พระโสดาบันบุคคลถึงไปเกิดในกามาวจรภูมิ ก็จะไม่ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ภูมิอย่างต่ำสุดก็จะเกิดเป็นมนุษย์ และก็จะเวียนว่ายตายเกิดอีกเพียง ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง หลังจากนั้นท่านก็จะประพฤติปฏิบัติต่อไป

^{๑๙} รูปสิทธิ. (บาลี) ๖๕๑/๔๘๘,พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต),พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,๒๕๔๖ หน้า ๑๗๕.

^{๒๐} พระอนุรุทธาจารย์เป็นพระเถระชาวลัทธิกา มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นผู้แต่งคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ,ปรมัตถวินิจจัย,นามรูปปริจเฉท (ดูรายละเอียดบทนำในอภิธรรมมสังคหะ-อภิธรรมมสังคหฎีกา หน้า ๓๒).

^{๒๑} อภิสงฺกห. (บาลี) ๓/๑,วิภาวินฎีกา (บาลี) ๓/๑๖๗,พระคันธสารากวีวงศ์,แปล อภิธรรมมสังคหะและปรมัตถทีปนี,(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศาลกุด, ๒๕๔๖),หน้า ๒,๑๕๔-๑๖๑.

^{๒๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐/๑๐,วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐/๑๕-๑๖,วิ.อ. (บาลี) ๓/๑๐/๑๖.

จนสามารถหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด คือทำลายกิเลสทั้งหลายได้สิ้นเชิง โดยเฉพาะภูมิ
สุดท้ายคืออปริยาปนภูมิหรือโลกุตตรภูมินั้นในศาสนาอื่นไม่มี มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น
เพราะผู้ที่ไปถึงภูมินี้ได้จะต้องหมดกิเลสโดยสิ้นเชิง ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกจะมีนิพพาน
เป็นที่สุด ตัดขาดวิภวสงสารได้ ท่านเปรียบเทียบกับผู้ที่บรรลอรหัตผลเมื่อนิพพานแล้วก็เหมือนกับ
ไฟที่หมดเชื้อจะไม่มีใครลุกโพล่งขึ้นมาอีกขณะนั้น^{๒๓}

ภูมิในพระพุทธศาสนานั้นแบ่งออกเป็น ๔ ระดับ คือ

- กามาวจรภูมิ หมายถึงชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม คือ ชั้นชัฏ ชาติ อายตนะ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณที่ท่องเที่ยวอยู่ในภูมินี้ นับเนื่องอยู่ในภูมินี้ ในระหว่างนี้ หมายถึง
อเวจีรก จนถึงเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เป็นภูมิระดับจิตที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือมี
ความเกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ มีทั้งหมด ๑๑ ภูมิ ได้แก่

๑. มนุษย์ภูมิ หมายถึงสถานที่เกิดของมนุษย์ คือ ชมพูทวีป ปุพพิเทททวีป
อปรโคยานทวีป และอุตตรกุรุทวีป ในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาได้พรรณนาที่อยู่ของมนุษย์ไว้ว่า
มีเนื้อที่ประมาณ ๓,๐๐๐ โยชน์ มีนคร ๘๔,๐๐๐ นคร มีกุสาวติราชธานีเป็นเมืองหลวง และมีแคว้น
แคว้น คาม นิคม ชนบท เหมาะสมกับนครเหล่านั้น เรียงรายด้วยแม่น้ำที่ไหลไปหลายพันสาย
สมบูรณ์ด้วยอุทยานและป่าไม้^{๒๔} บรรดาทวีปทั้ง ๔ นั้น ชมพูทวีปมีเนื้อที่ประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์
อเวจีมหานครก็เหมือนกัน เมืองของท้าวสักกะในดาวดึงส์เทวโลกก็เหมือนกัน ปุพพิเทททวีป
มีเนื้อที่ ๕,๐๐๐ โยชน์ อุตตรกุรุทวีปมีเนื้อที่ ๘,๐๐๐ โยชน์ อปรโคยานทวีปมีเนื้อที่ ๗,๐๐๐ โยชน์^{๒๕}

พวกมนุษย์ชาวชมพูทวีปไม่มีกำหนดอายุ บางคราวมีอายุ ๑ อสงไขยกับบ้าง ๑๐ ปี
บ้าง ที่เป็นเช่นนั้นเพราะบางคราวมีศีลดี บางคราวทุศีล ในเวลามีศีลดีอายุก็มาก เวลาทุศีลอายุ
ก็สั้น พวกมนุษย์ชาวปุพพิเทททวีปมีอายุ ๗๐๐ ปี พวกมนุษย์ชาวอปรโคยานทวีปมีอายุ ๕๐๐ ปี
พวกมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปมีอายุ ๑,๐๐๐ ปี^{๒๖}

^{๒๓} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๕๑/๔๔๓,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๑/๕๖๕-๕๖๒,บุ.เถรี.(บาลี) ๒๖/๑๑๖/
๔๔๗,บุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๑๑๖/๕๗๔.

^{๒๔} ชินา.ฎีกา (บาลี) ๖๕.

^{๒๕} วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๗/๒๒๖,ชินา.ฎีกา (บาลี) ๗๑

^{๒๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๑/๑๗๓,ที.ปา (ไทย) ๑๑/๒๘๑/๒๒๕,พระสังฆมณฑลสังคหกรรม, ธรรมจริยะ,
ปรมัตถ์สังคหกรรม มหาอภิธรรมสังคหกรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทฺธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๖๗-๗๓.

๒. สวรรค์ภูมิ หมายถึงเมืองของเทวดา มีสถานที่อันเป็นที่พิศ มีหุทิพย์ และมีอาหารทิพย์^{๒๗} เหล่าเทวดามีวิมานที่อยู่อาศัยเกิดมาจากบุญกุศลที่ตนได้ทำมา ด้วยการให้ทาน รักษา ศีลและเจริญภาวนา^{๒๘} โลกสวรรค์นั้นแบ่งออกเป็น ๒๖ ชั้น โดยแยกเป็นสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ ชั้นรูปาวจร ๑๖ และชั้นอรุฬาวจร ๔ สวรรค์ภูมิในที่นี้หมายถึงสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ ชั้น^{๒๙} คือ

๒.๑ จาตุมหาราชิกาภูมิ คือสวรรค์ที่มีท้าวมหาราชทั้ง ๔ ปกครอง สวรรค์ชั้นนี้ ตั้งอยู่ตอนกลางแห่งภูเขาสิเนรุราช มีท้าวมหาราชทั้ง ๔ ปกครอง คือ ท้าวธตรัฐมหาราชทรงมีอำนาจปกครองทางทิศตะวันออก และทรงเป็นอธิบดีปกครองหมู่คนธรรพ์ ท้าววิรูปหคมหาราช ทรงมีอำนาจปกครองทางทิศใต้ และทรงเป็นอธิบดีปกครองหมู่กุมภัณฑ์ ท้าววิรูปักษ์มหาราช ทรงมีอำนาจปกครองทางทิศตะวันตก และทรงเป็นอธิบดีปกครองหมู่นาค ท้าวเวสัณห์มหาราช ทรงมีอำนาจปกครองทางทิศเหนือ และทรงเป็นอธิบดีปกครองหมู่ยักษ์^{๓๐}

ชั้นจาตุมหาราชิกานี้ยังมีเทวดาที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครองของท้าวมหาราชทั้ง ๔ อีก ๘ จำพวก คือ (๑) ปัพพัตถุญกเทวดา คือเทวดาที่อาศัยอยู่บนภูเขาทั้งหลาย (๒) อากาศัญญกเทวดา คือเทวดาที่อาศัยอยู่ในอากาศ (๓) จิตฺตยาปโทลิกเทวดา คือเทวดาที่มีความเพลิดเพลินในการบริโภคกามคุณ จนลืมบริโภคอาหารแล้วจู้ติ(ตาย)ไป (๔) มโนปโทลิกเทวดา คือเทวดาที่มีคุณธรรมน้อย มีปกติจู้ติไปด้วยอำนาจแห่งความโกรธ (๕) สีตลาหกเทวดา คือเทวดาที่มีหน้าที่ทำอากาศเย็นให้เกิด^{๓๑} (๖) อุณหวลาหกเทวดา คือเทวดาที่มีหน้าที่ทำอากาศร้อนให้เกิด^{๓๒}

^{๒๗} ราชบัณฑิตยสถาน,พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒. (กรุงเทพฯ : ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นติ้ง, ๒๕๔๖ หน้า ๕๔๐.

^{๒๘} บ.วิ.อ. (บาลี) ๑-๑๓๕/๕-๗๗,บ.วิ.อ. (ไทย) ๒๖/๑-๑๒๕/๑-๑๖๕.

^{๒๙} ต.ม. (บาลี) ๑๕/๑๐๘๑/๓๖๕,อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๐๒๓/๕๑๔-๕๑๖,อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๓/๖๓๐-๖๓๑,ชินนาฎีกา (บาลี) ๘๓-๘๑,วิสุทธ.๑/๑๖๒/๒๔๕.

^{๓๐} พระสังฆมมโชติกะ รัชมาจริยะ,ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธ, ๒๕๔๐) หน้า ๗๗-๘๔,กรมศิลปากร,ไตรภูมิพระร่วงของพระญาณไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา,๒๕๐๕) หน้า ๕๘-๑๐๐.

^{๓๑} ต.บ. (บาลี) ๑๗/๕๕๐/๒๑๖,ต.บ. (ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๕.

^{๓๒} ต.บ. (บาลี) ๑๗/๕๕๐/๒๑๖,ต.บ. (ไทย) ๑๗/๕๕๐/๓๖๑.

(๗) จันทิมเทวดา คือเทวดาที่มีวิมานอยู่ในบริเวณจันทร่มณฑล^{๓๓} (๘) สุริยเทวดา คือเทวดาที่มีวิมานอยู่ในบริเวณสุริยมณฑล^{๓๔}

๒.๒ ดาวดิ่งส์ภูมิ คือสวรรค์อันเป็นแดนแห่งเทพ ๓๓ ซึ่งมีท้าวสักกะเป็นใหญ่ สวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่บนยอดเขาสิเนรุ เป็นภูมิที่อยู่ของทวาริบดี ๓๓ พระองค์ ภายใต้การปกครองของท้าวอมรินทร์ราชิราชผู้ทรงธรรม มีสุทนต์สนครตั้งอยู่กลางยอดเขา ปรากฏปราสาทล้วนแล้วด้วยรัตนอันเป็นทิพย์ แวดล้อมด้วยกำแพงแก้ว มีประตูทิพย์ ๑,๐๐๐ ประตู มีรัศมีสว่างไสวอยู่เหนือประตูทุกบาน กลางสุทนต์สนครมีไพชยนต์ปราสาทพิมาน ประดับด้วยรัตนะ ๗ ประการเป็นที่ประทับของท้าวอมรินทร์ราชิราช ปกครองเทพบุตรเทพธิดาในดาวดิ่งส์และจาตุมหาราชิกา ในสวรรค์ชั้นนี้มีอุทยาน ๔ แห่ง คือ นันทวัน จิตรลดาวัน มิสกวัน และปารุสกวัน อยู่ในทิศทั้ง ๔ แต่ละอุทยานมีสระโบกขรณีแห่งละ ๒ สระ^{๓๕}

๒.๓ ยามาภูมิ คือสวรรค์ที่เป็นแดนแห่งเทพผู้ปราศจากความทุกข์ สวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่กลางนภากาศเหนือสวรรค์ชั้นดาวดิ่งส์ มีพระสุยามเทวาริราชทรงเป็นทวาริบดี ในชั้นนี้มีเทวดาประเภทอากาศัญญูเทวดาประเภทเดียว มีปราสาทวิมานล้วนแล้วไปด้วยเงินและทอง มีอุทยานทิพย์และสระโบกขรณีอันเป็นทิพย์อยู่มากมายเช่นเดียวกับสวรรค์ชั้นดาวดิ่งส์ แต่ประณีตสวยงามกว่ามาก ในสวรรค์ชั้นนี้ไม่ปรากฏแสงของพระอาทิตย์หรือแสงของพระจันทร์ เทวดาทั้งหลายมองเห็นกันและกัน การที่จะรู้กลางวันและกลางคืน รู้ได้จากดอกไม้ทิพย์ที่มีอยู่ในสวรรค์นั่นเอง หากดอกไม้ทิพย์บานก็เป็นสัญลักษณ์ให้รู้ว่าเป็นเวลากลางวัน หากดอกไม้ทิพย์ร่วงก็เป็นสัญลักษณ์ว่าเป็นเวลากลางคืน^{๓๖}

^{๓๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๐/๕๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๐/๕๖, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕๐/๑๐๓.

^{๓๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๑/๕๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๑/๕๗, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕๑/๑๐๔.

^{๓๕} พระสังฆมณฑลชัชวาลย์ ธรรมสาร, *ปรมัตถ์โลกิยะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๘๔-๘๘, กรมศิลปากร, *ไตรภูมิพระร่วงของพระญาติไทย*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕) หน้า ๑๐๐.

^{๓๖} พระสังฆมณฑลชัชวาลย์ ธรรมสาร, *ปรมัตถ์โลกิยะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๘๕-๑๐๐, พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวโร ป.ช.ธ), *ภูมิวิลาสินี*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๒๔), หน้า ๓๔๕-๓๕๐; กรมศิลปากร, *ไตรภูมิพระร่วงของพระญาติไทย*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕) หน้า ๑๑๑, พระครูวินัยธรสุเทพ อภิภูจน (ทับทิมเทศ), "การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเทวดาในพระพุทธรศาสนาเถรวาท". *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๗).

๒.๔ **คฤติดาณุมิ** คือสวรรค์ที่เป็นแดนแห่งเทพผู้เฝ้าอ้อมด้วยสิริสมบัติของตน สวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่ในนภากาศเหนือสวรรค์ชั้นยามาสูงขึ้นไปอีก เป็นที่สถิตอยู่ของผู้ที่มีความยินดี อยู่เป็นนิตย์ โดยมีพระสันคฤติเตวาธราชทรงเป็นอธิบดี ในสวรรค์ชั้นนี้มีวิมาน ๓ ชนิด คือ รัตนวิมาน สุวณฺณวิมาน และรชตวิมาน สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตอยู่ของเทพบุตรโพธิสัตว์ ทุกพระองค์ ก่อนที่จะมาอุบัติในมนุษย์โลกเพื่อตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ คฤติตสวรรค์ เป็นภพที่สถิตอยู่แห่งปวงเทพเจ้าทั้งหลายผู้สนใจในธรรม สวรรค์ชั้นคฤตินี้จึงเป็นสถานที่อยู่ ของเหล่าเทพที่มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ มีจิตใจสูงส่งด้วยคุณธรรม^{๓๓}

๒.๕ **นิมมานรดีภูมิ** คือสวรรค์ที่เป็นแดนแห่งเทพผู้ยินดีในการเนรมิต เป็นสวรรค์ที่มีความเพลิดเพลินในกามคุณที่เนรมิตขึ้นตามความพอใจของตนเอง สวรรค์ชั้นนี้อยู่ เหนือสวรรค์ชั้นคฤติ เป็นที่สถิตอยู่ของปวงเทพ ผู้มีความยินดีเพลิดเพลินในกามคุณอารมณ์ ที่เนรมิตขึ้นตามความพอใจของตนเอง มีท้าวนิมิตเตวาธราชทรงเป็นอธิบดี มีวิมาน อุทยาน และสระโบกขรณีเป็นต้นเหมือนกับคฤติดาณุมิทุกอย่าง แต่สวยงามและประณีตกว่า ทุก ๆ วิมาน จะมีกำแพงแก้วและกำแพงทองล้อมรอบ พื้นภูมิภาคก็เป็นทองคำบริสุทธรีราบเรียบเสมอกัน เทวดา ในชั้นนี้มีรัศมีรุ่งเรือง เปล่งออกมาจากกายทิพย์ของตน หากมีความปรารถนาจะเสวยสุข ด้วยกามคุณใด ก็เนรมิตได้เองตามความพอใจของตน^{๓๔}

๒.๖ **ปรนิมมิตตวสวัตติภูมิ** คือสวรรค์ที่เป็นแดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไป ในสมบัติที่มีผู้เนรมิตให้ สวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่เหนือสวรรค์ชั้นนิมมานรดี เป็นที่สถิตอยู่ของเทพที่มีความยินดีในกามคุณอารมณ์ที่ผู้อื่นเนรมิตให้ ตามความต้องการของตน มีปราสาทวิมาน สระโบกขรณี และอุทยานที่สวยงามวิจิตรยิ่งกว่าสวรรค์ทุกชั้นข้างต้น ในชั้นนี้มีเขตการปกครอง ๒ แดน คือ แดนของเทวดาและแดนของมาร โดยแดนของเทวดาเป็นที่สถิตอยู่ของเทวดาที่เป็น สัมมาทิภูฏี มีท้าวปรนิมมิตเตวาธราชทรงเป็นอธิบดี ส่วนแดนของมารเป็นที่สถิตอยู่ของเทวดา ที่เป็นมิถาทิภูฏี มีท้าวปรนิมมิตตวสวัตติมารทรงเป็นอธิบดี เทวดาทั้งสองแดนนี้มีเขตแดนกัน ระหว่างกลาง ต่างฝ่ายต่างอยู่ เทวดาที่มาอุบัติในสวรรค์ชั้นนี้ต่างก็เสวยทิพย์สมบัติที่ประณีต

^{๓๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมสาร, ปรนิมมิตตวสวัตติภูมิ มหาอภิธรรมัตถสังคหณี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑๑.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

กว่าสวรรค์ชั้นอื่น ๆ เมื่อมีความต้องการเสวยกามคุณ พวกเทวดาผู้รับใช้ก็จัดการเนรมิตให้ตามความประสงค์^{๓๙}

จากการศึกษาพบว่า เทวดาจะสิ้นอายุจากสวรรค์เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. อายุขยะ ได้แก่ สิ้นชีวิตตามอายุในสวรรค์ชั้นนั้น

๒. ปุญญกขยะ ได้แก่ สิ้นชีวิตก่อนถึงกำหนดอายุในสวรรค์ชั้นนั้น

๓. อาหารกขยะ ได้แก่ สิ้นชีวิตเพราะสนุกจนลืมกินอาหาร

๔. โภชกขยะ ได้แก่ สิ้นชีวิตเพราะความโกรธ เมื่อเทพดาโกรธ หัวใจก็จะ

กลายเป็นไฟไหม้ตนเอง^{๔๐}

๓. อบายภูมิ หมายถึงภูมิที่ปราศจากความเจริญ มี ๔ คือ

๓.๑ นิรยภูมิ คือนรกหรือภูมิที่ไม่มีความสุขความเจริญ,ภาวะเร่าร้อนกระวนกระวาย เหล่าสัตว์ที่อุบัติในโลกนี้มีความเป็นอยู่ที่ทุกข์ทรมานโดยวิธีต่าง ๆ^{๔๑} ความทุกข์จะสาหัสหรือไม่สุดแต่กรรมจะนำไปบังเกิดในนรกขุมใด โลกนรกนี้มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล มี ๘ ขุม^{๔๒} คือ

๑. สัตถุชีวนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่ไม่มีวันตาย เมื่อถูกทรมานจนตายแล้วก็กลับฟื้นขึ้นใหม่อีกจนกว่าจะสิ้นกรรม

๒. กภาพุตตนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่ถูกลงโทษโดยเอาเปลือยมาเปลือยหรือเอาขวานมาผ่าหรือเอามีดนรกมาเฉือนตามเส้นด้ายดำที่ตีไว้เป็นรอย

๓. สังฆาตนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่ถูกภูเขาเหล็กบดขยี้ร่างกายให้ได้รับความทุกข์เวทนาอยู่ตลอดเวลา

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

^{๔๐} บุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๒-๑๓, บุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๖-๑๗.

^{๔๑} กรมศิลปากร, ไตรภูมิพระร่วงของพระญาณไทย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๖-๑๘.

^{๔๒} ทิปนีฎีกา (บาลี) ๔/๑๘๓, ชินา.ฎีกา (บาลี) ๗๖, พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๕), ภูมิวิลาสินี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๒๔), หน้า ๗๐-๑๐๔ ; กรมศิลปากร, โลกที่ปกสาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๓; พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๕), โลกที่ปณี, (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕-๒๖.

๔. โอรุวนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่เต็มไปด้วยเสียงร้องครวญครางเพราะถูกเปลวไฟเผาไหม้

๕. มหาโอรุวนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่เต็มไปด้วยเสียงร้องครวญครางมากมาย เพราะถูกเปลวไฟนรกแลบเข้าไปในทวารทั้ง ๘ เผาไหม้ทั้งข้างนอกและข้างใน

๖. ตาปนนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่ถูกเสียบไว้บนปลายหลาว แล้วย่างให้เร่าร้อนจนกว่าจะสิ้นกรรมชั่ว

๗. มหาตาปนนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่เต็มไปด้วยความเร่าร้อนมากมาย เหลือประมาณ จากกำแพงเหล็กถูกเป็นไฟ ภูเขาเหล็กถูกเป็นไฟ ถูกนายนิรยบาลถืออาวุธต่าง ๆ ที่ลุกแดงเป็นไฟทิ่มแทงสัตว์นรกเหล่านั้นให้ได้รับความทุกข์ทรมานจนกว่าจะสิ้นกรรม

๘. อเวจีนรก เป็นโลกของสัตว์นรกที่ได้รับความทุกข์อย่างหนักที่สุดตลอดเวลา เป็นนรกที่ปราศจากกลิ่น ไม่มีการหยุดพักแม้สักระยะเวลาหนึ่ง เหมือนนรกขุมอื่น ๆ

นรกทั้ง ๘ ขุมนี้เรียกว่ามหานรก^{๓๓} แต่ละขุมยังมีนรกขุมเล็กเป็นบริวารชั้นใน ชื่อว่าอุสสทนรก ล้อมรอบอีก ๔ ทิศ ทิศละ ๔ ขุม รวม ๑๖ ขุม นอกจากนั้นยังมีนรกขุมเล็กตั้งอยู่ล้อมรอบมหานรก เป็นบริวารชั้นนอกในทิศทั้งสี่ อีกทิศละ ๑๐ ขุม มีชื่อเรียกว่ายมโลกนรก ในสถานที่นี้มีการลงโทษหนักเบาแตกต่างกันตามชั้นของนรกนั้น ๆ มีนรกขุมพิเศษชื่อโลกันตนรก นรกขุมนี้เป็นขุมที่ยิ่งใหญ่ อยู่ระหว่างโลกจักรวาลทั้งสาม ช่องว่างระหว่างโลกจักรวาลทั้งสามนี้เป็นสถานที่ตั้งโลกันตนรก มีสภาพมืดมน ไม่มีแสงอาทิตย์และแสงจันทร์สาดส่องไปถึง สัตว์ที่ไปอุบัติในโลกันตนรกนี้มีศีรษะใหญ่โต^{๓๔}

นรกตามที่เราคุ้นเคย เป็นเรื่องที่จะได้รับหลังจากตายแล้ว ศาสนาอื่น ๆ ก็ว่าอย่างนั้น นรกในพระพุทธศาสนาเป็นเพียงส่วนหนึ่งในสังสารวัฏคือการเวียนว่ายตายเกิด ชีวิตมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงหมุนขึ้นหมุนลง เรื่องโลกหรือจักรวาลเป็นเรื่องอินไตย (สิ่งที่ไม่ควรคิด) นรกเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาล เป็นเรื่องพิสดารไม่ได้ในชีวิตนี้สำหรับสามัญชน ถ้าจะพิสดารกันจริง ๆ

^{๓๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๑๒/๔๕๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑๒/๕๕๐, พ.ชา. (บาลี) ๒๘/๔๒๑-๕๕๕/๑๖๖-๑๘๗, พ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๒๑-๕๕๕/๒๔๖-๒๗๗, พ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๘๓-๘๔/๑๑๑-๑๑๔, พ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๔๒๑-๕๕๕/๑๕๑-๒๐๕.

^{๓๔} ชินาฎีกา (บาลี) ๗๘-๗๕.

ต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตจิตใจ^{๔๕} แม้จะยังพิสูจน์ไม่ได้ว่านรกตั้งอยู่ส่วนใดของจักรวาล แต่หลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ของแต่ละศาสนา มีอิทธิพลต่อแนวคิดและวิถีชีวิตของศาสนิกชนมาก

การที่ศาสนิกจะแสดงพฤติกรรมได้ออกมา หากรู้อยู่แก่ใจว่าไม่ชอบธรรม เขาย่อมคิดปรุงแต่งต่อไปอีกว่า ผลกรรมจะส่งผลถึงกับทำให้ต้องตกนรกหรือไม่ เมื่อคิดถึงนรกอาจจะมิศานิกบางคนละการกระทำที่ไม่ชอบธรรมเสีย เรื่องนรกมีอิทธิพลทำให้บุคคลงดการกระทำที่ไม่ชอบธรรมได้ในบางกรณีอย่างนี้ นรกในฐานะที่เป็นภพหรือภูมิจะเหมือนกับชีวิตในโลกนี้ไม่ได้ ถ้าเหมือนกันก็ต้องมองเห็นด้วยตามนุษย์^{๔๖}

๓.๒ เปตภูมิ คือภูมิแห่งเปรต,ภูมิแห่งผู้หิวกระหาย เป็นโลกที่ไม่มีความสุข ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง ไม่มีที่อยู่เป็นของตนเอง เป็นโลกของสัตว์ที่มีความทุกข์น้อยกว่าสัตว์นรก จึงได้ชื่อว่าเปตภูมิ คือโลกที่อยู่ของสัตว์ผู้ห่างไกลจากความสุข^{๔๗} เหล่าสัตว์ที่อุบัติในเปตภูมินี้ เพราะผลของอกุศลกรรม แม้จะมีความทุกข์ทรมาณน้อยกว่านรก แต่ชีวิตในเปตภูมินี้ก็ยังคงอยู่ห่างไกลจากความสุข ผู้ที่อุบัติในที่นี้มีรูปร่างน่าเกลียด มีลักษณะผิดแผกแตกต่างกันไปตามผลของกรรมที่ทำมา^{๔๘} ตระกูลของเปรตนั้นมี ๑๒ ตระกูล คือ

๑. วันตาสะ	พวกเปรตที่กินสิ่งที่ถูกคายแล้ว
๒. กุณฺฆาทกะ	พวกเปรตที่กินซากศพ
๓. กุณฺฆาทกะ	พวกเปรตที่กินมูล
๔. อัคคิชาลมุขะ	พวกเปรตที่มีเปลวเพลิงในปาก
๕. สุจิมุขะ	พวกเปรตที่มีปากเท่ารูเข็ม
๖. ตัณหัชชิตะ	พวกเปรตที่ถูกความอยากเบียดเบียน
๗. สุนิฆมาปิตะ	พวกเปรตที่ถูกแผดเผา
๘. สัตถังคะ	พวกเปรตที่มีหอกทั่วตัว

^{๔๕} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต),กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่,หน้า ๕๔.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๕๕.

^{๔๗} พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๕), ภูมิวิลาสินี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม,๒๕๒๔),หน้า ๑๒๕; พระธรรมธีรราชมหามุนี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๕),โลกที่ปณี, (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร,๒๕๓๖). หน้า ๗๑.

^{๔๘} ขุ.เปต. (บาลี) ๒๖/๑/๑๕๑-๒๕๗,ขุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๑-๘๑๔/๑๖๗-๓๐๑.

๕. ปีพุดังคะ	พวกเปรตที่มีครางเป็นภูเขา
๑๐. อชกระ	พวกเปรตที่มีร่างกายเป็นงูเหลือม
๑๑. เวมานิกะ	พวกเปรตที่มีเรือนอยู่
๑๒. มหิททิกะ	พวกเปรตที่มีฤทธิ์มาก ^{๔๕}

๓.๓ อสุรกายภูมิ คือโลกของสัตว์ที่ปราศจากความร่าเริงสนุกสนาน ไม่มีการรื่นเริง ไม่มีการละเล่นให้เกิดความสนุกสนานบันเทิงใจ เหล่าสัตว์ที่อุบัติในอสุรกายภูมินี้เพราะผลของอกุศลกรรมที่ทำด้วยโลภเจตนา เป็นผู้มากไปด้วยอภิชฌา เพ่งเล็งอยากได้ทรัพย์สมบัติของผู้อื่น ประกอบทุจริตด้วยการปล้นขโมย มีความอิจฉาริษยาปรารถนาทำลายล้าง หรือเห็นผู้อื่นทำความดีก็ไม่พอใจเพราะเป็นคนมากไปด้วยความพยาบาท มีความเห็นผิด เช่น มีความเห็นผิดว่าทานที่ให้แล้วไม่มีผล โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี เหล่าสัตว์ที่อุบัติในชั้นนี้จะประสบทุกข์เวทนาเพราะความหิวโหย มีความแสบร้อนในท้อง เพราะถูกไฟในกายเผาผลาญอยู่ตลอดเวลา ความเป็นอยู่ของอสุรกายนั้น มี ๓ ประเภท คือ

๑. เทวอสุรกาย อสุรกายที่มีสภาพเป็นเทวดาชนิดหนึ่ง
๒. เปรตอสุรกาย อสุรกายที่มีสภาพเป็นเปรต ๓ จำพวก คือ จำพวกที่หนึ่ง ได้แก่ กาลกัญชิกเปรตอสุรกาย มีรูปร่างใหญ่โต แต่มีปากเท่ารูเข็ม จำพวกที่สอง ได้แก่ เวมานิกเปรตอสุรกาย ในเวลากลางวันแสวยทุกข์ เวลากลางคืนแสวยสุขอยู่ในวิมาน จำพวกที่สาม ได้แก่ อาวุชิกเปรตอสุรกาย ชอบรบราฆ่าฟันกันเอง
๓. นiryaso อสุรกาย อสุรกายประเภทสัตว์นรกอาศัยอยู่ที่ขอบจักรวาล^{๔๖}

^{๔๕} พระสังฆมณฑลชุตติกะ ธรรมจาริยะ, *ปรมัตถชุตติกะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐), หน้า ๔๔-๕๖, *กรมศิลปากร, โลกบัญญัติ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรไทย (น.ส.พ. ฟ้ามืองไทย), ๒๕๒๘), หน้า ๘๔.

^{๔๖} พระสังฆมณฑลชุตติกะ ธรรมจาริยะ, *ปรมัตถชุตติกะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐), หน้า ๕๗-๕๘, *พระราชวิสุทธีโสภณ (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๕), ภูมิวิลาสินี*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มิตรสยาม, ๒๕๒๔), หน้า ๑๒๕.

๓.๔ เสร็จงานภูมิ คือสถานที่อยู่ของสัตว์เสร็จงาน, พวกที่มีคัมภีร์โง่งนา เป็นโลกของสัตว์ที่มีความเป็นอยู่ดีกว่าสัตว์นรก เปรต และอสุรกาย เป็นโลกของสัตว์ที่มีความยินดีในเหตุ ๓ ประการ คือ การกิน การนอน และการเสพเมถุน มีอภิสถกรรมเบาบาง แม้จะมีชีวิตยากลำบากยากแค้นอยู่บ้างก็ตามที่ ก็ยังดีกว่าสัตว์อบายภูมิอื่น ๆ และมีชีวิตอยู่ร่วมบนภพเดียวกับมนุษย์ สัตว์เสร็จงานเป็นโลกของสัตว์ที่ไปตามขวาง ตามความยาวของลำตัว หรือคว่ำอกไป และยังมีจิตใจที่ขัดขวางจากมรรค ผล และนิพพานอีกด้วย ผลของความดีของสัตว์เสร็จงานได้เพียงสวรรค์สมบัติเท่านั้น เหล่าสัตว์ที่อุบัติในภูมินี้เป็นสัตว์ที่มีรูปร่างปรากฏให้เห็นและเกิดไม่เป็นที่ ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง บ้างก็อยู่ตามร่างกายของมนุษย์ บ้างก็อยู่ตามบ้านเรือน บ้างก็เป็นสัตว์ที่อยู่ตามป่าตามภูเขา บ้างก็อยู่ในหนองน้ำลำธาร อยู่ในพื้นดิน อยู่ในอากาศ อยู่ในพื้นปฐพีที่เราอยู่ในเวลานี้ จำแนกได้ ๔ ประเภท คือ

๑. สัตว์ไม่มีขา เช่น งู ปลาไหล ไส้เดือน
๒. สัตว์สองเท้า เช่น นก เป็ด ไก่
๓. สัตว์สี่เท้า เช่น ช้าง ม้า วัว
๔. สัตว์มากเท้า เช่น กิ้งกือ ตะขาบ หนอน^{๕๑}

-รूपาวจรภูมิ คือชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป, ชั้นของรูปพรหม ได้แก่ ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในรูปภูมินี้ นับเนื่องในภูมินี้ ในระหว่างนี้ หมายถึง พรหมโลกชั้นปาริสาชชา จนถึง พรหมโลกชั้นนอกนิฏฐภพ เป็นภูมิระดับจิตที่ปรารถนารूपธรรมเป็นอารมณ์ เป็นภูมิที่อยู่ของผู้ได้ฌาน ได้แก่ รุปาวจรกุศล ๑๖ คือ

๑. ปฐมฌานภูมิ คือระดับปฐมฌาน ได้แก่ พรหมโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของพรหมปาริสาชชา (พรหมที่เป็นบริษัทธิบริวารของท้าวมหาพรหม) พรหมปุโรหิตา (พรหมที่เป็นปุโรหิตของท้าวมหาพรหม) และมหาพรหมา (พรหมที่เป็นใหญ่เป็นหัวหน้าในหมู่พรหม) รวมปฐมฌานภูมิ มี ๓ ชั้น^{๕๒}

^{๕๑} พุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๕๓/๓๑๒, พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๕๓/๔๖๓, พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตถสังคหะ มหาอภิธรรมคถาสังคหणीกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐). หน้า ๓๗-๔๔.

^{๕๒} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๒๒, อภิสังคห. (บาลี) ๓๕-๓๗/๓๓, พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตถสังคหะ มหาอภิธรรมคถาสังคหणीกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐). หน้า ๑๐๗.

๒. ทุติยฆานภูมิ คือระดับทุติยฆาน ได้แก่ พรหมโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของปริตตภาพรหม (พรหมที่มีรัศมีน้อย) อัปปมาณาภาพรหม (พรหมที่มีรัศมีประมาณไม่ได้) และอาภัสสราพรหม (พรหมที่มีรัศมีชานไป) รวมทุติยฆานภูมิ มี ๓ ชั้น^{๕๓}

๓. ตติยฆานภูมิ คือระดับตติยฆาน ได้แก่ พรหมโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของปริตตสุภาพรหม (พรหมที่มีรัศมีงามน้อย) อัปปมาณสุภาพรหม (พรหมที่มีรัศมีงามประมาณมิได้) และสุภกนิหาพรหม (พรหมที่มีรัศมีงามกระจ่างจ้า) รวมตติยฆานภูมิมิมี ๓ ชั้น^{๕๔}

๔. จตุตถฆานภูมิ คือระดับจตุตถฆาน ได้แก่ พรหมโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของเวฬุผลาพรหม พรหมที่สถิตอยู่ในเวฬุผลาภูมินี้เป็นผู้ที่เจริญสมถกรรมฐาน จนได้บรรลุจตุตถฆานและอัสัญญีสัตตาพรหม พรหมที่สถิตอยู่ในอัสัญญีสัตตาภูมิ เป็นพรหมที่เจริญสมถกรรมฐานจนได้บรรลุจตุตถฆานมาแล้วเช่นกัน แต่เพราะท่านเห็นโทษของการมีนาม ไม่ปรารถนาจะมีนามจันท์ จึงมีแต่รูปจันท์ ดังคำที่คนโบราณเรียกว่า พรหมลูกฟักบ้าง อัสัญญีสัตว์บ้าง จตุตถฆานภูมิมิมี ๒ ชั้น คือ ชั้นเวฬุผลา พรหมที่มีผลอันไพบุลย์ และชั้นอัสัญญีสัตว์ พรหมลูกฟักหรือสัตว์ที่ปราศจากสัญญา^{๕๕}

๕. สุทธาวาสภูมิ คือภูมิที่อยู่ของผู้บริสุทธิ หมายถึง พรหมโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของบุคคลผู้เจริญรูปาวจรกุศลสูงสุดจนถึงจตุตถฆาน และต้องเป็นผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุมรรคผลเป็นพระอนาคามีบุคคล จึงจะมาอุบัติในสุทธาวาสพรหมโลก ๕ ชั้น คือ ชั้นอวิหาชั้นอดัปปา ชั้นสุทัตธา ชั้นสุทัตติ และชั้นอนิกกุฐา ตามอินทรีย์ที่ได้สั่งสมมา และจะได้บรรลุอรหัตผลในชั้นที่อุบัตินั้น แต่สำหรับพรหมอนาคามีผู้เป็นอุทังโสโตอกนิฐคามิ คืออนาคามีบุคคลผู้อุบัติในพรหมโลกชั้นอวิหา เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วก็จะเลื่อนไปอุบัติในชั้นที่สูง ๆ ขึ้นไปตามลำดับจนถึงชั้นอนิกกุฐา จะได้บรรลุอรหัตผลและปรินิพพานในชั้นอนิกกุฐานี้ ส่วนพรหม

^{๕๓} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๒๓,อภิสงฺคห. (บาลี) ๓๘-๘๐/๓๓,พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตตสังฆราช มหาอภิธรรมมัตตสังคหณีกา,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๗.

^{๕๔} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๒๓,อภิสงฺคห. (บาลี) ๘๑-๘๓/๓๔,พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตตสังฆราช มหาอภิธรรมมัตตสังคหณีกา,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๘.

^{๕๕} พุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๒๓,อภิสงฺคห. (บาลี) ๘๕/๓๔,พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตตสังฆราช มหาอภิธรรมมัตตสังคหณีกา,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑๒-๑๑๓.

อนาคามีผู้อุบัติในพรหมโลกชั้นนอกนิภฏฐาสุทธาวาส จะไม่ไปอุบัติในภุมิชั้นอื่นอีก ก็จะได้สำเร็จ เป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในชั้นนี้เลย^{๕๖}

-อรุปาวจรภุมิ คือชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรุป ได้แก่ ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคล ผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในอรุปภุมินี้ หรือพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่ท่องเที่ยวอยู่ในภุมินี้ นับเนื่องในภุมินี้ ในระหว่างนี้ หมายถึง พรหมผู้เข้าถึงอากาสนัญจายตนภพ จนถึงพรหมผู้ เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตนภพ เป็นภุมิระดับจิตที่ปรารถนารูปรธรรมเป็นอารมณ์ เป็นผู้ที่ได้ อรุปฌาน คืออรุปาวจรกุศล ๔ ได้แก่

๑. อากาสนัญจายตนภุมิ	ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สุด
๒. วิญญานัญจายตนภุมิ	ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญานไม่มีที่สุด
๓. อากิญจัญญายตนภุมิ	ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร
๔. เนวสัณญานาสัณญายตนภุมิ	ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีสัณญาก็มิใช่ไม่มี สัณญาก็มิใช่ ^{๕๗}

-โลกุตตรภุมิ คือชั้นที่ไม่นับเนื่องในภุมิ ๓ ดังกล่าวข้างต้น ในภุมินี้กำหนดเอามรรค ผล ธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งคือนิพพาน เป็นภุมิระดับจิตของผู้ที่บรรลุโลกุตตรธรรม เป็นพระอริยะ พ้นแล้วจากโลกิยภุมิทั้ง ๓ ข้างต้น^{๕๘}

จากการศึกษาพบว่า ผู้ที่จะไปในภุมิต่าง ๆ นั้น มีการทำบุญกรรมแตกต่างกันไป ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเหตุที่ทำให้ไปเกิดในนรกและสวรรค์ว่า ผู้ประกอบด้วยกรรม ๕ ประการ คือ

๑. เป็นผู้ไม่มีศรัทธา
๒. เป็นผู้ไม่มีhiri

^{๕๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๐๒๔-๑๐๒๖,๕๑๖-๕๑๗,อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔-๑๐๒๗/๖๗๑-๖๗๓, ที.ม.อ.(บาลี) ๑๒๗/๑๑๐-๑๑๑,บุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๒๑/๑๒๓,ชินา.ฎีกา (บาลี) ๕๑-๕๓,พระสังฆมณฑลสังฆสภาธรรม,ปรมัตตโชติกะ มหาอภิธรรมมัตตสังคหฎีกา,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐).หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^{๕๗} ชินา.ฎีกา (บาลี) ๕๓-๕๔,พระสังฆมณฑลสังฆสภาธรรม,ปรมัตตโชติกะ มหาอภิธรรมมัตตสังคหฎีกา,(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธี, ๒๕๔๐),หน้า ๑๑๕-๑๒๐.

^{๕๘} บุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗๒/๘๗-๘๘,บุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๒/๑๒๑-๑๒๒,บุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๗๒/๓๑๑.

๓. เป็นผู้ไม่มีโศตตปปะ

๔. เป็นผู้เกียจคร้าน

๕. เป็นผู้มีปัญหาธรรม

ข่อมถูกนำมาทิ้งไว้ในนรก เหมือนสิ่งของที่เขานำมาทิ้งไว้ และตรัสถึงกรรมที่ทำให้ไปนรก คือ

๑. เป็นผู้ฆ่าสัตว์

๒. เป็นผู้ลักทรัพย์

๓. เป็นผู้ประพฤติดิคนกาม

๔. เป็นผู้กล่าวคำเท็จ

๕. เป็นผู้ดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท^{๕๕}

ส่วนผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ

๑. เป็นผู้มีศรัทธา

๒. เป็นผู้มีหิริ

๓. เป็นผู้ไม่มีโศตตปปะ

๔. เป็นผู้ปรารถนาความเพียร

๕. เป็นผู้มีปัญหา

ข่อมได้รับอัญเชิญมาไว้บนสวรรค์เหมือนสิ่งของที่เขานำมาวางไว้ฉะนั้น^{๖๐} และตรัสถึงกรรมที่ทำให้ไปสวรรค์ คือ

๑. เป็นผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์

๒. เป็นผู้งดเว้นจากการลักทรัพย์

๓. เป็นผู้งดเว้นจากการประพฤติดิคนกาม

๔. เป็นผู้งดเว้นจากการกล่าวคำเท็จ

๕. เป็นผู้งดเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท^{๖๐}

^{๕๕} อจ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๓๓-๑๓๕/๑๕๓-๑๕๕, อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๓-๑๓๕/๒๘๘-๒๙๒.

^{๖๐} อจ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๓๕/๑๕๕, อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๕/๒๙๓.

^{๖๐} อจ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๓๓/๑๕๓, อจ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๓/๒๘๘.

นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต ว่า

“บุคคลบางคนผู้มีจิตอันโทษประทุษร้ายแล้วในโลกนี้ ถ้าตายในสมัยนี้ ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เหมือนถูกนำมาขังไว้ฉะนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตของเขาอันโทษประทุษร้ายแล้ว บุคคลบางคนผู้มีจิตผ่องใสในโลกนี้ถ้าตายในสมัยนี้ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เหมือนถูกนำมาเช็ดไว้ฉะนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตของเขาผ่องใส^{๖๒}

เรื่องนรกและสวรรค์ นับว่ามีอิทธิพลต่อระบบของสังคมไทยมากทั้งด้านจิตรกรรม วรรณกรรม และพิธีกรรม โดยเฉพาะด้านจิตรกรรมฝาผนังตามปูชนียสถาน มีการแสดงภาพของนรกไว้อย่างน่ากลัว และแสดงภาพของสวรรค์ไว้อย่างน่าเพลิดเพลิน น่าชื่นชม จนทำให้เกิดความคิดว่า ชีวิตนี้นรกคือสิ่งที่น่ากลัวที่สุด ทำชั่วต้องไปตกนรก สวรรค์คือสิ่งที่น่าปรารถนามากที่สุด ทำดีต้องไปเกิดในสวรรค์

เรื่องนรกและสวรรค์ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีข้อความมากมาย ทั้งในด้านลักษณะและประเภท พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสถึงนรกและสวรรค์ทุกครั้ง ที่ทรงสรุปข้อสนทนาของพระองค์ เป็นการแสดงบทลงโทษปรามไม่ให้บุคคลทำความชั่ว และแสดงให้เห็นคุณค่าของการทำความดี และเมื่อประทับอยู่ในโอกาสอันควร ก็จะตรัสพรรณนาลักษณะของนรกและสวรรค์ไว้อย่างพิสดาร เห็นเป็นจริงเป็นจัง ให้เห็นภาพของนรกและสวรรค์อย่างชัดเจน นรกและสวรรค์จึงเป็นเรื่องที่ไม่ใช่ปัญหาที่จะมาถกเถียงว่ามีจริงหรือไม่ ตั้งอยู่ที่ไหน แต่เป็นสิ่งที่บุคคลต้องคำนึงอยู่เสมอว่า ทำอย่างไรจึงไม่ไปนรก ทำอย่างไรถึงจะได้ไปสวรรค์ และทำอย่างไรจึงจะทำให้ตัวเราเองพ้นจากนรกและสวรรค์อย่างเด็ดขาด

คติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยมุคค

คำว่า “คติภพ” มีความหมายว่า ภพภูมิที่เกิดของสรรพสัตว์,ภพภูมิที่สรรพสัตว์จะต้องไป,สถานที่ที่ต้องไป โดยประกอบด้วยคำ ๒ คำ คือ

๑. คำว่า “คติ” มีรูปวิเคราะห์ว่า คมนิ คนุตพุพาติ วา คติ^{๖๓} มีความหมายว่า การไป,ทางไป,ความเป็นไป,ทางดำเนิน,แนวทาง,แบบอย่าง,แบบการดำเนินชีวิต,ที่เกิดของสัตว์ และ

^{๖๒} อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๔๓-๔๔/๓-๘,อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๓-๔๔/๘.

^{๖๓} รูปสัททฺธิ. (บาลี) ๖๐๐/๔๓๘.

ภพที่สัตว์ไปเกิด มี ๕ คือ (๑) นรก (๒) กำเนิดเดรัจฉาน (๓) เปตวิสัย (รวมอสุรด้วย) (๔) มนุษย์ (๕) เทวดา ได้แก่ ภูมิ ๒๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกาขึ้นไป^{๖๔}

๒. คำว่า “ภพ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ปภวติ เอตสุมติ ปภโว, ภวตีติ ภโว, ภวติ เอตสุมติ ผลิ ภวตีติ वा ภโว^{๖๕} มีความหมายว่า ภาวะชีวิตของสัตว์, โลกที่อยู่อาศัยของสัตว์ มี ๓ คือ (๑) กามภพ คือภพของผู้ยังเสวยกามคุณ ได้แก่ อบาย ๔ มนุษย์โลก และกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น (๒) รูปภพ คือภพของผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น (๓) อรูปภพ คือภพของผู้เข้าถึง อรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม ๔ ชั้น^{๖๖}

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาค้นคว้าคตินภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนิเวศน์ ๑๒ คน คือ ศิกษาคตินภพของโสดาบันบุคคล ๓ คน สกทาคามีบุคคล ๓ คน อนาคามีบุคคล ๓ คน และ อรหันตบุคคล ๓ คน ดังต่อไปนี้คือ

๔.๓ คตินภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนิเวศน์

คัมภีร์พระไตรปิฎกมิได้อธิบายว่า บุคคลหรือพระโสดาบันรูปนี้เป็นสัตว์ตัดกัณฑ์ประมา เป็นโกลังโกละ หรือเป็นเอกพีธี เพียงแต่กล่าวถึงคตินภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุนิเวศน์ ด้วยสามารถ แห่งบุพเหตุคือวิปัสสนาแห่งมรรคทั้ง ๓ ที่เป็นสิ่งกำหนด ตามความอ่อนและแก่กล้าแห่งวิปัสสนา ไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. ประเภทตัดกัณฑ์ประมา หมายถึง บุคคลผู้ที่มีสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ลื่นไปรอบแล้ว มีอันไม่เกิดในอบายเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยง จะได้ตรัสรู้ในเบื้องหน้า เขาจะท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ปะปนกันไปไม่เกิน ๑ ชาติ จากนั้นจะทำได้ทุกขได้ บุคคลประเภทนี้มีวิปัสสนาอ่อนกว่าประเภทโกลังโกละ

๒. ประเภทโกลังโกละ หมายถึง บุคคลผู้ที่มีสังโยชน์ ๓ ประการลื่นไปรอบแล้ว เหมือนสัตว์ตัดกัณฑ์ประมา แต่ด้วยอำนาจบุญกุศลที่บำเพ็ญมาน้อยกว่ากัน ทำให้ท่านเกิดอีกเพียง

^{๖๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๕๓/๑๑๓-๑๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๓/๑๕๒, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๕๓/๓๕๓-๓๕๔, ม.ม.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๕๓/๓๗, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, ๒๕๔๖ หน้า ๒๔.

^{๖๕} รูปสิทธิ. (บาลี) ๕๖๘/๔๑๖, อภิสง.ฎีกา (บาลี) ๔/๑๓๑.

^{๖๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๔/๖๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๘๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, ๒๕๔๖ หน้า ๑๖๘.

สองสามครั้งเท่านั้น คือจะท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ปะปนกันไป แม้เกิดในมนุษย์โลกก็จะไม่เกิดในตระกูลต่ำ จะเกิดในตระกูลที่มีโภคะมากเท่านั้น บุคคลประเภทนี้มีวิปัสสนาอ่อนกว่าประเภทเอกพีชี

๓. ประเภทเอกพี หมายถึง บุคคลที่มีสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปรอบแล้วเหมือนสองประเภทแรก มีความแตกต่างตรงที่ท่านจะเกิดในมนุษย์โลกอีกเพียงครั้งเดียว แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลประเภทนี้มีวิปัสสนาแก่กล้ากว่า ๒ ประเภทข้างต้น^{๖๓}

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าคติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุโสดาปัตติผล ๓ คน คือ

๑. พระเจ้าพิมพิสาร มีเรื่องว่า หลังจากพระเจ้าพิมพิสารสิ้นพระชนม์ชีพแล้วได้ไปเกิดในภพของยักษ์ มีชื่อว่าชนวสยกษัตริย์ ดั่งเนื้อความในพระไตรปิฎกว่า ยักษ์ที่ไม่ปรากฏตัวแปลงเสียงให้ได้ยินว่า ข้าพระองค์ชื่อชนวสกะ ฯลฯ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์คือพิมพิสาร ฯลฯ ครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๗ ที่ข้าพระองค์เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับท้าวเวสวัณมหาราช จูติจากสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชนี้แล้ว สามารถไปเกิดเป็นพระราชาในมนุษย์ ข้าพระองค์จูติจากเทวโลก ๗ ครั้ง จากมนุษย์ ๗ ครั้ง รวมเวลาท่องเที่ยวอยู่ ๑๔ ครั้ง รู้จักภพที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อน ข้าพระองค์ไม่มีทางตกต่ำ ทราบดีถึงความไม่ตกต่ำมาช้านาน ข้าพระองค์ตั้งความปรารถนาไว้เพื่อเป็นพระสกทาคามี ฯลฯ^{๖๔}

คำกราบทูลของชนวสยกษัตริย์ที่ว่า “ข้าพระองค์จูติจากเทวโลก ๗ ครั้ง จากมนุษย์ ๗ ครั้ง รวมเวลาท่องเที่ยวอยู่ ๑๔ ครั้ง รู้จักภพที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อน” คัมภีร์ปรมัตถทีปนีอธิบายว่า หมายถึงอดีตภพที่ท่านเคยเกิดมาก่อนที่จะเป็นพระเจ้าพิมพิสาร มิใช่หมายถึงพระองค์จะไปเกิดต่อ เพราะมีข้อความต่อว่า “รู้จักภพที่เคยอยู่อาศัยในกาลก่อน” ความหมายคือพระองค์แม้จะเป็นโสดาบันก็ไปเกิดในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา เพราะพระองค์เคยเกิดในสวรรค์ชั้นนี้แล้ว ๗ ครั้ง ทำให้ผูกพันในภพที่เคยอยู่อาศัยมาก่อน และด้วยอำนาจของความผูกพันในภพเดิม พระองค์จึงมาเกิดในสวรรค์ชั้นนี้อีก^{๖๕} และจากข้อความดังกล่าว สรุปได้ว่าพระเจ้าพิมพิสารหลังจากสวรรคต

^{๖๓} อภ.ป.อ. (บาลี) ๓๐-๓๓/๕๒-๕๖, อภ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๗/๒๓๒, พระอุทิศสละ. วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘).

^{๖๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๐/๑๗๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๐/๒๒๑.

^{๖๕} พระคันธสาราภิวังศ์, (แปล) อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยราชวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖) หน้า ๘๒๑.

แล้วได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช จัดเป็นพระโศคานันประเภทสกัดกัณฑ์ประมา เพราะท่านได้เวียนว่ายตายเกิดในเทวดาและมนุษย์อีกหลายครั้งด้วยกัน

๒. อนาคตนิชฌิตเสรษฐี มีเรื่องราว อนาคตนิชฌิตเสรษฐีหลังจากสิ้นชีวิตแล้วได้ไปเกิดอยู่ชั้นดุสิต ซึ่งในหมู่สัตว์ทั้งหลายที่มีความพอใจในการเวียนว่ายตายเกิดนั้น จะไม่มีผู้ใดที่จะมีความสุขเท่า^{๑๐} ท่านแตกต่างกับผู้อื่นตรงที่ว่าเป็นผู้มีอริยาศัยในวิภวภู เป็นผู้นิยติในวิภวภู ท่องเที่ยวไปในวิภวภูบ่อย ๆ คือเกิดในเทวโลก ๖ ชั้น จากนั้นก็จะดำรงอยู่ในชั้นอนนิภวภูแล้วจึงปรินิพพาน^{๑๑}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นที่บอกว่า อนาคตนิชฌิตเสรษฐีมีอริยาศัยในวิภวภู นิยติในวิภวภู ท่องเที่ยวไปในวิภวภูบ่อย ๆ คือเกิดในเทวโลก ๖ ชั้น จากนั้นตั้งอยู่ในชั้นอนนิภวภู จึงปรินิพพาน แสดงว่าท่านอนาคตนิชฌิตเสจะจัดอยู่ในประเภทที่ ๑ คือสกัดกัณฑ์ประมา เช่นเดียวกับพระเจ้าพิมพิสาร

๓. วิสาขามหาอุบาสิกา ท่านมีความแตกต่างกับผู้อื่น เหมือนกับอนาคตนิชฌิตเสรษฐี ในอรรถกถาวิมานวัตถุ มีเรื่องราว หลังจากนางวิสาขาทายแล้ว ได้ไปเกิดบนสวรรค์ชั้นนิมมานรดี และได้เป็นอัครมเหสีของท้าวสุณิมิตเทวราช โดยครั้งหนึ่งพระอนุรุทธเถระได้ถามสถานที่เกิดของนางวิสาขากับเทพธิดานางหนึ่งว่า คติของนางวิสาขาไปอยู่ที่ไหน เทพธิดาตอบว่า นางวิสาขาเป็นสหายกับคิณิน ได้สร้างมหาวิหารถวายแด่พระสงฆ์และได้ถวายทานแด่พระสงฆ์ นางเป็นผู้รู้ธรรมแจ่มแจ้ง ได้บังเกิดในหมู่เทพชั้นนิมมานรดี เป็นภริยาของท้าวสุณิมิตวดี ผู้เป็นใหญ่ในชั้นนิมมานรดี^{๑๒} และมีเรื่องราว นางวิสาขามหาอุบาสิกาอยู่ชั้นนิมมานรดี มีท้าวสักกเทวราช หรือพระอินทร์อยู่ชั้นดาวดึงส์ อนาคตนิชฌิตเสจะอยู่ชั้นดุสิต ซึ่งในหมู่สัตว์ทั้งหลายที่ยังมีความพอใจในการเวียนว่ายตายเกิด จะไม่มีผู้ใดที่จะมีความสุขเท่ากับบุคคลเหล่านี้เลย^{๑๓}

ท่านทั้ง ๓ นี้แม้จะบรรลุโศคานันต์ผลเหมือนกัน แต่มีคติภพแตกต่างกัน คือ พระเจ้าพิมพิสารไปเกิดเป็นชนวสภกษัตริย์ในภพของยักษ์ ท่านอนาคตนิชฌิตเสจะไปเกิดในชั้นดุสิต นางวิสาขามหาอุบาสิกาไปเกิดในชั้นนิมมานรดี สาเหตุที่ทำให้ท่านทั้ง ๓ นี้มีคติภพแตกต่างกัน

^{๑๐} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๘๗/๓๓๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๗/๔๓๕, อภิ.ป.อ. (บาลี) ๓๓/๕๕.

^{๑๑} อภิ.ป.อ. (บาลี) ๓๓/๕๕, อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๗/๒๓๖.

^{๑๒} จุ.วิ.อ. (บาลี) ๒๑๓-๒๒๒/๗๒๕-๗๕๐, จุ.วิ.อ. (ไทย) ๗๓๖/๒๑๖.

^{๑๓} อง.ป.ญจก. (บาลี) ๒๒/๑๗๓/๑๕๓, อง.ป.ญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๓/๒๕๕, อภิ.ป.อ. (บาลี) ๓๓/๕๕, อภิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๗/๒๓๖.

เพราะกำลังแห่งวิปัสสนาที่ท่านเหล่านั้นได้บำเพ็ญมามากน้อยกว่ากัน และเพราะมีความปรารถนาแตกต่างกันออกไป จึงสามารถเลือกเกิดในภพภูมิที่ตนปรารถนาได้ตามภูมิธรรมของตน และยังพบอีกว่า ท่านทั้ง ๓ นี้พอได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วก็ไม่สามารถบรรลุธรรมขั้นสูง ๆ ต่อไปในชาติที่ได้บรรลุนั้น โดยผู้วิจัยเห็นว่าเป็นเรื่องบุญบารมีที่ท่านเหล่านั้นได้อบรม สั่งสมมาในอดีตชาติ มีคำบรรยายว่า ในชาติที่พบพระโคตมพุทธเจ้าขอเพียงได้บรรลุโสดาปัตติผล และช่วยทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเท่านั้น ถึงแม้ท่านเหล่านั้นจะไม่ได้บรรลุธรรมขั้นสูงสุด ในยุคของพระโคตมพุทธเจ้า แต่ในชาติต่อ ๆ ไปท่านเหล่านั้นก็จะบรรลุมรรคผลสูงสุดอย่างแน่นอน ดังคำที่ชนวสยกัษย์ซึ่งในอดีตเคยเป็นพระเจ้าพิมพิสาร ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ข้าพระองค์ตั้งความปรารถนาไว้เพื่อเป็นพระสกทาคามี ฯลฯ^{๓๔}

๔.๔ คติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุสกทาคามีผล

คัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายคติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุสกทาคามีผลไว้ว่า พระสกทาคามีบุคคลจะมาเกิดอีกเพียงครั้งเดียวด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิ โดยแบ่งระดับของพระสกทาคามีไว้ ๕ จำพวก คือ

๑. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ และปรินิพพานในโลกนี้
๒. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้ แต่ปรินิพพานในเทวโลก
๓. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในเทวโลก และปรินิพพานในเทวโลก
๔. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในเทวโลก และมาเกิดในมนุษย์โลกแล้วปรินิพพานในมนุษย์โลกนี้
๕. พระสกทาคามีผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกนี้แล้ว ดำรงชีวิตอยู่ในเทวโลกตลอดอายุ เกิดในโลกนี้อีกแล้วจึงปรินิพพาน^{๓๕}

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าคติภพของคฤหัสถ์ผู้บรรลุสกทาคามีผล ๓ คน คือ

๑. นางสุนนาเทวี มีเรื่องราว หลังจากทีนางสุนนาเทวีเสียชีวิตแล้ว อนาคตนิชฌิตกเศรษฐีเสวราโศกเสียใจเป็นอย่างมาก จึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลเล่าเรื่องของนางให้พระองค์ฟัง และได้

^{๓๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๘๑/๑๓๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๑/๒๒๑.

^{๓๕} อภิ.ป.อ. (บาลี) ๓๔/๕๖, พระอุปติสสะ. วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘).

ทูลถามคติภพของนางกับพระพุทธองค์ว่านางไปเกิดที่ไหน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสตอบว่าสุมนา เทวีเป็นสกทาคามีบุคคลไปอุบัติในชั้นดุสิต^{๓๖}

๒. นางอุตตราธิดาของปุณณเศรษฐี มีเรื่องว่า พระอรรคณาจารย์ได้กล่าวไว้ในอรรคณาว่า นางอุตตราหลังจากเสียชีวิตแล้วก็ได้ไปเกิดอยู่บนสวรรค์ชั้นดุสิต^{๓๗}

๓. ช่างไม้ชื่ออสิทตตะ มีเรื่องว่า มิคสาลาอุบาสิกาได้สนทนากับพระอนานนท์ว่า คน ๒ คน คือคนหนึ่ง ได้แก่ ท่านปุราณะผู้เป็นบิดาของตนได้ประพาศิพรหมจรรย์ และอีกคนหนึ่ง คือท่านอสิทตตะผู้เป็นเพื่อนของบิดาตน แต่ไม่ได้ประพาศิพรหมจรรย์ หลังจากท่านทั้งสองถึงแก่กรรมแล้วก็ได้รับการพยากรณ์จากพระผู้มีพระภาค ว่าเป็นพระสกทาคามี และมีคติภพเหมือนกัน คือไปเกิดอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตทั้งคู่^{๓๘}

๔.๕ คติภพของภคินีผู้บรรลุนาคามีผล

คัมภีร์อรรคณาได้อธิบายคติภพของผู้บรรลุนาคามีผลไว้ว่า บุคคลผู้ละโอรัมภากิยสังโยชน์ทั้ง ๕ ประการได้หมดสิ้น จากนั้นก็จะมีกำเนิดเป็นโอปปาติกะในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส จะไม่กลับมาจากพรหมโลกนั้นด้วยอำนาจปฏิสนธิ คือจะปรินิพพานในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสนั้น แต่พระอนาคามีสามารถมามนุษย์โลกนี้ เพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและมาหาพระเถระเพื่อฟังธรรมได้ ชีวิตหลังจากตายของพระอนาคามี มีเพียงอย่างเดียวคือไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส โดยแบ่งประเภทไว้ ดังนี้

๑. พระอนาคามีที่มีศรัทธาแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา
๒. พระอนาคามีที่มีวิริยะแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นอตปปา
๓. พระอนาคามีที่มีสติแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทัสสา
๔. พระอนาคามีที่มีสมาธิแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทัสสี
๕. พระอนาคามีที่มีปัญญาแก่กล้าไปเกิดในพรหมโลกชั้นออกนิฏฐา^{๓๙}

^{๓๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐๖.

^{๓๗} พุ.วิ.อ. (บาลี) ๖๘-๘๑, พุ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑๐๘-๑๒๕.

^{๓๘} อัง.ภก. (บาลี) ๒๒/๔๔/๓๓๔, อัง.ภก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๕๐๓, อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๗๕/๑๑๑, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๗๕/๑๖๓-๑๖๕.

^{๓๙} อภิ.ปุ.อ. (บาลี) ๓๕/๕๖-๕๘, พระอุปติสสะ. วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘) หน้า ๒๗๔.

ความแตกต่างระหว่างพระอนาคามีที่ไปเกิดในพรหมโลกชั้นต่าง ๆ เป็นเพียงความแตกต่างของคุณธรรมคืออินทรีย์ที่หล่อหลอมจิตเท่านั้น แต่การละกิเลสของพระอนาคามีในชาติที่เป็นมนุษย์ เมื่อตายไปก็จะได้รับบรรลุนิพพานในพรหมโลก พระอนาคามีนับว่าเป็นพระอริยบุคคลที่ใกล้ต่อการบรรลุเป็นพระอรหันต์ที่สุด หากในชาติที่เป็นมนุษย์มีอินทรีย์ ๕ แก่กล้าพร้อม กับมีวาสนาบารมีสมบรูณ์ก็จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาติที่เป็นมนุษย์นั่นเอง

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าคิภพของกฤหัสถ์ผู้บรรลุอนาคามีผล ๓ คน คือ

๑. จิตตกฤหบดี ไม่พบว่าท่านไปเกิดในภพภูมิชั้นไหน แต่สรุปได้ว่า ท่านไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส คือ อวิหาสุทธาวาส อตปปาสุทธาวาส สุทตฺตาสุทธาวาส สุทตฺตีสุทธาวาส และอกนิฏฐาสุทธาวาส อย่างแน่นอน เพราะคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายคิภพของผู้บรรลุอนาคามีผลไว้ว่า บุคคลผู้ละโอรัมภากิเลสสังโยชน์ ๕ ประการได้หมดสิ้น จากนั้นก็จะบังเกิดเป็นโอปปาติกะในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ตามอินทรีย์ที่ได้สั่งสมมา คือ

- ถ้ามีศรัทธาแก่กล้าก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา
- ถ้ามีวิริยะแก่กล้าก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอตปปา
- ถ้ามีสติแก่กล้าก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทตฺตาส
- ถ้ามีสมาธิแก่กล้าก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทตฺตีส
- ถ้ามีปัญญาแก่กล้าก็ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอกนิฏฐา^{๑๐}

พรหมอนาคามีนั้นจะไม่ไปอุบัติในภูมิอื่นนอกจากนี้ คือจะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในพรหมโลก ๕ ชั้นนี้

๒. อุกคกฤหบดี หลังจากสิ้นชีวิตแล้ว อุกคกฤหบดีได้ไปเกิดเป็นเทพบุตร ในหมู่เทพชั้นกามโนมัย^{๑๑} ในสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่วิหารเชตวัน ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ จากนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสถามท่านว่า อุกคะ ตามที่ท่านประสงค์สำเร็จแล้วหรือ อุกคเทพบุตรได้กราบทูลว่าสำเร็จแล้วพระเจ้าข้า ข้อความนี้หมายถึงความประสงค์ของอุกคะก่อนตายที่ท่านมีความประสงค์

^{๑๐} อภ.ป.อ. (บาลี) ๓๕/๕๖-๕๘, พระอุปติสสะ. วิมุตติมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘) หน้า ๒๓๔.

^{๑๑} กายมโนมัย หมายถึง เทพกายหรือพรหมกายของผู้บำเพ็ญสมาบัติแล้วบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสด้วยอำนาจมาน. -อง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๔/๒๖, ๑๖๖/๖๔.

จะบรรลอรหัตผล หลังจากที่ยังเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสแล้ว ก็ได้บรรลอรหัตผลตามที่มุ่งหมายไว้ จากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสคาถาให้อุคคเทพบุตรฟังมีใจความว่า

ผู้ให้ของที่นำพอใจ ย่อมได้ของที่นำพอใจ
ผู้ให้ของที่เลิศ ย่อมได้ของที่เลิศ
ผู้ให้ของที่ดี ย่อมได้ของที่ดี
และผู้ให้ของที่ประเสริฐ ย่อมเข้าถึงสถานที่ประเสริฐ
นรชนใดให้ของที่เลิศ ให้ของที่ดี และให้ของที่ประเสริฐ
นรชนนั้นจะบังเกิด ณ ที่ใด ๆ
ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน มียศในที่นั้น ๆ^{๘๒}

๓. สันธานคฤหบดี จากการศึกษาคติภพของท่านสันธานคฤหบดี ไม่พบว่าท่านไปเกิดในภพภูมิชั้นไหน แต่เมื่อท่านได้บรรลุปะระอนาคามีบุคคล ก็สรุปได้ว่า ท่านจะต้องไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสอย่างแน่นอน เหมือนกับพระอนาคามีท่านอื่น ๆ ซึ่งจะเป็นสุทธาวาสชั้นไหนนั้นแล้วแต่อินทรีย์ที่ท่านได้บำเพ็ญมาว่าอินทรีย์ไหนแก่กล้ากว่ากัน^{๘๓}

๔.๖ คติภพของคฤหบดีผู้บรรลอรหัตผล

ในเรื่องคติภพของคฤหบดีผู้บรรลอรหัตผล ย่อมมีคติเป็น ๒ เท่านั้น คือ

๑. ต้องบวชในวันนั้น
๒. ต้องปรินิพพานในวันนั้น^{๘๔}

ไม่มีหลักฐานว่า คำนั้นเป็นพระพุทธพจน์หรือไม่ เพียงผู้ที่เห็นด้วยกับการให้เหตุผลในลักษณะดังกล่าว เช่น พระพุทธโฆษาจารย์^{๘๕} พระธัมมपालเถระ^{๘๖} พระพรหมโมลี (วิลาส

^{๘๒} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๔๔/๔๖, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๗๒, อัง.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๔๔/๒๖, ๑๖๖/๖๔, อัง.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/๑๐๐-๑๐๔.

^{๘๓} อภิ.ปุ.อ. (บาลี) ๓๕/๕๖-๕๘.

^{๘๔} มลิตนุท. (บาลี) ๒๗๕-๒๗๖, มลิตนุท.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๕๕.

^{๘๕} บุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๓๐๑.

^{๘๖} ม.ม.ฎีกา. ๑๐๘-๑๐๙.

ญาณวโร)^{๘๗} โดยกล่าวว่า “เพศฤๅษีไม่สงบ มีภูมิหยาบ ต่ำช้าและมีกำลังทราม ฉะนั้น
เพศฤๅษีจึงไม่อาจจะรองรับสภาวะของอรหัตผลได้”

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา เสฏฐธัมมปัญหา^{๘๘} ปณามิตวรรค อันเป็นประเด็นปัญหาหรือ
วรรคที่ถูกนำเสนอก่อน “จีณาสวปัญหา” หรือ “คิหิอรหัตตปัญหา” ในเสฏฐธัมมปัญหาได้ชี้ให้เห็น
ถึงคุณค่าและความสำคัญของพระภิกษุและสามเณรในเชิงสาร์ตตะ และรูปแบบ ด้วยเหตุนี้ อุบาสก
อุบาสิกาโสคาบันจึงควรกราบไหว้ ลูกขึ้นต้อนรับพระภิกษุซึ่งมีฐานะเป็นเพียงปุถุชน เหตุผลที่
อุบาสกและอุบาสิกาฤๅษีต้องทำเช่นนั้นเพราะภูมิของภิกษุเป็นของมีค่ามาก เป็นของไพบุลย์
ไม่มีภูมิอื่นเสมอ ถ้าอุบาสกอุบาสิกาโสคาบันกระทำให้แจ้งซึ่งอรหัตผลจะต้องมีคติ ๒ อย่าง
ดังกล่าวข้างต้นเท่านั้น เพราะบรรพชาเป็นของบริสุทธิ์ มีค่ามาก เป็นของถึงซึ่งความเป็นของสูง
คือภูมิของภิกษุ

พระพุทธศาสนามีได้ยกย่องธรรมอันประเสริฐที่ดำรงอยู่ในจิตของพระภิกษุ เช่น
ความประพฤติที่ถึงงาม ความอดทน ความสำรวมในอินทรี ๖ ความอยู่ในที่อันสงัดเท่านั้น
หากแต่ยกย่องเชิดชูในเชิงรูปแบบของพระภิกษุด้วย เช่น รูปแบบของความเป็นผู้โกนผมปลง
หนวด และนุ่งห่มผ้ากาสาเย เพราะรูปแบบเหล่านี้จะทำให้พระภิกษุสามารถบวชแก่บุคคลอื่นได้
การที่พระภิกษุอุดมไปด้วยสาร์ตตะและรูปแบบดังกล่าว อุบาสกอุบาสิกาโสคาบันจึงควรกราบไหว้
ลูกขึ้นต้อนรับพระภิกษุซึ่งมีฐานะเป็นเพียงปุถุชน การให้เหตุผลในลักษณะนี้ของพระนาคเสน
เถระ^{๘๙} นับว่าเป็นการสร้างสงครามทางจิตวิทยามวลชน แก่พระเจ้ามิลินท์^{๙๐} และเหล่าอำมาตย์
พร้อมทั้งทหารผู้ติดตามและประชาชนในสมัยนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นที่ว่าด้วยความเป็น
นักบวชในพระพุทธศาสนา การนำเสนอเช่นนั้นนอกจากจะเป็นการสร้างคุณค่าเพิ่มให้แก่สมณเพศ
หรือการบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นการสร้างแรงจูงใจให้ทุกคนที่ได้ฟังการ
สนทนาธรรมรู้สึกว่าการบวชเป็นสมณเพศนั้นมีคุณค่ามาก ไม่ว่าจะเป็นคุณค่าในเชิงรูปแบบและ
สาร์ตตะ อันจะทำให้ประชาชนทั่วไปหันมาสนใจพระพุทธศาสนาและบรรพชาอุปสมบท เพื่อจะ

^{๘๗} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ. ๘), วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอก
หญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๔๔๗-๔๕๓.

^{๘๘} มิลินท. (บาลี) ๒๗๕-๒๗๖, มิลินท.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๕๕.

^{๘๙} พระนาคเสนเถระ เป็นชาวหมู่บ้านพราหมณ์คชังกละ ช้างภูเขาหิมพานต์ (ประเทศอินเดีย)
(มิลินท. (บาลี) ๘/๘)

^{๙๐} พระเจ้ามิลินท์ หรือพระเจ้าเมนันเดอร์ ทรงถือกำเนิดที่เมืองอลันททิปะ (เมืองอเล็กซานเดรีย)
(มิลินท. ๘๓), พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ชาวกรีก ปกครองกรุงสาละ ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย.
(ดูรายละเอียดในบทนำมิลินทปัญหาปกรณ์ หน้า ๒๓-๒๔).

ได้ศึกษาหลักธรรมคำสอนกันมากยิ่งขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการสร้างความสนใจให้เกิดขึ้นแก่ประชาชน ผู้ที่ไม่สนใจพระพุทธศาสนาหรือผู้ที่ลังเลในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ให้หันมาสนใจมากยิ่งขึ้น นับว่าเป็นการให้เหตุผลที่ค่อนข้างจะสอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ว่า “การอยู่ครองเรือน เป็นเรื่องอึดอัด เป็นทางมาแห่งทุกข์ การบวชเป็นทางปลอดโปร่ง การที่บุคคลผู้ครองเรือนจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริบูรณ์โดยส่วนเดียวดุจสังข์ขัดมิใช่ทำได้ง่าย”^{๕๑}

นิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระอรหันต์เป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงที่ได้บรรลุถึงนิพพาน จิตของพระอรหันต์เป็นจิตที่หมดจดจากกิเลสทั้งปวง ปัญญาจึงเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของจิตที่เมื่อเกิดขึ้นแล้ว จิตจะไม่สร้างอัตราก่อต่อไป เพราะปัญญาเป็นตัวทำลายอัตราก่อ เปรียบเหมือนเมื่อเกิดแสงสว่างขึ้นความมืดก็หายไป การที่มนุษย์ได้พัฒนาศักยภาพของตนจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ถือว่าเป็นความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ของการพัฒนาจิต ตามหลักพระพุทธศาสนา ปัญญาที่บริสุทธิ์ที่ได้สัมผัสนิพพานก็จะเป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ต่อไป ซึ่งมีผลต่อการรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เนื่องจากพระอรหันต์เป็นผู้มีศีล สมาธิ และปัญญาสมบูรณ์ จิตจึงไม่ถูกกิเลสทุกประเภทเข้าไปปรุงแต่งอีกต่อไป พฤติกรรมทางกาย วาจา และใจของพระอรหันต์จึงจัดเป็นกิจกรรมที่ไม่ส่งผลให้เกิดในภพอื่น เพราะพื้นฐานทางจิตของพระอรหันต์ได้บรรลุถึงภูมิที่สูงที่สุดแล้ว คือ โลกุตตรภูมิ การที่พระอรหันต์จะรู้ภูมิที่ต่ำกว่านี้ เช่น กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุปาวจรภูมิ จึงเป็นเรื่องที่ง่าย นอกจากนี้พระอรหันต์ยังหยั่งรู้ว่า แต่ละภพภูมินั้นมีเหตุปัจจัยทำให้ไปเกิดด้วย

ดังนั้น พระอรหันต์จึงไม่ทำกรรมชั่วอีกต่อไป เพราะเป็นผู้สิ้นเชื้อกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดในภพภูมิต่าง ๆ ได้หมดแล้ว พระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเท่านั้นที่ เป็นผู้แยกนิพพานกับกิเลสออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด กิเลสในจิตของพระอรหันต์ดับแล้ว ในจิตของพระอรหันต์จึงมีคุณสมบัติเกิดขึ้นแทนกิเลส คุณสมบัตินี้เรียกว่าปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ
๒. รัชมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม
๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ^{๕๒}

ความสัมพันธ์ของปฏิสัมภิทา ๔ ก็คือจิตของพระอรหันต์นั้นย่อมรู้ว่าผลสำเร็จของการทำลายกิเลส ได้กลายเป็นความสิ้นสุดของการเวียนตายเวียนเกิดในสังสาร (อตถปฏิสัมภิทา)

^{๕๑} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๑๘, ๔๐๔, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๑๘/๕๒๓.

^{๕๒} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๒๒/๑๘๓-๑๘๔, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๒๒/๒๔๒-๒๔๓.

แต่การที่จะประสบความสำเร็จในระดับพระอรหันต์ได้นั้น ก็ต้องอาศัยเครื่องมือในการทำลายกิเลส คือธรรม (สัมมปฏิบัติ) เมื่ออรรถปฏิบัติและสัมมปฏิบัติเป็นคุณสมบัติทางจิตของพระอรหันต์แล้ว การถ่ายทอดธรรมให้ผู้อื่นได้รับทราบด้วยหลักภาษา (นิรุติปฏิบัติ) ตลอดจนถึงความฉลาดในการใช้ภาษาเป็นสื่อธรรม (ปฏิภาณปฏิบัติ) นับว่าเป็นความสัมฤทธิ์ผลอันยิ่งใหญ่ ดังนั้น ประโยชน์ของการที่พระอรหันต์มีปฏิสัมภิทา ๔ ก็เพื่อเป็นเครื่องพัฒนาตนเองและสังคม

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องคฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผล ๓ คน คือ

๑. พระเจ้าสุทโธทนะ หลังจากที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะได้ทราบข่าวว่า พระโอรสของพระองค์ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว กำลังประกาศธรรมจักรอันบวร และได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ จึงรับสั่งให้อำมาตย์ผู้หนึ่งพร้อมบริวาร ๑,๐๐๐ ไปทูลนิมนต์ให้เสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ แต่อำมาตย์พร้อมด้วยบริวารได้ฟังธรรมแล้วบรรลุอรหัตผลและทูลขออุปสมบทกันทุกคน หลังจากที่ได้อบรมอรหัตผลก็มีได้ส่งข่าวมาให้พระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบ ถึงกระนั้นพระองค์ก็ได้ส่งไปในทำนองเดียวกันอีก ๘ ครั้ง รวมเป็น ๙ ครั้ง ๆ ละเท่า ๆ กัน แต่ก็ไม่มีผู้ใดนำข่าวกลับมาแจ้ง

ในที่สุดพระองค์จึงได้ส่งกาฬทายีอำมาตย์ ซึ่งเป็นหนึ่งในสหชาติ^{๕๐}ของพระพุทธองค์ไปทูลนิมนต์ แม้กาฬทายีก็ได้ฟังธรรมแล้วบรรลุอรหัตผล และทูลขออุปสมบทพร้อมกับบริวาร จากนั้นในวันเพ็ญเดือน ๔ ท่านกาฬทายีเถระก็ได้ไปทูลนิมนต์ให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อสงเคราะห์พระญาติของพระองค์ พระพุทธองค์ได้เสด็จไปโปรดเหล่าพระญาติ โดยการเสด็จไปโปรดครั้งนี้ ในวันที่สองนั่นเอง พระเจ้าสุทโธทนะได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์ที่ตรัสให้ฟัง ในขณะที่เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงกบิลพัสดุ์ ก็ได้สำเร็จโสดาปัตติผล หลังจากนั้นก็ได้นิมนต์พระพุทธองค์ไปฉันในพระราชนิเวศน์ วันที่ ๓ ได้ฟังธรรมอีกจึงได้สำเร็จสกทาคามีผล วันที่ ๔ พระพุทธเจ้าทรงแสดงมหาธรรมปาลชาดก ว่าด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการให้ฟัง พระเจ้าสุทโธทนะส่งพระทัยไปตามพระธรรมเทศนาที่ได้ดำรงอยู่ในอนาคามีผล ในพรรษาที่ ๔ พระพุทธเจ้าได้สดับข่าวว่าพระพุทธบิดาประชวรหนัก จึงเสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแสดงอนิจจตาภิธรรมสูตร ว่าด้วยสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตาโปรดพระ

^{๕๐} สหชาติ หมายถึง บุคคลตลอดจนสัตว์และสิ่งของที่เกิดร่วมวัน/เดือน/ปีเดียวกัน ตำนานกล่าวไว้ว่า เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูตินั้นมีสหชาติ ๗ คือ (๑) พระนางยโสธราพิมพา (๒) พระอานนท์ (๓) นายฉันทะ (๔) อำมาตย์กาฬทายี (๕) ม้ากัณฐกะ (๖) ต้นมหาโพธิ์ (๗) ขุมทรัพย์ทั้ง ๔. (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, ๒๕๔๖ หน้า ๒๕๘)

พุทธบิดา หลังจากที่ได้ฟังธรรมแล้ว พระองค์ก็ได้บรรลุอรหัตผล และปรินิพพานเหนือพระแท่น ภายใต้อเศวตรฉัตรในวันที่ได้บรรลุนั่นเอง^{๙๔}

๒. พระนางเขมา หลังจากที่พระนางได้บรรลุอรหัตผลแล้ว ได้พิจารณาเห็นว่ายังพอ มีเวลาที่จะไปทูลลาพระเจ้าพิมพิสารเพื่อขออนุญาตบวชในพระพุทธศาสนา หลังจาก that พระนาง ได้รับการบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ในเพศของภิกษุณีและมี บทบาทช่วยเหลือพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก^{๙๕}

๓. พาหิยทารุจีริยะ หลังจากที่ท่านได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า และได้ตั้งใจ พิเคราะห์ไปตามธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงท่านก็ได้บรรลุอรหัตผล จึงขอบวชในพระพุทธ ศาสนา เพราะไม่มีบาตรและจีวร พระพุทธองค์จึงไม่ทรงบวชให้ ท่านจึงต้องไปแสวงหาบาตร และจีวร ภายในวันนั้นนั่นเองท่านถูกแม่โคลูกอ่อนที่ถูกมนุษย์เข้างัดจนสิ้นชีวิต ทำให้ไม่ได้ บวชและต้องปรินิพพานในวันนั้น มีข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระภิกษุว่า “นิพพานเห็นปานนี้ เป็นคติแห่งพาหิยะผู้เป็นบุตรของเรา”^{๙๖}

จากประวัติของคฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผลทั้ง ๓ นี้ สรุปได้ว่าคุณธรรมของอรหัตผลนั้น ผู้บรรลุต้องดำรงอยู่ในเพศของบรรพชิตเท่านั้นจึงจะสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ และต้องออกบวช ในวันนั้น คฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผลถ้าหากกรรมเก่าไม่รุนแรงและยังไม่สามารถให้ผลในวันนั้น เหมือนท่านพาหิยะ^{๙๗} ก็สามารถบวชในพระพุทธศาสนาดำรงชีวิตอยู่ในเพศของบรรพชิตได้ ดังเช่นพระนางเขมาเถรี^{๙๘}

^{๙๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๐๕/๑๑๕-๑๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๐๕/๑๖๖-๑๖๗.

^{๙๕} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๓๖/๒๖, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๖/๓๐, อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๖/ ๓๐๒-๓๐๕.

^{๙๖} อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๑๖/๒๔๘-๒๕๒, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๘๑-๘๓, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๒๕- ๑๖๐.

^{๙๗} อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๑๖/๒๔๘-๒๕๒, พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๘๑-๘๓, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๒๕- ๑๖๐.

^{๙๘} อญ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๓๖/๒๖, อญ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๓๖/๓๐, อญ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๖/ ๓๐๒-๓๐๕.

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัย “เรื่องการศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล ในพระพุทธศาสนา” ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาบทบาทของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา และเพื่อศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าจากเอกสารคือคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา อนุฎีกาและเอกสารตำราวิชาการของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้ได้บทสรุปและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ บทสรุป

จากการวิจัยครั้งนี้ทำให้พบว่า คฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ส่วนมากได้ฟังธรรมคืออนุปปทิกขา ๕ และอริยสัจ ๔ จากพระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวก เมื่อได้ฟังธรรมแล้ว ก็ใช้จิตพิจารณาไปตามหลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา จนสามารถพัฒนาจิตบรรลุเป็นพระอริยบุคคล โดยพระพุทธศาสนาถือว่าการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิดปัญญา เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะการอบรมจิตตามหลักปัญญาทำให้อวิชชา(ความไม่รู้)หายไป เปรียบเหมือนแสงสว่างเป็นตัวทำลายความมืดให้หายไป จิตของปุถุชนหนาแน่นไปด้วยกิเลส เมื่อได้รับการฝึกฝนด้วยหลักไตรสิกขาแล้ว สภาวะทางจิตก็จะเปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้น คือจากปุถุชนธรรมดาเป็นกัลยาณปุถุชน (คนดี) จนเป็นพระอริยบุคคล (คนประเสริฐ) ตั้งแต่โสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามีบุคคล และอรหันตบุคคล ซึ่งเป็นบุคคลในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา ปุถุชนที่ไม่ได้ฝึกฝนอบรมจิต จิตจะเป็นตัวลุดดึงให้ตกต่ำถึงอบายภูมิ จิตที่แอบแฝงอยู่ในอบายภูมินั้นเป็นจิตที่มีความโลภ ความโกรธ และความหลง ความทุกข์ ความเดือนร้อนของจิตมิใช่ส่งผลเฉพาะชีวิต ในปัจจุบันเท่านั้น แม้แต่ชีวิตหลังความตายของคนผู้ที่มีจิตในระดับอบายภูมิ ก็ส่งผลเป็นความทุกข์ที่สืบทอดยาวไกล เช่น ถ้าเป็นอยู่ในปัจจุบันก็จะมีแต่ความวุ่นวายใจ แม้ดำรงอยู่ในตำแหน่งสูง มีเกียรติยศ มีชื่อเสียง สิ่งเหล่านี้ก็ไม่สามารถปกป้องความทุกข์ทางจิตใจได้ ถ้าตายจากโลกนี้ก็ยังคงต้องไปเสวยผลกรรมในนรกอีก ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับชนิดของกรรมที่ทำ

การจะเป็นบุคคลที่สมบูรณ์ในพระพุทธศาสนานั้น บุคคลจะต้องฝึกฝนอบรมจิต ในระดับต่าง ๆ ถ้าเป็นปุถุชนสามัญก็ปฏิบัติธรรมให้อยู่ในวิสัยที่สามารถจะปฏิบัติได้ หากมีศรัทธา จะปฏิบัติธรรมให้สูงขึ้น พระพุทธศาสนาก็ให้อิสระในการเลือกวิธีการปฏิบัติ จนกระทั่งสำเร็จ เป็นพระอรหันต์ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุด ส่วนการไม่บรรลุถึงเป้าหมายที่ประสงค์ที่ตั้งใจไว้ก็ไม่ได้ หมายความว่า เป็นความล้มเหลวในชีวิตทางธรรม การปฏิบัติธรรมในระดับสูงจะประสบความสำเร็จหรือไม่ ไม่ใช่เฉพาะตัวของเราในปัจจุบันเท่านั้นเป็นผู้กำหนด ต้องแล้วแต่ “กรรม” เป็นผู้กำหนดด้วย ซึ่งไม่ว่าจะเป็นกรรมในอดีตหรือปัจจุบันก็ตาม ย่อมเป็นตัวแปรที่สำคัญในการ เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้ปฏิบัติธรรม การปฏิบัติธรรมและผลสำเร็จในแต่ละขั้นต่อนั้น ย่อมเป็น เครื่องวัดระดับจิตที่แตกต่างกันในด้านคุณภาพของจิตที่สามารถลดละกิเลสได้

พระอรหันต์เป็นบุคคลประเภทเดียวที่มีศีล สมาธิและปัญญาสมบูรณ์ การตรัสรู้ เป็นพระอรหันต์มีสิ่งที่ทำได้ง่าย จำเป็นต้องผ่านขั้นตอนการฝึกฝนอบรมจิตด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และอาศัยความอดทนอย่างเด็ดเดี่ยว จิตจึงสามารถเปลี่ยนสภาพจากปุถุชนสามัญเป็น พระอรหันต์ ศีล สมาธิ และปัญญาที่ได้รับการฝึกฝนอบรมดีแล้วเท่านั้น จึงจะทำให้เกิดวิชา ที่สามารถกำจัดรากเหง้าของความโลภ ความโกรธ และความหลงได้ จิตจึงจะกลายสภาพ เป็นความรู้เท่าทันกิเลสที่เข้ามาปรุงแต่ง ทำให้จิตไม่หนาทึบด้วยกิเลสอีกต่อไป ความที่จิตยึดมั่น ถือมั่นในอึดตายตัวตนก็จะหมดไป เป็นจิตที่บริสุทธิ์มีแสงสว่างคือปัญญาเป็นเครื่องส่องทางดำเนิน ชีวิต เปรียบเหมือนแสงสว่างเป็นตัวขับไล่ความมืดให้หายไป ศีล สมาธิ และปัญญา มีบทบาท สำคัญอย่างมากในการช่วยขัดเกลากาย วาจา และใจให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง สมาธิจะทำให้จิตสงบ จากกิเลสตัณหาโดยพร้อมที่จะเป็นปัจจัยในการอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งดับอวิชชาได้ อย่างเด็ดขาด ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในกิเลสที่เข้ามาปรุงแต่งจิต สถานภาพของปุถุชนก็จะ เปลี่ยนแปลงเป็นคนดีมีศีลธรรม จนสามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

คฤหัสถ์ในครั้งพุทธกาลสามารถบรรลุธรรมได้ทั้ง ๔ ระดับ หลังจากบรรลุธรรมแล้ว ก็สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข เหมือนกับปุถุชนทั่วไป มีความแตกต่างกัน เพียงด้านคุณธรรมในจิตใจเท่านั้น และยังมีบทบาทสำคัญอย่างมากในการช่วยส่งเสริมทำนุบำรุง เผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้แพร่หลาย ยกเว้นเพียงคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอรหันต์บุคคล เท่านั้นที่ต้องออกบวช ถ้าไม่บวชก็ต้องปรินิพพานในวันนั้น นอกจากนั้นยังพบว่าคฤหัสถ์ผู้เป็น พระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนานั้นเมื่อตายจากโลกนี้จะไม่ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก อย่างต่ำสุดก็จะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์เท่านั้น นอกนั้นก็จะเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสุคติโลกสวรรค์ ดังข้อความว่า “ผู้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญา อันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน...ผู้เป็น โอปปาติกะจักนิพพานในภพนั้นไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก

เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป ...ผู้เป็นสกทาคามีเพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะบรรพเทาราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวเท่านั้น ก็จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ...ผู้เป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป”

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ทำให้ทราบว่า การบรรลุธรรม หมายถึงการสำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ในพระพุทธศาสนาโดยสามารถกำจัดกิเลสที่หมักดองอยู่ในสันดาน ที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการ เมื่อบรรลุธรรมแล้ว ภาวะทางความคิด ภาวะทางปัญญา การดำเนินชีวิตและคุณสมบัติพิเศษต่าง ๆ เป็นผลของการบรรลุธรรมที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ และการปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม ถึงแม้ว่าแต่ละท่านที่ได้บรรลุธรรมจะใช้หลักธรรมใด ช้าหรือเร็วเพียงไร ส่วนมากขึ้นอยู่กับวาสนา บารมีที่ได้สั่งสมมาในอดีตและการปฏิบัติในชาติปัจจุบัน

บุคคลผู้ที่สนใจเนื้อหา นี้ ควรหาหนังสือ หรือเอกสารที่เกี่ยวข้องมาศึกษาประกอบเพิ่มเติม เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาค้นคว้าคภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคล ในพระพุทธศาสนา ๑๒ คนเท่านั้น จึงไม่สามารถศึกษาลงลึกในด้านอื่นได้ โดยเฉพาะเรื่อง ของคฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผลที่ต้องปรินิพพานหรือบวชในวันนั้น อีกทั้งมีประวัติพระอริยบุคคลผู้ เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์อีกมากที่ควรนำมาศึกษา ถ้าได้นำมาศึกษาเพิ่มเติมก็จะเป็นประโยชน์ ในด้านวิชาการอย่างมาก โดยประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นว่าควรนำมาศึกษาเพิ่มเติมต่อจากงานวิจัยนี้ คือ

๑. ความแตกต่างในช่วงจังหวะการบรรลุธรรม และวาสนาบารมีของแต่ละท่าน เป็นสิ่งที่น่าสนใจทั้งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปฏิบัติธรรม หากได้ศึกษาก็จะทำให้ได้รับความรู้ ที่กว้างขวางยิ่งขึ้น

๒. พระอรหันตบุคคลเมื่อนิพพานแล้วจะเป็นเช่นไร คฤหัสถ์ผู้บรรลุอรหัตผลทำไม ต้องปรินิพพานหรือบวชในวันนั้น ถ้าหากได้ทำการศึกษาค้นคว้าข้อมูลเพิ่มเติมก็จะเป็นประโยชน์ อย่างมาก

๓. พระพุทธศาสนามีประวัติพระอริยบุคคลจำนวนมาก ควรนำมาศึกษาค้นคว้า และทำการเผยแพร่ต่อไป

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี – ไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๓ - ๒๕๓๔.

_____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕ - ๒๕๔๕.

_____ . ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๕ - ๒๕๔๓.

มหาหมกฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรฎกเตปิฎก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับสยามรฎกเตปิฎกอฎกถา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล. ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ตอน ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕

กรมศิลปากร. **ไตรภูมิพระร่วงของพระญาติไทย**, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
เกิด ชนชาติ. **คู่มือคลังปริยัติ เล่ม ๑, ๒**. กรุงเทพมหานคร: ชนสัมพันธ์, ๒๕๓๐.
คึกฤทธิ์ ปราโมทย์. **ธรรมแห่งอริยะ**. กรุงเทพมหานคร: สยามรัฐ, ๒๕๓๗.
จ่านงค์ ทองประเสริฐ. **ป่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑**. พระนคร : ท้องถิ่น, ๒๕๑๒.
เจือ สตะเวทิน. **วรรณคดีพุทธศาสนา**. พระนคร : อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๖.
โชค ศรีสุวรรณ. **ตำนานไทยในพจนานุกรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทย
วัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๓๕.
ตำนานมูลศาสนา. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๑๕.
ทวิช เปล่งวิทยา. **คบธรรม**. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์, ๒๕๑๘.
ที.ดับบลิว. ริส เดวิดส์. **พระพุทธศาสนาในชมพูทวีป**. สมัย สิงหสิริ แปลเรียบเรียง. พระนคร :
โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๑๕.
ชนิด อยู่โพธิ์. **อานิสงส์วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย. ๒๕๓๕.
บรรจบ บรรณรุจิ, ศศ.ร.ท.ดร. **อสีติมหาสาวก**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๔.
_____. **นิทานปรัชญาพุทธ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๓.
_____. **เล่มนี้มีปัญหา**. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๓๕.
ปิ่น มุกข์กันต์. **บทบาทพระบรมครู**. กรุงเทพมหานคร : เจริญรัตน์การพิมพ์, ๒๕๒๖.
_____. **แนวสอนธรรมะ ตามหลักสูตรนักธรรมตรี**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๕.
ป๋วย แสงฉาย. **หลักพระปฐมสมโพธิหรือพระพุทธประวัติฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร :
ลูก ศ. ธรรมภักดี, ๒๕๑๐.
พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์**. แปลโดย ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร, กรุงเทพ
มหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
พระกวีวรรณ. **แผนภูมิอิสรภาพของเจ้าชายสิทธัตถะ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพมหานคร :
ไทยสัมพันธ์, ๒๕๑๖.
พระเทพมุนี. (วิลาส ญาณวโร). **วิมุตติรัตนมาลี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภา ๒๕๒๖.

พระเทพดิลก.(ระแบบ ฐิตภาโณ). กาลามสูตร พูดไว้อย่างไร?. กรุงเทพมหานคร : พรศิวกการพิมพ์, ๒๕๔๔.

พระเทพวิสุทธิกวี.(พิจิตร ฐิตวณฺโณ). ทำไมพระพุทธศาสนาจึงเสื่อมจากอินเดีย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระธรรมธีรราชฆานุมณี. (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ.๘). โลกที่ปณี. (กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๓๖).

พระธรรมโกศาจารย์. (ชอบ อนุจารี). พุทธประวัติทัศนศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โครงการมูลนิธิหอไตรวัดสุทัศน์ฯ, ๒๕๒๘.

_____ . พุทธสาวิกา .พระนคร : เสวีการพิมพ์, ๒๕๑๓.

พระธรรมกิตติวงศ์. (ทองดี สุรเตโช). ภารกิจเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา.กรุงเทพฯ มหานคร : ห.จ.ก.เอส.พี.เค เปเปอร์ แอนด์ ฟอรั่ม, ๒๕๔๕.

พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต). จาริกธรรม จาริกบุญ. พิมพ์ครั้งที่ ๓ . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ . ตามทางพุทธกิจ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

_____ .ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ . พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๒.

_____ . รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๕.

พระธรรมวิสุทธิกวี,(พิจิตร ฐิตวณฺโณ). อนุปพุทธิกถาที่ปณี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวโร ป.ธ. ๘). ภูมิวิลาสินี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตร
สยาม, ๒๕๒๔).

พระราชวรมุนี, (ประยูร ปยุตโต). เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๐.

พระราชวรมุนี, (ประยูร ปยุตโต). ปรัชญาการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

พระโสภณคณาภรณ์. (ระแบบ ฐิตญาโณ). ธรรมปริทรรศน์. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพมหานคร:
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๘.

พระมหาสังเวช ฐมฺมเนตฺติโก. ภิกษุณีกับการบรรลอรหัตต์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประดิพัทธ์,
๒๕๓๗).

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร :
ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, ๒๕๔๖.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕.
กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์ , ๒๕๓๘.

เรื่องอุไร กุศลาสัย. สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๕.

_____ . ลีลากรรมของสตรีสมัยพุทธกาล. กรุงเทพมหานคร: อมรการพิมพ์, ๒๕๒๕.

ศ. วัฒนเศรษฐ. พระมหาบุรุษ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: ทวีกิจการพิมพ์, ๒๕๑๓.

ศ. ศิวรักษ์. มหาสาวิกาสสมัยพุทธกาล. พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์, ๒๕๑๖.

สง่าวย หล่อตำราญ. มหาสาวิกาสสมัยพุทธกาล. กรุงเทพมหานคร: อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๔๐.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สุริย์ มีผลกิจ และคณะ. พุทธกิจ ๔๕ พรรษา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด,
๒๕๔๕.

เสถียรพงษ์ วรรณปก. พุทธจริยาพากย์ไทย – อังกฤษ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พริ้นติ้งกรุ๊ป,
๒๕๓๑.

เสถียร พันธรั้งมี. พุทธสถานในชมพูทวีป เล่มจบ. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

(๒) วิทยานิพนธ์

พระมหาบุญจิต ญาณสวโร (สุดโปรง). “ศึกษาคูณสมบัติของพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.

พระมหาอานวย อานนุโท (จันทร์เปล่ง). การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาถวิล เตชะคำ. “อุบาสกในพระไตรปิฎก”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระครูวินัยธรสุเทพ อภิภูจโน (ทับทิมเทศ). “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเทวดาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๗.

พระมหาจิตติภัทร อจลธมฺโม (จันทร์คุ้ม). “การศึกษาบทบาทของพระอานนท์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระมหาชัยวัฒน์ อภิญาณจารี (สิงห์โงน), “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของนางวิสาขา มหาอุบาสิกาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑).

ปาริชาติ นนทกานันท์. “แนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญา”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย ภาควิชาปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พงศ์พันธ์ จันทรวราทิตย์. “บทบาทของเศรษฐีที่ปรากฏในพระไตรปิฎก”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

รังษิ์ สุทนต์, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของอนาถบิณฑิกอุบาสก ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อผู้วิจัย

: นายสินชัย นามสกุล วงษ์จ้านงค์

ชาติภูมิ

: เกิดวันที่ ๓ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ณ บ้านเลขที่ ๘๖/๕ ม. ๖ ต. นาหูกวาง อ. ทับสะแก จ. ประจวบ ฯ ๓๓๑๓๐

: ปัจจุบันอยู่บ้านเลขที่ ๘๑/๕๐ ม. ๑๔ ต. บางบัวทอง อ. บางบัวทอง จ. นนทบุรี ๑๑๑๑๐

การศึกษา

: พ.ศ. ๒๕๓๖ สำเร็จปริญญาธรรม ๘ ประโยค สำนักเรียนวัดทับสะแก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

: พ.ศ. ๒๕๓๘ สำเร็จปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

: เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๖ เข้าศึกษาปริญญาโท

หน้าที่การทำงาน

: พ.ศ. ๒๕๔๐ ถึงปัจจุบัน เป็นเจ้าหน้าที่ตำราวิชาการ ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสตร์ กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

: พ.ศ. ๒๕๔๕ ถึงปัจจุบัน ทำงานตำแหน่งนักวิชาการตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา คัมภีร์อนุฎีกา และเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการ ตรวจชำระหนังสือพระพุทธานุศาสน์ ที่โรงพิมพ์วิญญูณ ๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำพู กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐